

1999:17

I skärningspunkten mellan arbetsliv och föräldraskap

En studie om livsformer i 1990-talets Sverige

Arja Tyrkkö

UPPSALA UNIVERSITET

Sociologiska institutionen

Uppsala universitet

Arbetslivsinstitutet

ARBETE OCH HÄLSA VETENSKAPLIG SKRIFTSERIE

ISBN 91-7045-531-7 ISSN 0346-7821 <http://www.niwl.se/ah/>

The logo for Arbetslivsinstitutet, consisting of a stylized 'A' shape formed by horizontal lines of varying lengths, with the text 'Arbetslivsinstitutet' below it.

Arbetslivsinstitutet

Arbetslivsinstitutet

Arbetslivsinstitutet är nationellt centrum för forskning och utveckling inom arbetsmiljö, arbetsorganisation och arbetsmarknad. Kunskapsuppbyggnad och kunskapsanvändning genom utbildning, information och dokumentation samt internationellt samarbete är andra viktiga uppgifter för institutet.

Kompetens för forskning, utveckling och utbildning finns inom områden som

- arbetsmarknad och arbetsrätt,
- arbetsorganisation,
- belastningsskador,
- arbetsmiljöteknik,
- hälsoeffekter av det nya arbetslivets psykosociala problem,
- arbetsmedicin, allergi, påverkan på nervsystemet,
- kemiska riskfaktorer och toxikologi.

Totalt arbetar omkring 400 personer vid institutet. Forskning och utbildning sker i samarbete med bl a universitet och högskolor.

ARBETE OCH HÄLSA

Redaktör: Staffan Marklund
Redaktion: Mikael Bergenheim, Anders Kjellberg, Birgitta Meding, Gunnar Rosén och Ewa Wigaeus Hjelm

© Arbetslivsinstitutet & författarna 1999
Arbetslivsinstitutet,
112 79 Stockholm

ISBN 91-7045-531-7
ISSN 0346-7821
<http://www.niwl.se/ah/>
Tryckt hos CM Gruppen

Abstract

Tyrkkö, A. 1999: *I skärningspunkten mellan arbetsliv och föräldraskap* *En studie om livsformer i 1990-talets Sverige.* (The Intersection Between Working Life and Parenthood. A Study of Life-Modes in Sweden in the 1990s). Written in Swedish with an English summary. *Arbete och Hälsa* 1999:17. ISBN 91-7045-531-7, ISSN 0346-7821. Stockholm: National Institute for Working Life.

The central problem area of this dissertation concerns the connection between working life and parenthood. The main purpose is to develop an analytical strategy which validity is determined by the extent to which it can consider and cover the complexity of the conditions and practices of everyday life for working parents. Starting in an understanding of the concept life-mode as a sensitizing concept, an analytical model is developed and a Boolean approach is used to study the complex interrelation between working life and parenthood. In the dissertation the relationship between working life and parenthood is studied focusing on the work place. Parenthood, organization and gender are three key concepts which direct the analysis of the organizational forms everyday life take on.

The empirical material of the dissertation comes from a questionnaire survey carried out in Sweden in 1992. The material consists of nine occupational groups, divided in women and men. A qualitative comparative method, developed by Charles C. Ragin, is used to compare organization-based adjustment situations. The factors of the analytical model are presented in binary form and tested against empirical data. The results are presented as equations that reflect the complexity of the interrelations between working life and parenthood through conjunctures of causal conditions, i e leading position, the dominance of one of the sexes at departmental level, children-specific scope of action, general scope of action, and the outcome, i e different adjustment strategies used by parents. The division of the adjustment strategies in three degrees of imposed restrictions on the work situation – everyday actions, smaller restrictions and bigger changes of the work situation – is an attempt to account for the size of the work and family circles.

Keywords: adjusting working life and parenthood; life-mode, gender contract, qualitative comparative method.

Förord

”Tiden är inne, synes det mig, att lämna [avhandlingsmanuskriptet] till trycket. Att ha gjort det tidigare hade kanske varit en smula förhastat; jag ville inte jäkta mig [alldeles för mycket] med att göra [det] i ordning, och allting tar sin tid, om det så bara gäller att rätta stavfel i ett manuskript, och hastverk blir lätt fuskverk, sägs det. Att vänta ytterligare finner jag inte skäl till; när en sak är färdig bör den visas upp.” (Camilo José Cela, ”Pascual Duartes familj” 1989, 9)

Att skriva en avhandling är som att vandra på en stig där man måste – för att använda Camilo José Celas vokabulär – ”slå sig fram genom tistlar och taggiga buskar” för att komma över till ”blomrika ängar”. Jag har haft tur att ha två mycket kompetenta handledare som vägvisare under denna vandring. Pablo Suárez, docent vid Sociologiska institutionen vid Uppsala universitet, har generöst delat med sig av sina kunskaper, läst flera versioner av avhandlingen noggrant och framfört konstruktiv kritik. Gerd Lindgren, docent vid Arbetslivsinstitutet, har med sitt inspirerande engagemang i forskningsfrågor och sitt glada humör bidragit med uppmuntran och viktiga synpunkter på avhandlingsproblemen. Ett varmt tack till er båda.

Avhandlingen har seminariebehandlats vid två tillfällen vid Sociologiska institutionen vid Uppsala universitet. Vid första tillfället var Magdalena Czaplicka och Marianne Winqvist opponenter, vid andra tillfället delade Pär Englund, Kristina Eriksson och Mats Hammarström denna uppgift. Tack alla! För värdefulla kommentarer vill jag även tacka ”dubbelläsaren” professor Eva Lundgren vid Sociologiska institutionen vid Uppsala universitet. För många stimulerade diskussioner och synpunkter på avhandlingen ett speciellt tack också till Elisabeth Lindberg och Arja Lehto.

Avhandlingen har också seminariebehandlats vid flera tillfällen vid Arbetslivsinstitutet (och dess föregångare Arbetslivscentrum och Institutet för arbetslivsforskning). Professor Yvonne Hirdman, som var min handledare i ett tidigt stadium, anordnade två givande seminarium. Ett stort tack vill jag rikta till Arbetslivsinstitutets tema ”Segregering och integrering i arbetslivet”. I slutseminariet inom temat gav åtta opponenter värdefulla synpunkter på var sitt kapitel: Christina Bergqvist, Martha Blomqvist, Wuokko Knocke, Anita Nyberg, Birgit Pingel, Hans Robertsson, Elisabeth Sundin och Hanna Westberg. Martha Blomqvist har läst flera kapitel och kommit med bra kommentarer. Bland övriga kollegor inom temat vill jag här framförallt tacka Annika Baude, som under några år mer eller mindre dagligen stötte mitt arbete och min övriga tillvaro, samt Ulla Arnell-Gustafsson för givande lunchdiskussioner och Lena Gonäs för allt stöd.

Avhandlingen bygger på medverkan av flera andra personer vid Arbetslivsinstitutet. Personalen vid Arbetslivsinstitutets biblioteket, speciellt Bengt Åkermalm och Gunilla Spens, har utgjort en viktig förutsättning för genomförandet av avhandlingsarbetet. Ann-Britt Hellmark har språkgranskat manuset och översatt sammanfattningen och abstraktet till engelska. Eleanore Larsson har

gått igenom och kontrollerat ekvationerna. Eric Elgemyr har gjort en stor insats vid den tekniska utformningen av manuset.

Avhandlingens empiriska underlag är insamlat inom ramen för ett nordiskt samarbetsprojekt ”Tilpasningsmuligheder mellem arbejdsliv og familieliv i udvalgte kvinde- og mandefag”. Den svenska delen var spridd på olika institutioner. Från och med 1991 låg ansvaret för den svenska delen av projektet på demografiska avdelningen vid Stockholms universitet, dit projektledare Elisabet Näsman och forskningsassistent Gunilla Bengtsson flyttade i samband med Arbetslivscentrums omorganisering. Forskningsassistent Monica Magnusson-Granqvist var knuten till socialhögskolan i Lund. Jag vill tacka er och projektmedlemmarna i de andra nordiska länderna för ett gott samarbete. Ett särskilt tack till Riikka Kivimäki, Work Life Center, Tammerfors universitet, för alla inspirerande samtal under projektets gång.

Jag vill också tacka min ”hemmasfär”; min man Åke och mina barn Anna och Erik. Karin och framlidna Anders Stenholm vill jag tacka för allt stöd i vardagen, inte minst för barnpassning, under årens gång. Ett varmt tack för att ni finns (och fanns).

Stockholm i september 1999

Arja Tyrkkö

Innehållsförteckning

Abstract

Förord

	sid
1. Introduktion	11
1.1. Avhandlingens fästpunkter	11
Livsform och vardagsliv	11
Föräldraskap, organisation och kön	13
Ett nordiskt projekt om föräldraskap och arbetsliv	15
1.2. Syfte	16
1.3. Data	17
1.4. Den kvalitativa komparativa metoden	19
1.5. Uppläggnig	21
2. Livsformsbegreppet – en teoretisk innovation eller begreppslig(t) di(le)mma?	24
2.1. Inledning	24
2.2. Den strukturalistiska livsformsteorin	25
Vad är en livsform?	25
En empirisk beskrivning av livsformerna	28
2.3. Begreppslig(t) di(le)mma	30
Struktur och praxis – om livsformsteorins dilemma	30
Begreppslig dimma	32
Om livsformsbegreppets relevans	33
3. Livsform: begreppsliga jämförelser och tidigare empiriska studier	36
3.1. Inledning	36
3.2. Livsform och andra begrepp	37
Klass- och livsformsanalys	37
Livsstil, fält, habitus och livsform	40
Livssammanhang och livsformsteori	42
Livsform och kön	44
3.3. Livsform och empirisk forskning	47
Inledning	47
Tidigare livsformsundersökningar	48
3.4. Livsform som ”sensitizing concept”	53
Sensiterande vs. definitivt begrepp	53
Fyra knutar och ett kalejdoskop	54
3.5. Sammanfattning	57

4. Vardagslivets former	60
4.1. Teoretiska utgångspunkter	60
4.2. Vardagen – begreppsliga egenskaper	61
4.3. Social integration och serialitet	64
Social integration vs. likformighet	64
Parallella situationer – serialitet	66
4.4. Systemintegration och ”cross-cutting” cirklar	67
5. Vardagslivets könsmässiga organisering	71
5.1. Könstruktur och könskontrakt	71
5.2. Föräldraskap	77
5.3. Arbetsliv och familjeliv	78
5.4. Arbetets och familjens organisation	81
5.5. Vardaglig praktik	84
5.6. Handlingsutrymme	86
5.7. Sammanfattning	90
6. Analytisk modell	91
6.1. Nätverk av faktorer	91
6.2. Att möta komplexiteten	93
6.3. Analysmodell för samspelet mellan arbetsliv och föräldraskap	95
6.4. Operationalisering av modellens komponenter	99
6.5. Sammanfattning	106
7. Kvalitativ komparativ analys av anpassning mellan arbetsliv och föräldraskap	109
7.1. Data och analysstrategi	109
Boolsk algebra och kvalitativ komparation	109
Problem vid metodens tillämpning	112
Analysenhet	114
7.2. Genomförandet av en kvalitativ komparativ analys av förhållandet mellan arbetsliv och föräldraskap	115
Sanningstabell	115
Boolsk minimering	120
Tolkningsvägar	123
Sammanfattning	126
8. Mellan komplexitet och generalitet: anpassningsmönster och möjlighetsstrukturer	128
8.1. Gräns mellan arbetsliv och familjeliv	128
Vardagliga anpassningshandlingar	129
Mindre inskränkning i arbetssituationen	130
Förändring av arbetssituationen	131
Anpassningsmodeller	132

8.2. Kön som anomali	137
8.3. Evaluering av teoretiska argument	141
8.4. Sammanfattning	146
9. Slutdiskussion	149
9.1. Livsform, arbete och familj	149
9.2. Mot en integrerad modell över anpassningen mellan arbetsliv och föräldraskap	151
9.3. Den bootska kausalanalytiska metoden	152
9.4. Kön som teoretiskt begrepp, analytisk kategori och observationskategori	156
9.5. Könskontrakten	158
9.6. Yrkesgrupper och arbetsorganisationer	162
9.7. Vardagslivets serier och cirklar	164
Summary	166
Referenser	178
Bilagor	194
Bilaga 1. Beskrivning av projektet Nordisk arbetsplatsstudie om föräldraskap och arbetsliv	
Bilaga 2. Enkätfrågor och variabelspecifikationer	
Bilaga 3. Det totala antalet kombinationer och de eliminerade tomma raderna	
Bilaga 4. Sanningstabeller m m till kapitel 7	
Bilaga 5. Hantering av motstridiga fall	

1. Introduktion

If the crucial deficiency of social theory, and for that matter of our discipline, is the ambiguous nature of our concepts, why not proceed to make our concepts clear and definite? This is the nub of the problem. The question is how to do this. (Herbert Blumer "What is wrong with social theory" 1954, 5)

1.1. Avhandlingens fästpunkter

Den specifika aspekt av vardagsverkligheten som jag avser att analysera i denna avhandling är det spänningsfält som uppstår när förvärvsarbete och föräldraskap skall kombineras. Fokus ligger i det vardagliga mötet mellan dessa sfärer. Arbetsplatsen och familjen ses som vardagens viktigaste fästpunkter för förvärvsarbetande föräldrar. De förvärvsarbetande föräldrarnas vardag består i stor utsträckning av de praktiker som är underkastade kraven och möjligheterna från dessa två grundläggande livsområden.

Arbetsplatsen och familjen är delar av vårt vardagliga liv, som inte automatiskt passar ihop. I mötet mellan arbetets och föräldraskapets krav försöker föräldrarna skapa en passform genom en anpassning till de villkor, de möjligheter och begränsningar, som står till buds. För många föräldrar är vardagslivet ett organisatoriskt problem: att få tiden att räcka till, att få allting att hänga ihop. Genom olika anpassningsstrategier söker kvinnor och män utforma de vardagliga villkoren för att finna balans mellan sin arbets- och familjesituation. De lösningar föräldrarna kommer fram till leder vardagen i bestämda banor.

Livsform och vardagsliv

Sambandet mellan arbete och familj har beskrivits och analyserats utifrån skilda teoretiska ståndpunkter. Ett sätt att koppla samman föräldraskap och lönearbete är den livsformsteori som två danska etnologer, Thomas Højrup och Love Rahbek Christensen, utvecklade under 80-talet.¹ Teorin har haft inflytande över forskningsfrågor som rör sambandet mellan arbetsliv och familjeliv även i Sverige och de andra nordiska länderna. Livsformsteorin syftar till att ge en sammanhängande teoretisk förståelse av arbetsliv och familjeliv. Den strävar efter att utifrån samhällets grundstruktur förklara vad det är som gör att livet hänger samman. Den

¹ Højrup har senare vidareutvecklat teorin, men det behandlar jag inte här. I boken *Omkring livsformsanalysens utveckling* (1995) har Højrup utvecklat livsformsanalysen till en allmän teori om kulturhistorisk utveckling, där fokus ligger på sammanhanget mellan staternas inbördes erkännandeförhållanden (anerkendelsesforhold) och samhällets bärande livsformer. Jag skall emellertid koncentrera mig på de tidigare versioner av teorin, som har haft genomslag i sociologisk forskning kring sambandet mellan arbetsliv och familjeliv.

betonar också principiella kontraster i befolkningens vardagsliv, som avspeglar sig i olika sätt att kombinera förvärvsarbete med familj och fritid.

Begreppet livsform är en viktig fästpunkt för denna avhandling. En stor del av diskussionen kretsar kring detta begrepp. Det har varit först och främst "the ambiguous nature of our concepts" (Blumer 1954, 5), i detta fall livsformsbegreppets diffusa karaktär, som gett upphov till många funderingar. Det arbete som presenteras framöver präglas därför av frågor av olika slag: Har förvärvsarbetande föräldrars vardagsliv överhuvudtaget någon gemensam form? Vad är det för tankeverktyg som erbjuds av livsformsteorin för att fånga in mångfalden och de komplexa förhållandena i vardagen? Hur förhåller sig begreppet till de mer etablerade sociologiska begreppen, såsom klass, habitus, livsstil och kön? Är dessa begrepp komplementära eller kompetitiva i förhållande till livsformsbegreppet?

Den inledande diskussionen, som söker svar på ovan nämnda frågor, avslutas i en position, där jag går emot livsformsteorins enhetlighet och koherens. I strukturalismens anda betonar Højrup och Rahbek Christensen den logik som överdeterminerar och fixerar vardagens situationer och praktiker. Livsformen betraktas som en stabil och bindande ordning, ett system. Jag argumenterar för värdet av forskningen av det heterogena och det komplexa i det vardagliga livet. Vardagslivets komplexitet kan inte sättas inom parentes, inte flyttas åt sidan, utan man måste arbeta med den och genom den både teoretiskt och empiriskt. För att kunna få grepp om vardagslivet och utarbeta begrepp för det krävs det således att inte alltför mycket tas för givet i förväg. Utmaningen ligger i att försöka få ett samlat grepp om variationen och komplexiteten i de omgivande förhållandena och föräldrars handlande.

En konsekvens av denna positionering är att i denna avhandling kommer begreppet livsform att användas med en något annan innebörd än det vanliga. Diskussionen i denna avhandling förs inte i livsformstermer. Lönearbetarlivsformen, karriärlivsformen, mellanlivsformen, kvinnospecifika livsformer är beteckningar för de livsformer som tidigare forskning har resulterat i. Men dessa accepteras inte som en given utgångspunkt för denna avhandling. Begreppet livsform kan i stället vara fruktbart som ett sensiterande begrepp ("sensitizing concept" – Blumer 1954, 17), utan anspråk på ett generellt förklaringsvärde. Som ett sensiterande begrepp antyder och föreslår livsform snarare än föreskriver vad vi skall leta efter (jfr Eriksson 1997, 34).

Och vad är det som livsformer antyder som intressant att studera närmare? Vad är det för fenomen livsformsbegreppet vill identifiera? Arbetsliv och familjeliv är den centrala axeln i livsformen. Livsformen ställer frågor om hur dessa livs-områden påverkar varandra och vilka konsekvenser denna växelverkan har för den samlade bilden av tillvaron. Den forskning som tematiserat förhållandet mellan arbetsliv och familjeliv har betonat att detta förhållande påverkas av flera faktorer på olika nivåer. Kring begreppet livsform behövs det, enligt min mening, utvecklas en mängd begrepp som kan överbrygga arbetsliv och familjeliv som inom sociologin ofta betraktas som forskningsmässigt skilda områden. Att använda olika slags begrepp med inriktning på mer specifika områden och problem kan

vara ett fruktbart sätt att forska närmare kring det svårfångade fenomenet "livsform". Det behövs också metoder och analysstrategier som har förmåga att fånga in den komplexa växelverkan mellan arbetsliv och familjeliv.

Analys av vardagsverkligheten antar form alltefter vilka metaforer, infallsvinklar och begrepp vi lägger på den. I stället för beteckningar från livsformsteorin används i denna studie ett par metaforer, några infallsvinklar och ett antal begrepp knutna till dessa infallsvinklar för att kunna analysera de villkor och anpassningsformer som utformar förvärvsarbetande föräldrars vardagliga liv.

Utgångspunkten är den förvärvsarbetande föräldrarnas situation i arbetslivet. Att utarbeta begrepp för det gemensamma i enskilda föräldrars situation på arbetsmarknaden anknyter till ett sociologiskt viktigt problemområde, nämligen social integration. Jag ser de förvärvsarbetande föräldrarna som en kategori på arbetsmarknaden och på arbetsplatsen med några gemensamma nämnare utan någon större integration eller samstämmighet. Begreppet serialitet (Sartre 1976) är användbart i detta sammanhang för att det, anser jag, hänvisar till det gemensamma i termer av yttre likheter i förvärvsarbetande föräldrars situation i arbetslivet. Sambandet mellan arbetsliv och familjeliv anknyter också till ett annat sociologiskt problemområde, systemintegration. I stället för att tänka i systemtermer vill jag se individens medlemskap i arbets- och familjeorganisation som en skärningspunkt av "cross-cutting" cirklar (Simmel 1908; Blau & Schwartz 1984). Gränsdragning mellan arbetsliv och föräldraskap kan då ses som en mångfacetterad och motsägelsefull process. Dessa två begrepp, serialitet och "cross-cutting" cirklar, fungerar som ledande metaforer för begreppsdiskussion och empirisk analys. Med hjälp av dem söker jag se förvärvsarbetande föräldrars situation i arbetslivet som ett komplext fenomen som kan ta varierande former i olika kontexter.

Den senare delen av avhandlingen ägnas åt att upplösa begreppet livsform utifrån denna utgångspunkt. I vardagslivet är livsform ett komplext fenomen, som därmed innehåller en rad olika aspekter. Ambitionen är att upprätta en uppsättning arbetsvillkor knutna till olika teoretiska förklaringsgrunder och ställa dem i relation till varandra. Det är dessa villkor som i olika teoretiska kombinationer "beskriver" föräldrars situation i arbetslivet, kombinationer som inte varit synliga utifrån den ursprungliga teorins perspektiv. Föräldraskap, organisation och kön² är tre begrepp som ger inriktning till det "rekonstruktiva" arbetet med att begreppsliggöra vardagslivets varierande organiseringsformer.

Föräldraskap, organisation och kön

Föräldraskapet handlar bl a om olika praktiker, föreställningar, normativa skyldigheter och rättigheter av olika slag. Därför är det nödvändigt att göra en avgränsning. Jag är speciellt intresserad av praktisk omsorg om barnen, vilket förutsätter vardagligt handlande. Jag begränsar mig till de handlingar som explicit syftar till att kombinera förvärvsarbetets och familjens krav, dvs de handlingar som gör att

² Uppdelningen i termerna kön och genus har diskuterats mycket under 80- och 90-talet. Jag kommer att använda termen kön i den fortsatta texten (se avsnitt 5.1).

vardagen kan hållas ihop.³ Den nödvändiga anpassningen mellan arbetsliv och föräldraskap får även återverkningar på förhållandena i anknytning till arbetsplatsen. Föräldraskapet utgör grunden för vilka arbetsvillkor som blir av intresse att analysera som föräldraskapets möjligheter. Frågan är om arbetslivets villkor är anpassade till ansvar för och omsorg om barnen.

Organisationsperspektivet innefattar tanken att den grundläggande struktureringen av vardagslivet har sina förutsättningar i människors relationer och positioner på arbetsplatsen och i familjen. Forskningen av livsformerna skall i första hand fästas till organisationerna och de vardagliga handlingar som länkar ihop dem. Arbetsplatsen och familjen som organisationer ser jag således som viktiga fästpunkter i forskning av livsformerna. Det är oftast på denna organisationsnivå individerna möts och möter sina samhälleliga villkor. Det är på denna nivå formella rättigheter att kombinera arbete och familj omsätts till konkret verklighet. Det är också på denna nivå de strukturella förhållandena sätter ramar för föräldrar i form av bekömda praktiker. I vilken mån dessa organisationsbestämda villkor förstärker eller försvagar föräldrars möjligheter att kombinera förvärvsarbete och föräldraskap blir en central fråga.

En viktig bas för problematiseringen av förhållandet mellan arbetsliv och föräldraskap är vardagslivets könsbaserade organisering. Könsperspektivet syftar till att överskrida den könsbaserade dualismen mellan förvärvsarbete och familjeliv, som präglar bl a livsformsteorins synsätt. Det dualistiska tänkandet, som ser det maskulina som det offentliga och det feminina som det privata, har negligerat männens anpassningsförmåga till familjen samtidigt som kvinnornas arbetslivserfarenhet och arbetsposition har marginaliserats. När utgångspunkten är det moderna arbetslivet, borde vi utgå ifrån att både kvinnor och män kombinerar avlönat och oavlönat arbete. Det fordrar att både förvärvsarbetet och hemarbetet utgör livsformens bas för både män och kvinnor. Detta innebär bl a att kvinnor och deras förhållanden inte bara kan adderas som "kvinnospecifika livsformer" till den existerande livsformsteorin.

Ett kritiskt könsperspektiv innebär således att jag går emot det dualistiska tänkande, som sätter arbetsliv och familjeliv mot varandra med könsbestämda förtecken. Samtidigt vill jag emellertid hävda att denna distinktion har kritisk potential. Genom att lyfta fram indelningen arbetsliv-familjeliv i analysen kan jag tydliggöra sambanden mellan sfärerna och anlägga ett kritiskt perspektiv på en aspekt av samhällets arbets- och maktfördelning mellan könen. Detta kan också göra det möjligt att överskrida dikotomiseringen och att visa hur sfärerna binds ihop av det vardagliga handlandet. Genom livsformsanalysens perspektiv kan t ex förvärvsarbetet relativiseras – bli en del av en större helhet.

I stället för att betrakta kvinnor och män som kategorier med bestämda orienteringar mot förvärvsarbete respektive familj är det nödvändigt att utveckla nya

³ Familjelivet studeras i denna avhandling i första hand utifrån detta perspektiv, dvs föräldraskap i form av föräldrars handlande i syfte att förena arbetsliv och familjeliv. Detta innebär att andra aspekter av familjeliv, exempelvis den maktrelation mellan parterna som får sitt uttryck i förhandlingarna om gränsdragning mellan arbetsliv och föräldraskap på parnivån, inte ingår i analysen.

angreppssätt. Istället för att fokusera på kategorier av individer som bärare av en viss livsform analyserar jag mötet mellan det av föräldraskapet motiverade handlandet och de olika kontexter där vardagslivet antar sin form. Det är viktigt att ställa frågan på vilket sätt förvärvsarbete och föräldraskap är områden där könskillnader (re)produceras. Det är också viktigt att studera hur könsdimensionen är sammankopplad med andra aspekter av arbetsituationen för att få en mer komplett bild av struktureringen av möjligheterna i det moderna arbetslivet.

Ett nordisk projekt om föräldraskap och arbetsliv

Avhandlingen bygger vidare på projektet ”Nordisk arbetsplatsstudie om föräldraskap och arbetsliv”, där jag deltog som forskningsassistent under några år. Projektet utgjorde den svenska delen i ett nordiskt samarbetsprojekt ”Tilpasningsmuligheter mellem arbejdsliv og familieliv i kvinde- og mandefag”. Förutom Sverige deltog Danmark, Finland och Norge. Projektet initierades år 1990 av Socialforskningsinstituttet i Köpenhamn och den svenska delen startades samma år av docent Elisabet Näsman på Arbetslivscentrum. Det svenska projektet finansierades av Arbetsmiljöfonden och Arbetslivscentrum (fr o m 1994 Institutet för arbetslivsforskning och fr o m 1995 Arbetslivsinstitutet). Den gemensamma tematiska slutrapporten kom ut 1997 i form av en nordisk antologi *Dilemmæt arbejdsliv - familieliv i Norden* (redigerad av Jens Bonke).

Projektet anknöt till handlingsplanen för det nordiska jämställdhetsarbetet, där ett av de prioriterade områdena är kvinnors och mäns möjligheter att kombinera familjeliv och arbetsliv. Det var en fortsättning på Bryttsforskningen, där man försökte utveckla och pröva metoder att bryta upp arbetsmarknadens könsmissiga uppdelning (se Dahlerup 1989).

Hur familjelivet strukturerar förhållandena i arbetslivet och hur stort utrymme för föräldraskap (t ex flexibilitet, självbestämmande i arbetsituationen) föräldrarna har på sina arbetsplatser har oftast studerats utifrån ett intresse för kvinnors villkor i arbetslivet. Det nordiska projektet valde också att ställa frågan utifrån ett könsperspektiv. Syftet var att bidra till kunskap om vilka möjligheter att kombinera föräldraskap och arbetsliv som finns inom kvinno- respektive mansdominerade arbetsplatser och yrkesgrupper samt vilka faktiska strategier föräldrarna använder sig av inom dessa. Projektet ville komma åt de faktorer som på arbetsplatsens nivå förklarar könsuppdelade handlingsmönster i föräldraskapet.

Huvudtesen var att arbetsplatsens könsdominans har en avgörande betydelse för möjligheterna att kombinera arbetsliv och familjeliv, för ”rummet för föräldraskapet” på arbetsplatsen. Vi antog att möjligheterna att kombinera arbete och familj skulle vara bättre på kvinnodominerade arbetsplatser än på mansdominerade arbetsplatser. Tyngdpunkten i projektet låg på de mer informella normerna för det vardagliga praktiska handlandet på arbetsplatserna.

Projektet fann att villkoren för föräldraskap varierar mellan olika typer av arbetsplatser och yrkesgrupper.⁴ Utrymmet för föräldraskap blir således olika beroende på arbetsplatsers skilda förutsättningar. Den hierarkiska positionen inom en

⁴ För en mer detaljerad resultatredovisning se bilaga 1.

arbetsorganisation är starkt avgörande för föräldrarnas handlingsutrymme vad gäller praktisk omsorg om barnen. Könsdominans på arbetsplatsen visade sig vara en viktig, men mindre tydlig, förklaringsgrund än projektet antog från början. Föräldrars individuella anpassningsstrategier sammanhänger med det informella handlingsutrymmets storlek. Könstillhörighet har emellertid också stor betydelse för vilka individuella anpassningsstrategier man använder sig av. Här framträder alltså den hierarkiska positionen, könsdominansen och det informella handlingsutrymmet som viktiga organisationsbaserade förklaringsgrunder till skillnader i anpassningsmönster mellan kvinnor och män, arbetsplatser respektive yrkesgrupper.

Mitt avhandlingsarbete har, som redogjorts tidigare, stimulerats av ett kunskapsunderlag som är bredare än det som skapades inom ramen för det nordiska projektet. Deltagandet i projektet väckte emellertid en fråga som haft stor betydelse för avhandlingens utformning. Det gäller frågan om och i vad mån skillnader i anpassningsmönster mellan kvinnor och män, arbetsplatser samt yrkesgrupper kan förklaras med en mer systematisk modell, som länkar ihop de olika förklaringsmöjligheterna, hierarkisk position, könsdominans och handlingsutrymme. De resultat som har tagits fram i det nordiska projektet har jag reflekterat över vid konstrueringen av en analysmodell för en komparativ analys om anpassning mellan arbetsliv och föräldraskap. I denna systematiska modell kopplas de faktorer ihop, som visat sig ha betydelse för hur vardagens organisering ser ut för kvinnor och män i olika yrkesgrupper.

1.2. Syfte

Avhandlingens centrala problemområde handlar om sambandet mellan arbetsliv och föräldraskap. Avhandlingen syftar till att problematisera det komplexa samspillet mellan arbetsliv och föräldraskap för att försöka se vad som är forskningsmässigt viktigt och intressant att tänka på och studera vidare. Avsikten är att bidra till utveckling av teoretiska och metodiska hjälpmedel med vilka relationen mellan arbetslivet och föräldraskapet kan studeras.

- *Huvudsyftet är att utveckla en analysstrategi, vars giltighet avgörs av hur väl den förmår att ta hänsyn till, kartlägga och täcka in komplexiteten i de villkor och handlingar som vardagen består av för de lönearbetande föräldrarna.*
- *Med utgångspunkt i en förståelse av livsform som ett sensiterande begrepp (Blumer 1954) utvecklas en analytisk modell och en kvalitativ komparativ ansats (Ragin 1987) används för att studera det komplexa förhållandet mellan arbetsliv och föräldraskap.*

En kritisk granskning av livsformsbegreppet fungerar som avstamp inför ”rekonstrueringen” av livsformsteorin utifrån tre nyckelbegrepp, föräldraskap, kön och organisation. Dessa begrepp knyts ihop för att utveckla ett integrerat grepp om relationen mellan förvärvsarbete och föräldraskap.

I avhandlingen analyseras relationen mellan arbetsliv och föräldraskap med fokus på arbetsplatsen. Huvudfrågan är hur yrkesarbetet anpassas till föräldraskapet. Föräldraskapet synliggör hur stort utrymmet är på arbetsplatsen för anpassning till krav i andra livssfärer än arbetslivets. Men inte bara arbetsorganisatoriska möjligheter utan också förhållanden i familjen har betydelse för hur anpassningen ser ut. Könsarbetsdelningen inom familjen analyseras för att se vilka konsekvenser den har för föräldrars handlande på arbetsplatsen vad gäller av föräldraskapet motiverade stora förändringar i arbetssituationen. Föräldraskapet avgränsas i denna studie till praktisk omsorg om barn. Praktisk omsorg innebär ansvar och förpliktelser för föräldrar; den kräver tid, tillgänglighet och rumslig närvaro. Inte minst viktigt är då flexibilitet på arbetsplatsen som ger ett handlingsutrymme åt föräldern vad gäller planering och smidighet i det vardagliga livet.

Olika förhållanden och praktiker i arbetslivets och familjens organisationer kan användas för att illustrera könsarbetsdelning och klassdifferentiering i samhället i stort. I denna studie ses kön och klass först och främst som förklaringsgrunder, vars betydelse varierar beroende på plats, kontext och tid. De samspelar med varandra och med en mångfald av faktorer på organisationsnivå som ligger bakom vilka möjligheter och begränsningar som ges för att anpassa arbetet till föräldraskapet. Köns- och klassdifferentiering tillsammans med arbetsplatsernas handlingsutrymme för föräldraskap skapar en helhet där de olika komponenterna och deras påverkan bara kan separeras analytiskt. Det är således intressant att studera hur de generella faktorerna och de speciella förhållandena och praktikerna hänger samman med varandra. Det är detta samspel som skapar skilda förutsättningar för förvärvsarbetande föräldrar att organisera sitt vardagsliv.

Genom detta tillvägagångssätt kommer jag att närma mig anpassningen mellan förvärvsarbete och föräldraskap på ett annat sätt än det brukliga i livsformsstudier. Det ovannämnda nordiska projektets empiriska underlag utgör en bas för en analys av hur livsformerna utformas utifrån arbetsorganisationens och familjens strukturella egenskaper och individens handlingar mellan arbetsliv och föräldraskap. Med kvinnor och män knutna till olika typer av arbetsplatser och yrkesgrupper studeras vilka arbetsvillkor som är relevanta ur ett föräldraperspektiv och vilka former för anpassning mellan arbete och föräldraskap föräldrarna väljer.

1.3. Data

Det komplicerade samspelet mellan strukturella villkor i arbetslivet och föräldrars handlande står i fokus i de empiriska analyserna. Ett komparativt perspektiv används för att studera skillnader och likheter mellan olika anpassningssituationer på organisationsnivån. Studiens frågeställningar kommer att belysas genom sekundäranalys av befintliga data. I nästa avsnitt beskrivs den komparativa metod, som kommer att användas i dessa analyser.

Med sekundäranalys av befintliga data avses analys av det material som har samlats in under det ovannämnda projektet ”Nordisk arbetsplatsstudie om föräldraskap och arbetsliv”. Genom denna undersökning erhålls en omfattande kunskap

om organisatoriska och sociala förhållanden i arbetet för kvinnor och män med olika yrken, utbildningsnivåer och positioner i arbetslivet på olika typer av arbetsplatser. Analysarbetet inom projektet inriktades i första hand på frågan om segregeringens betydelse för "rummet för föräldraskap" på olika typer av arbetsplatser (Bonke 1997). Detta innebär att det finns en stor mängd information som kan analyseras vidare och med mer specifika frågeställningar. Då projektet är upplagt för att kunna analysera skillnader och likheter mellan kvinnor och män inom samma yrkesgrupp på olika typer av arbetsplatser, är förutsättningarna särskilt goda för sådana analyser. Det nordiska projektets intresse var, utöver det individuella handlandet och den individuella situationen, riktat mot familjernas och arbetsplatsernas strukturella egenskaper (t ex könssegregering, hierarkisk struktur, tidsorganisation). Därmed ges intressanta möjligheter att länka ihop fakta om individer med fakta om deras arbetsplatser och familjeförhållanden. Materialet erbjuder en möjlighet att jämföra olika yrkesgrupper och arbetsplatser i en enhetlig databas vad gäller beskrivningar av arbetssituationen och anpassningen mellan arbetsliv och familjeliv.

Det nordiska projektet var uppdelat i två empiriska huvuddelar. Undersökningen inleddes med en studie av fem olika typer av arbetsplatser: dagstidning, sjukhus, polisstation, verkstadsindustri samt textilindustri. Empirin består av intervjuer med partsföreträdare, chefer, arbetsledare och föräldrar bland tjänstemän och arbetare från varje arbetsplats och dessutom insamlades data genom observationer och genomgång av dokument och relevant statistik från arbetsplatserna. Dessa arbetsplatsstudier syftade till att utifrån de speciella fallen förstå arbetsmarknadens föräldraskapsvillkor. De identifierade relevanta gemensamma jämförelsedimensioner för en bredare analys. Därtill genomförde projektet en enkätstudie av ett rikstäckande urval från nio av de yrkesgrupper som förekom på de utvalda arbetsplatserna. Yrkesgrupperna var läkare, sjuksköterskor, ej facklärd inom vård och omsorg, journalister, kontorister, polisassistenter, facklärd och ej facklärd arbetare inom metallindustri samt facklärd arbetare inom textilindustri. Enkätstudien byggde på preliminära resultat från den kvalitativa delen. Den hade som syfte att visa, om den bild vi fått av olika yrkesgruppers villkor också gällde för yrkesgruppen i allmänhet.

För att få kontraster och jämförelsepunkter strukturerades urvalet. Fyra urvalsprinciper gällde för fallstudier och enkät: föräldraskap, anställning, könsdominans samt kön. I enkätundersökningen stratifierades varje yrkesgrupp efter kön och ett representativt urval av män och kvinnor drogs i de valda yrkesgrupperna. I bilaga 1 redogör jag för principerna för datainsamling i detalj (se även Näsman & Bengtsson 1994).

Jag har i denna studie analyserat data från den enkätundersökning som genomfördes i Sverige 1992. Som urvalsram användes Folk- och bostadsräkningen 1990. Bruttourvalet från denna var 3 150 personer enligt urvalsprinciperna ovan. Totalt svarade 2227 personer på enkäten, dvs cirka 70 procent. Det blev emellertid ett större bortfall stegvis genom urvalsprocessen (Näsman & Bengtsson 1994, 14-15). Bland dem som svarade finns ett sk naturligt bortfall, personer som egentligen inte skulle ha ingått i urvalet om vi haft tillräckligt aktuell kännedom om deras förhål-

landen vid enkät tillfället under hösten 1992. Återstår för analys svaren från 1969 anställda föräldrar med hemmavarande barn under 18 år. (Bilagetabell 1; se även SCB 1993; Näsman & Bengtsson 1994)

Det nordiska projektets resultat, som kortfattat refererades ovan, är framtagna med olika metoder utifrån de två ovan beskrivna datatyperna. Fallstudiemetoden användes i arbetsplatsstudierna i syfte att få en helhetsbild genom att samla in detaljerad information från de enskilda arbetsplatserna. Resultaten beskrivs i separata arbetsplatsrapporter för respektive "fall". Det insamlade enkät materialet analyserades huvudsakligen med tabellanalys, men även multivariata analysmetoder prövades, i syfte att dra mer generella slutsatser om berörda arbetsplatstyper och yrkesgrupper. De möjligheter till komparativ analys som materialet erbjöd var emellertid svårt att utnyttja. Det studerade fenomenet var komplext. Inte bara de kvalitativa arbetsplatsstudierna utan även enkätundersökningen omfattade ett stort antal detaljerade frågor om arbetsplatsen, familjen och anpassningsstrategierna. Det visade sig också problematiskt att systematiskt jämföra nio yrkesgrupper (uppdelade på kön) på fem typer av arbetsplatser (i fyra olika länder). Jämförelser gjordes följaktligen med ett mindre antal enheter och ett fåtal variabler.

1.4. Den kvalitativa komparativa metoden

Det empiriska underlaget för denna studie består, som framgår ovan, av material från den kvantitativa delen av det ovannämnda projektet. Datainsamlingsmetoden är således en enkät där observationsenheten är en individ. Urvalet är inte, som beskrevs ovan, slumpmässigt utan stratifierades i flera led för att passa ihop med projektets kvalitativa del, där vissa typer av arbetsplatser utgjorde analysenheterna. Urvalets design sätter således sina begränsningar för tillämpning av gängse statistiska metoder.

I denna studie har jag därför valt att inte genomföra analyserna på individnivå utan på en aggregerad nivå där nio yrkesgrupper uppdelade på kön betraktas som analysenheter. Antalet analysenheter i denna studie är således 18. Ett sånt litet antal enheter erbjuder inte tillräcklig variation över antalet fall för statistiska beräkningar. Därför har jag valt att pröva en relativt ny metod, en kvalitativ komparativ metod, som erbjuder ett systematiskt ordnat tillvägagångssätt för att utföra komparationer genom att bearbeta material med en måttlig mängd enheter. Denna metod introducerades av Charles C. Ragin i boken *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies* år 1987.

Inom sociologin är det vanligt att skilja mellan två ansatser i empirisk forskning, nämligen den kvalitativa och den kvantitativa. Den kvalitativa komparativa metoden, som används i denna studie, går ut på att överbrygga skillnaden mellan dessa ansatser. Metoden efterliknar en kvantitativ ansats genom att man studerar påverkansrelationen mellan beroende och oberoende variabler. Forskningsobjektet förstås i termer av å ena sidan kausala villkor, vilka i min studie är ett antal arbetsvillkor, och å andra sidan ett utfall, vilket implicerar föräldrars handlande i

denna studie. Metoden är kvalitativ i den meningen att den tar sin utgångspunkt i att enheterna betraktas som fall. I denna studie utgörs fallen av sammanlagt 18 grupper (9 yrkesgrupper uppdelade på kön). Analysenheterna betraktas som internt strukturerade, sammansatta och komplexa. Metoden har ett förantagande om att vid varje enskild fall de kausala villkoren antingen förverkligas eller inte förverkligas och att utfallet antingen inträffar eller inte inträffar.

Den komparativa analysen i denna studie syftar till att förena betydelsen av strukturella förutsättningar och begränsningar (kausala villkor) på arbetsplatsen och i familjen med anställdas aktiva handlande. Idén är att studera under vilka omständigheter ett fenomen (ett tillstånd) förekommer. Den lösning som den kvalitativa jämförande teorin erbjuder är att de enskilda kausala villkoren inte separeras från varandra, utan de kausala relationernas systematiska karaktär bevaras: en faktor påverkar i relation till en annan faktor, men inte ensam.

Metoden är tillskapad för att konstruera nya teorier och för att precisera och testa existerande teorier. Genom att analysera samspel mellan olika faktorer med en kvalitativ komparativ metod kan man syntetisera existerande teorier om mekanismer som påverkar anpassningen mellan arbetsliv och föräldraskap. De förklaringar som tidigare använts för sambandet mellan arbetsliv och föräldraskap, kan alltså relateras till varandra och därmed undersökas med avseende på vilka faktorer man kan finna sambandande mellan dem. De empiriska resultaten kan också evalueras mot de teoretiska argument, som de existerande teorierna representerar. De empiriska resultaten kan då generera ny kunskap och ge upphov till nya teoretiska insikter om fenomenet.

Den kvalitativa komparativa metoden baserar sig på boolsk algebra.⁵ Komplexiteten i förhållandet mellan arbetsliv och familjeliv fångas in genom sammanträffanden av olika variabler. Dessa sammanträffanden bearbetas med hjälp av boolsk algebra i form av sanningstabeller och ekvationer. Den empiriska analysen har en kvasiexperimentell och formaliserad karaktär. Den kvalitativa komparativa metoden följer den experimentella metodens design genom att den utvalda delen av verkligheten betraktas som ett komplett kausalt fält, där kausala relationer kan analyseras under bestämda former. Analysen syftar till att ta fram nödvändiga och/eller tillräckliga villkor för fenomenets framträdande, i detta fall för de olika anpassningsformerna. Tillräcklighets- och nödvändighetsvillkoren prövas logiskt. Endast logiskt relevanta kausala villkor får ingå i resultaten. Själva analysen, som tar sin början i data presenterad i form av en sanningstabell, resulterar i ekvationer. Som huvudresultat får man alltså en analytisk stomme som är abstrakt. Analysen av resultaten konkretiseras och fördjupas genom kopplingar till de mekanismer som de kausala villkoren ger uttryck för och till de specifika fall, arbetsplatser och yrkesgrupper, som analysen utgick ifrån. Detta tillvägagångssätt möjliggör jämförelser mellan olika anpassningssituationer som komplexa mönster av kausala villkor och handlande.

Det kan argumenteras att min empiriska analys och min tolkning av kausalitet skiljer sig från Ragins ursprungliga idéer i presentationen av metoden (se Ragin 1987). Analysenheterna är inte, som i Ragins exempel, länder, som han betraktar

⁵ Boolsk algebra är även känd som "algebra of logic" och "algebra of sets" (Ragin 1987, 85).

som homogena makrosociala enheter, utan aggregerade grupper. De olika tillämpningarna i tidigare studier visar dock att metoden är flexibel i förhållande till data och kan användas i studier av olika typer av sociala fenomen (t ex Alasuutari 1994; Ragin, Mayer & Drass 1984; Ragin 1994; Ragin m fl 1993).

Att se analysenheterna som sammansatta enheter med bestämda gränser hänger ihop med den experimentella metodens strävan att identifiera kompletta kausala fält. Den teoretiska analysenheten i min studie är en anpassningssituation inom en arbetsorganisation, som kan vara öppen för påverkan av olika typer av förändringar i arbetslivet. Det kausala synsättet i denna studie utgår ifrån att arbetsorganisationerna har en uppsättning villkor som i någon mening möjliggör eller hindrar föräldrar att välja mellan olika anpassningsstrategier.

En förutsättning för den kvalitativa komparativa analysen är att de påverkande faktorerna och utfallet förenklas till binär form. De fenomen som studeras antas vara kvalitativa till sin karaktär i den meningen att de antingen inträffar eller inte. De idéer som presenteras av metodens utvecklare är emellertid inte begränsade till dikotoma data, utan även intervallskalade variabler uppdelade i flera dummy-variabler kan användas (Ragin 1987, 86). Att jag har dikotomiserat variablerna är en operation som det kan riktas invändningar emot speciellt med tanke på att jag i (alla) andra sammanhang har gått emot det dikotoma tänkandet. I min studie innebär denna operation att komplexitet i anpassningssituationerna och anpassningshandlingarna fångas inte genom att grader av fenomen (t ex de flytande gränserna mellan hierarkiska positioner) bevakas, utan genom att tillföra flera variabler i analysen.

Min metod är komparativ mellan komplexa anpassningssituationer men också mellan olika typer av anpassningsstrategier, arbetsplatser och yrkesgrupper uppdelade på kön. På grund av alla dessa jämförelsegrunder struktureras analysen och presentationen av resultaten i tre delar enligt olika typer av anpassningsstrategier. En del ekvationer, tabeller och tekniska detaljer återfinns i bilagorna i slutet av avhandlingen.

1.4. Uppläggning

I de två närmast följande kapitlen diskuterar jag begrepp, som syftar till att överbrygga livets olika delar. Kapitel 2 presenterar och problematiserar begreppet livsform. Den strukturalistiska livsformsteorin presenterar en övergripande referensram för vardagslivets formering på samhällsnivån. En kritisk granskning av livsformsbegreppet leder till att dess kapacitet och relevans för forskning om vardagens villkor och handlande ifrågasätts.

Kapitel 3 behandlar några andra begrepp som används i forskningen om differenser mellan skilda sociala kategorier vad gäller vardagslivets utformning. Den sociologiska forskningen kring klasser, livsstilar, habitus, livssammanhang och kön är exempel på inriktningar, som syftar till att ge en övergripande, integrerad bild av vardagsverkligheten. Dessa sociologiska begrepp hamnar ofta i svårigheter vad gäller bl a begreppens räckvidd, empiriska implikationer och

relevans. Detta gäller i hög grad också det strukturalistiska livsformsbegrepp, som jämförs med de ovannämnda begreppen. Livsformsteorin, likväl som de andra sociologiska teorierna, måste på något sätt bemöta de krav gängse analysmetoder ställer på begreppen. I detta kapitel presenterar jag också några bidrag till operationalisering av livsformsbegreppet. Livsform är ett begrepp, som försöker fånga in en helhet av skilda aspekter. Detta teoretiska perspektiv på livsformerna har skapat problem för de kvantitativa och kvalitativa livsformsstudier, som jag kartlagt närmare. Min slutsats är att livsformsteorin, trots många problem, kan vara användbar i forskning om vardagens organiseringsformer. Jag har valt att betrakta begreppet livsform som ett sensiterande begrepp som bygger på tanken att försöka se många analysvägar i ett sammanhang. Livsform är ett sätt att ge andra, mer avgränsade begrepp en infallsvinkel.

Därpå följande tre kapitel ägnas åt teoretiskt och metodologiskt (re)konstruktivt arbete för att förverkliga denna idé om livsform som ett sensiterande begrepp i konkret forskning. Kapitel 4 handlar om vardagslivets *differentia specifica*: en tolkning av vardagslivet som reproduktionens område, rutinernas stillastående värld präglad av pragmatism, partikularism etc ersätts med synen på vardagen som en motsägelsefull process och ett spänningstillstånd – ett organisatoriskt problem, som kräver konkret handlande av förvärvsarbetande föräldrar. Kapitlet handlar också om vardagens former i termer av social integration och systemintegration. Det gemensamma i enskilda föräldrars privata praktiker analyseras utifrån Jean-Paul Sartres begrepp serialitet. Systemintegrationen ses som mångfacetterad och fragmenterad i termer av ”cross-cutting” cirklar lanserade av Georg Simmel 1908 och ”uppdaterade” av Peter M. Blau och Joseph E. Schwartz 1984.

I kapitel 5 behandlar jag vardagslivets sociala organisering utifrån köns- och organisationsperspektiv. Syftet är att konstruera en empiriskt underbyggd teori (”middle range theory”) om relationen mellan arbetsliv och föräldraskap i en organisatorisk kontext. Jag söker se sambanden mellan vardagens könsmissiga organisering och uppdelning på organisationsnivå och förklara hur möjligheter och hinder på en nivå kan påverka dem på en annan. Genom att inta en mer differentierad ståndpunkt och betrakta livsformen som en uppsättning vardagliga organiseringsformer i närheten av den verklighet som är av intresse fylls begreppet livsform med omfattande intern komplexitet. Jag skapar samtidigt utrymme för en viss grad av handlingsfrihet gentemot arbetslivets strukturella villkor.

I kapitel 6 är syftet att bygga upp en analysmodell för att förstå de vardagslivets organiseringsformer som skapas utifrån föräldraskapet och lönearbetet. Analysmodellen fungerar som en tankeram att relatera den empiriska analysen till. I analysmodellen samlas organisationsbetingelser och individuella villkor in i kategorier som hänger ihop med de skilda teoretiska begreppen. Detta innebär att data inte fixeras till färdiga livsformskategorier, utan det är komplexiteten hos fenomenet som lyfts fram.

I kapitel 7 är ambitionen att finna en forskningsstrategi där metoden och den empiriska analysen följer de teoretiska utsagor och de metodologiska argument som jag presenterade i föregående kapitel. Jag prövar en kvalitativ komparativ metod, där de empiriska fallen analyseras som sammansatta av olika kombina-

tioner av kausala villkor och utfall. Denna metod syftar till att bygga en bro mellan kvalitativ och kvantitativ ansats. Kapitlet redovisar metodens logik, genomförandet av en empirisk analys och resultaten i form av tabeller och ekvationer. Som empiriskt underlag används data från en enkätundersökning som genomfördes 1992 i Sverige inom ramen för det ovan nämnda nordiska projektet om arbetsliv och föräldraskap.

Kapitel 8 redovisar resultaten i textform. Kapitlet innehåller även en utvärdering av i studien presenterade teoretiska argument. Gränsen mellan arbetsliv och familjeliv görs synlig med hjälp av olika typer av anpassningsstrategier. Praktiskt omsorgsarbete är föräldraskapets handlingsområde, som inte är helt förenligt med de arbetsvillkor, som används som förklaringsgrund i den analytiska modellen. Resultaten problematiserar analysmodellens relevans speciellt vad gäller av föräldraskapet motiverade stora förändringar i arbetssituationen. Det behövs ytterligare en komponent att lösa de motstridiga resultat, som analysen lett till. Familjesituationen används då som en andrahandsförklaring för att tackla problemet med de motstridiga fallen. Inom ramen för den kvalitativa komparativa metoden är det möjligt att på ett relativt enkelt sätt evaluera teoretiska argument och visa var det finns behov av utveckling av teorin. Denna bedömning visar olika teories sammansatta förklaringskraft och relevans i förhållande till studiens empiriska resultat.

I kapitel 9 sammanfattar jag studiens empiriska resultat och ställer dem i relation till den problemställning som studien bygger på. Frågan om analysmodellens och den kvalitativa komparativa metodens användbarhet diskuteras. Möjligheten till en nyanserad analys av könsdimensionens betydelse för förhållandet mellan arbetsliv och föräldraskap diskuteras i förhållande till studiens nyckelbegrepp könsstruktur och könkontrakt och den genomförda empiriska undersökningen. Vidare drar jag slutsatser om hur anpassningen mellan arbetsliv och familjeliv ser ut i termer av serialitet och ”cross-cutting” cirklar.

2. Livsformsbegreppet – en teoretisk innovation eller begreppslogik(t) dilemma?

2.1. Inledning

I detta kapitel diskuterar jag kritiskt begreppet livsform och den strukturalistiska teori som två danska etnologer, Thomas Højrup och Lone Rahbek Christensen, byggt kring begreppet. Højrup och Rahbek Christensen introducerade livsformsbegreppet på 1980-talet i sin forskning om ”principiella kontraster i befolkningens vardagsliv” (Rahbek Christensen & Højrup 1989, 54). Deras livsformsteori har haft genomslag främst i dansk och svensk forskning kring såväl enskilda aspekter i vardagen (t ex matvanor) som vardagens organisering som helhet.⁶

Begreppet livsform har använts på en mängd olika sätt i olika studier och även utsatts för kritik från olika håll. För att göra livsformsteorin mer fruktbar och teoretiskt attraktiv för konkret forskning, behöver enligt min mening begreppet specificeras och tydliggöras. Genom att granska den kritik som riktats mot teorin och genom att jämföra livsformsbegreppet med andra liknande begrepp försöker jag finna nya infallsvinklar, som kan vidareutveckla såväl begreppet som teorin. De frågor som först och främst behöver diskuteras är följande:

- *Produktionssätt och praxis.* I Højrup och Rahbek Christensens presentationer framställs livsformerna som resultatet av två olika slags analyser, som tar sin utgångspunkt i två begrepp, praxis respektive produktionssätt. Analyserna leder till två olika sätt att definiera livsformsbegreppet, som författarna utan reservationer knyter ihop i samma teori. Med detta dilemma följer motstridigheter och oklarheter – begreppslogik(t) dilemma. Borde kanhända den begreppslogiska forskutningen leda till ett byte av begreppssystem eller kan begreppen förenas inom samma begreppsapparat? Denna fråga hänger ihop med följande aspekt.
- *Strukturalistisk determinism kontra komplexitet och fragmentering.* Teorin innehåller ett antagande om överensstämmelse mellan den socio-ekonomiska positionen och den socio-kulturella sidan av livsformen. Mot denna tes har kritikerna anfört den faktiska historiska utvecklingen, de förändringar i arbetslivet och familjelivet som de anser får livsformernas traditionella bas att vittra sönder. De tendenser kritikerna lyfter fram ger en bild av ökad komplexitet och en fragmentering av livsformerna samt ett relativt utbrett oberoende mellan struktur och handling, dvs strukturerna bestämmer i enbart begränsad utsträckning handlingen. Frågan är om livsformsteorin innehåller ”onödiga” teoretiska

⁶ Se t ex Andersson 1993; Björnberg & Bäck Wiklund 1987; Friberg 1990; Hastrup 1993; Hoff 1988; Villa 1995; Winkvist 1999.

antaganden: är det meningsfullt att knyta livsformerna direkt till produktions-sättet?

I det följande kommer jag först att kort presentera den strukturalistiska livsforms-teorin genom att ta upp några centrala idéer från teorins två viktigaste figurer, Thomas Højrup och Lone Rahbek Christensen. Efter denna presentation proble-matiserar jag livsformsteorin utifrån sambandet mellan struktur och praxis och livsformsbegreppets härledning. I följande kapitel jämför jag livsformsbegreppet med de mer etablerade begrepp, som denna teori har utmanat. Livsformsbegreppet relateras där också till empirisk forskning.

2.2. Den strukturalistiska livsformsteorin

Vad är en livsform?

Utgångspunkten i den strukturella livsformsteorin är ett antagande att människor lever sitt vardagsliv i radikalt åtskilda kulturer. Genom att blottlägga vardagslivets dolda premisser syftar teorin till att förklara förekomsten av blindhet och oför-ståelse inför andras sätt att leva. På senare tid har teorin använts bl a i undersök-ningar av livsformens betydelse för kvinnors och mäns förhållande till arbete och hem (Andersson 1993; Bjerén 1991; Björnberg & Bäck-Wiklund 1987; Friberg 1990; Jakobsen & Karlsson 1993; Tyrkkö 1997).

Inom livsformsanalysen är det först och främst Thomas Højrup's teoribildning i boken *Det glemte folk. Livsformer och centraldirigering* (1983a), som andra fors-kare har definierat sig mot. Den strukturalistisk-marxistiska teorin om social formation bestående av ett kapitalistiskt produktionsätt och en enkel varupro-duction är utgångspunkten för konstruktionen av livsformerna i den generella teori som introducerades i Højrup's bok. Livsformerna härleds utifrån de strukturella villkor för försörjning som produktionsätten ger upphov till och får således fast anknytning till olika försörjningssätt. I de flesta konkreta livsformsundersökningar har detta betytt att varje enskild livsform struktureras med arbete (eller yrke) som en central kategori.

Det är emellertid inte enbart produktionsättens strukturella villkor för för-sörjning som ingår i begreppet livsform. Højrup följer Louis Althusser's sätt att dela upp samhället i olika analytiska nivåer. De samhällsliga relationernas komplexa organisation återspeglas på tre nivåer: den politisk-juridiska nivån, den ideologiska nivån och den ekonomiska nivån (jfr Althusser & Balibar 1970). Livsformsbegreppet är konstruerat så att det omspanner alla tre nivåerna. Den ekonomiska nivån betraktas som ”i sista hand” avgörande för det liv vi lever. De juridisk-politiska och ideologiska elementen har en relativ autonomi i förhållande till ekonomin.

För att komma åt alla dessa nivåer behövs det enligt Højrup två slags analyser. Det första steget är en produktionsättsanalys, som utgår ifrån logiskt nödvändiga relationer mellan produktionsättet och produktionsförhållandena. Livsformerna är bundna till samma mekanismer som skapar klasskillnader, dvs relationerna i

produktionen. Genom produktionsanalysen får vi en beskrivning av vilka existensbetingelser som gäller för fyra livsformer. I analysens nästa steg kopplas dessa existensbetingelser till livsformernas kulturella levnadsvillkor. Livsformsanalysen anses vara mångdimensionell eftersom även ideologin och verklighetsuppfattningen är viktiga delar i livsformsbegreppet. Livsformer avspeglar sig således både på det materiella planet, t ex i boendeförhållanden och konsumtion, och i människors attityder och erfarenheter.

Sambandet mellan ekonomiska existensbetingelser och kulturella tankeformer är en central fråga i livsformsteorin. Det råder ett logiskt nödvändigt samband mellan dessa två delar i livsformen. Detta betyder att varje livsform har ”egen inre logik”, en ”organisationsprincip”, som gör den till ett homogent system. Enligt Højrup (1983a, 181) är en livsform ”et kulturellt HELE, der har sine egne funktionskrav til de ydre vilkår, den selv udpeger”. Livsformerna bör därför

analyseres eller rettere: konstrueres som et kulturelt system. Det må kortlægges, hvorledes livsformerne hver især fungerer som kulturelle systemer, det vil sige, hvorledes de er forskellige, delvist autonome strukturer, der har deres egen indre logik eller organisationsprincip, der er et mønstret hele med sine egne funktionskrav til de andre omkringværende helheder. Det er strukturens egen indre konsistens og dens princip, der gør det muligt for den at udpege funktionskrav til omgivelserne. Derfor er selve organisationsprincipperne det centrale i livsformerne. (Højrup 1983a, 181, kursivering borttagen – AT)

Ett karaktäristiskt drag i livsformsteorin är att människornas liv förstås utifrån en helhet och som delar av helheten. ”Formen” syftar till det sätt varpå delarna är ordnade till en helhet. Livsformsanalysen betonar de egenskaper i vardagslivet, som har en strukturell, systematisk grund, på bekostnad av innehållet (mening, subjekt). Livsform är således ett strikt samhällstrukturellt begrepp (Jakobsen & Karlsson 1993, 93).

Højrupps teori betonar de strukturella kännetecknen som skiljer livsformerna från varandra. Livsformernas existens är avhängig samhällets strukturella villkor, inte vilka individer som ”rekryterats” till dem. Aktörerna i denna modell ses som underordnade de strukturella villkoren. Människor som lever under liknande materiella villkor utvecklar en likadan livsform.

Det är utmärkande för de althusserianska marxisterna att de inte säger något bestämt om relationen mellan de abstrakta utgångspunkterna och dessas empiriska uttrycksformer. Den teoretiska strukturen utvecklas i Højrupps (1983a) analys genom en strikt logisk begreppsutveckling, utan relation till den faktiska verkligheten eller empirin. I enlighet med denna princip ger han också livsformerna neutrala siffror som beteckning (livsform 1, 2, 3 och 4). Livsform är ett teoretiskt begrepp – det finns ingen som lever en livsform. Den motsägelsefulla empirin kommer inte att realisera de teoretiska begreppen eftersom dessa förutsätter sammansatta förhållanden. Empirin måste således genomlysas med innehållet i flera livsformer för att ge någon mening. Livsformerna bör alltså förstås som (enbart) analytiska. Det faktiska livet kan innehålla element av olika analytiska livsformer. En livsform förekommer aldrig i ren form.

Højrup teori handlar också om kulturell förändring och om människors kamp för att motverka förändring. Livsformsanalysens dynamiska aspekt kallas för neokulturation. När kopplingen mellan existensbetingelser och kulturella levnadsvillkor inte fungerar uppstår en konflikt mellan dessa livsformens två delar, vilket leder till livsformskonflikter, neokulturation.

I Lone Rahbek Christensens (1987; 1991) författarskap får livsformsanalysen en annan inriktning än i Højrup ursprungliga analys. Livsformerna framträder allt mer som något som existerar i verkligheten: människor betraktas som "bärare" av livsformer. Nya begrepp tillkommer, framför allt människors praxis, strukturerad i mål- och medelrelationer. Att vara del av samhället innebär enligt Rahbek Christensen (1987, 15) att man lever i en viss strukturerad praxis som kännetecknas av sina egna "mål" och "medel". Den möjliggör ett sätt att leva och har sin egen logik som låter sig beskrivas som en begrepps värld.

Livsform beskrivs i Højrup och Rahbek Christensens senare produktion med ett nytt koncept, ett "terminalbegrepp", som anger relationernas slutstation, slutresultatet av effekterna från produktionssättens samhälleliga relationer:

Livsform og produktionsmåde er således to sider af samme sag. Imens produktionsmåden er et *relations-begreb*, der angiver forholdet, som en struktur af samfundsmæssige *relationer*, så er livsformen et *terminal-begreb*, der angiver relationernes *endepunkter*. Livsforms-begrebet er en inlæsning af relationerne i den særlige form for praksis, der svarer til dem, og udør deres endepunkt. (Rahbek Christensen & Højrup 1989, 56)

För att kunna tolka samhället i termer av livsformer behövs det alltså två tolkningssätt. I syfte att komma åt praxis, måste man börja från början, läsa om "samma sak" på ett annat sätt. Højrup och Rahbek Christensen (1989, 61) finner på det här sättet tre "slutstationer" i det kapitalistiska produktionssättet, nämligen vinst, karriär och fritid för livsformerna 2, 3 respektive 4, och en "slutstation" i den enkla varuproduktionen, nämligen dagsverken för livsform 1. Terminalerna är relationernas "ändhållplatser", inte de samhälleliga relationerna själva. De är de speciella former av praxis som blivit "färdigproducerade" i en struktur av relationer. Det är den praxis som produktionssättet ger utrymme för.

För att skilja olika praxisformer åt utgår Højrup och Rahbek Christensen från distinktionen mellan arbete och fritid. "For at lokalisere principielle forskelle er det nødvendigt at kontrastere de inbyrdes modsatte fænomener" (ibid, 54). Kontrasten mellan arbete och fritid är den princip som organiserar vardagslivet på kvalitativt olika sätt. Det finns enligt Højrup och Rahbek Christensen tre logiskt möjliga relationer mellan arbete och fritid:

1. Fritiden är mål, medan arbetet är medel: "Et arbejde er en byrde, man påtager sig, mens 'fritiden' er et tidsrum, udenfor arbejdet, hvori man foretager sig det, man selv har lyst til".
2. Arbetet är mål och fritiden är medel: "[A]rbejdet er mål og fritiden er middel hertil".

3. Skillnad mellan arbete och fritid görs inte: ”[A]lle gøremål er midler og mål for hinanden”.

Efter att ha gjort detta ”tankeeksperiment” (ibid, 55) och kontrasterat relationen arbete–fritid, vänder Højrup och Rahbek Christensen blicken mot samhället för att strukturellt kunna lokalisera dessa praxisformer. Författarna frågar: ”om det ville vare muligt at lokalisere nogle logiske pladser i samfundets strukturer, hvori disse former kunne finde tilstrækkelige mulighedsbetingelser til at kunne reproduceres som varige eksistensmåder” (ibid). Med andra ord: ”repræsenterede de nogle principer, efter hvilke man kunne forvente at finde nogle menskers liv organiseret i et samfund som det danske?” (ibid). Meningen är alltså att finna ”liv” till de logiskt uppbyggda ”formerna” för att kunna konstruera livets former, livsformer. Begreppet ”liv” innebär att en pågående praxis är uppbyggd så att den hela tiden (dvs cykliskt) återskapar sig själv. ”Form” hänvisar till praxisformerna, där mål och medel är organiserade efter ovannämnda principer (ibid, 61).

På det här sättet kopplas de tre praxisformerna till tre av de fyra livsformer som utvecklades i Højrup's ursprungliga teoriutveckling. Ett sätt att kombinera arbete och fritid är dominerade i en viss människogrupp, vilket ger livsformen dess namn. Det första kombinerings sättet, där fritid är mål och arbete medel, kopplas till lönearbetare (”lönearbetarlivsformen”). Det andra sättet med arbete som mål och fritid som medel förankras till karriärmänniskor (”karriärlivsformen”). Det tredje sättet att förena arbete och fritid, där skillnad mellan arbete och fritid inte görs, kopplas till småföretagare av olika slag (”den självständiga livsformen”).

Højrup's teoriutveckling utgår huvudsakligen från de förvärvsarbetande männens situation. Rahbek Christensen (1987; 1991) töjer ut livsformsbegreppet till att också omfatta kvinnors speciella livsvillkor. Hon har utarbetat vissa begrepp (husmoderns livsform och representationshustruns livsform) i syfte att utveckla en teori som kan användas för att analysera kvinnoliv som baseras på deras position i familjen.

I det följande beskrivs kortfattat den typologi av sex livsformer, som Højrup och Rahbek Christensens teoriutveckling lett fram till.

En empirisk beskrivning av livsformerna

Relationen mellan arbete och fritid är, som nämnts, en central utgångspunkt i utvecklandet av livsformstypologin. Jämförelsen mellan livsformerna visar på olikheter dels i förhållningssätt till familjeliv och fritid, dels i orienteringen mot arbetet. Typologin innehåller en inbyggd spänning mellan sfärerna arbete och fritid/familj, som dock inte får uttryck i själva beskrivningen av typerna. I beskrivningen utmålas i stället en balans i relationen mellan sfärerna.

Højrup's första analys urskiljde fyra livsformer: ”den självständiga livsformen”, ”lönearbetarlivsformen”, ”karriärlivsformen” och ”den borgerliga livsformen”. Dessa fyra livsformer förekommer i konkreta studier oftast som en klassifikation eller en typologi med empiriskt beskrivande innehåll, där många redan kända företeelser får delvis nya beteckningar.

Lönearbetarnas livsform och den karriärbaserade livsformen är båda kopplade till lönearbetet inom produktionssättet kapitalistisk varuproduktion. Det som skiljer dessa livsformer åt är att de baserar sig på olika typer av lönearbete. Uppdelningen bygger vidare på ett antagande om instrumentell rationalitet inom dessa livsformer i den meningen att den ena sfären ses som medel för att uppnå mål som placeras i den andra sfären.

I lönearbetarlivsformen går det en skarp skiljelinje mellan arbete och fritid. Mål-medel-relationen är tydlig. I lönearbetarens livsform är arbetet först och främst ett medel för att uppnå livsmål utanför arbetet och arbetstiden. Han/hon säljer sin arbetstid som ett medel för att kunna ge fritiden ett önskat innehåll. Oavsett hur fritiden gestaltar sig kontrasteras den klart mot arbetet. Flexibiliteten och självbestämmandet i arbetssituationen är låg.

I karriärlivsformen är arbetet liksom i lönearbetarlivsformen skilt från fritiden. Karriärmänniskor är också lönearbetare och säljer sin tid, men de har större kontroll över sitt arbete. Befordran och möjligheten till ökad kompetens är fundamentala element som existentiella villkor i karriärarbeten. De markerar skiljelinjen mellan lönearbetaren och tjänstemannen i karriären. Arbetet blir livets egentliga mening och innehåll. Det är i arbetet man förverkligar sig. Arbetet är målet och fritiden medlet. Familj och fritid anpassas till karriären.

Den självständiga livsformen har sin bas i den enkla varuproduktionen. För en egen företagare, som har enskild firma eller fåmansbolag, gäller ofta att hushållets och firmans ekonomi sammanfaller. Det betyder att ägaren är personligt ansvarig för firmans skulder. Han/hon både arbetar och kontrollerar arbetet själv, dvs han/hon är både chef och arbetare. Det är diffusa gränser mellan företag och hushåll. Egenföretagaren har inga fasta arbetstider och arbetsliv och familjeliv blir sammanflätade med varandra. Det är en självklarhet att alla familjemedlemmar på något sätt dras in i arbetet.

I den fjärde livsformen, borgerskapets livsform, som Højrup inte beskriver i detalj, är ägandet av mark och kapital den strukturerande principen.

De två kvinno-specifika livsformerna, husmoderns livsform och representationshustruns livsform, har tillkommit genom Lone Rahbek Christensens (1987) vidareutveckling. I lönearbetarfamiljen finns enligt Rahbek Christensen en "husmorspraxis" och i den karriärbundna familjen en "baklandspraxis" (begreppet är parallellt till det engelska "backing up woman" – representationshustruns livsform). Dessa livsformer kan inte reproducera sig själva. De nya kvinno-specifika livsformerna är grundade på relationen till mannen i familjen; det är han som är "bärande" av lönearbetar- respektive den karriärbundna livsformen.

I konkreta livsformsstudier har forskarna sammanfattat livet både vertikalt och horisontellt. Den vertikala analyslinjen betonar processen och utgår från individens livshistoria: förfluten tid, nutid och framtid (se t ex Jakobsen & Karlsson 1993). En horisontell analys betraktar olika livsområden och deras relation utifrån ett mer strukturellt perspektiv. Tanken är att människans liv avspeglar en viss struktur eller följer en viss form. I konkreta studier har man analyserat även andra källor till vardagens strukturering än förhållandet mellan arbete och fritid eller familj. Studier av grannskap och lokalsamhälle i vidare bemärkelse är exempelvis

viktiga forskningsområden inom livsformsanalysen (se Björnberg & Bäck-Wiklund 1987; Bäck-Wiklund & Lindfors 1990). Detta lämnas emellertid utanför denna studie.

2.3. Begreppslig(t) di(le)mma

Struktur och praxis – om livsformsteorins dilemma

I Højrup och Rahbek Christensens arbete kan man finna ingredienser till två olika livsformsteorier. Livsformsanalysen tar sin utgångspunkt i två begrepp som sätter en avgörande prägel på den: praxisform och produktionssätt. Dessa två begrepp ingår bägge i definitionen av livsform, men deras samexistens är långtifrån oproblematiserad (se Linde-Laursen 1989; Hoff 1988; Friberg 1990; Jakobsen & Karlsson 1993, 56). Enligt Jens Hoff (1988) och Anders Linde-Laursen (1989) beror problemen på den dominerande roll som produktionssättsbegreppet intar i definitionen av livsformen, men hänger också delvis samman med det mycket diffusa och underteoretiserade sätt som praxisbegreppet används på. Analysen av produktionsformerna tar över den teoretiska styrningen av Højrup och Rahbek Christensens projekt, medan individerna, aktörerna lämnas i ett teoretiskt vakuum (Hoff 1988, 15). ”Som märkvärdigt passiva ‘karaktärsmasker’ är de lämnade att reproducera sina egna existensbetingelser genom ‘neokulturation’” (ibid).

Højrup och Rahbek Christensen avgränsar inte området för typologin (praxisanalys) från området för makroteorin (strukturanalys) på ett teoretiskt fruktbart sätt. I den ursprungliga strukturalistiska teorin är produktionssättet det ”ingångsbegrepp” och den bas, som de fyra livsformerna på en hög abstraktionsnivå förankras i. Den andra versionen beskriver ”livet” (de sociala praktikernas form) utifrån ett samband mellan arbete och fritid, det element som existerar i tre av de fyra livsformerna. Det som skiljer livsformerna åt är sätten varpå dessa element kombineras. Med mål- och medelrelationerna förvandlas dessa kombinationer till olika praxisformer.

De ”kvinnespecifika” livsformerna har en tredje typ av bas: kvinnans hemmatillvaro kopplad till makens strukturella livsformsposition. Jag skall återkomma till de kvinnespecifika livsformernas utformning i följande kapitel.

Det existerar inte något logiskt nödvändigt förhållande mellan den tidigare utbyggda begreppsstrukturen och praxisbegreppet (se Linde-Laursen 1989). Praxis kan således inte påstås vara en specifikation av teorin. Praxisformerna är en annan typ av analys (”utläsning”) av samma teoretiska objekt. Det är fråga om en oreflekterad begreppslig förskjutning: teorin förvandlas från en strukturanalys till en praxisanalys. Denna förskjutning innebär också att teorin ges en speciell kontext: i och med att kultur reduceras till fritid (förstådd som ickeförvärvsarbete) och existensbetingelser till förvärvsarbete, blir livsformsbegreppets räckvidd mindre. Højrup och Rahbek Christensen lokaliserar de olika praxisformerna i samhällsstrukturen genom att titta på det danska samhället. Det är fråga om mer eller mindre väl argumenterade antaganden om praktiska kopplingar mellan olika praktiker och deras lokalisering i verkligheten, inte om dessa antagandens

teoretiska härledning. Enligt Linde-Laursen har Højrup och Rahbek Christensen med praxisbegreppet ”byggt en bro” mellan begreppen i begreppsbildningen och de empiriskt konstaterade levnadssätten. Härmed skulle den separation mellan dessa nivåer i analysen, som gav begreppen deras empirilöshet, ha upplösts, och det är öppet för att genom praxisbegreppet slussa in drag av empirin i begrepps-bildningen.

Livsformsteorins konstruktörer betonar dock att teorin rör sig endast på den strukturella nivån, där formerna för vardagslivets handlingar konstitueras. Praxisformerna skall inte ses som realiserade eller individuella uttryck av strukturen utan de är en del av strukturen. Det finns ingen mikronivå i egentlig mening i teorin. Trots att livsformstypologin bygger på en viss uppfattning av socialt handlande (instrumentell mål-medel-rationalitet), betonas praxisformernas strukturella konstituering: ”med praxis menas ett strukturellt begrepp och inte ett handlings-sociologiskt begrepp i webersk betydelse” (Rahbek Christensen 1987, 14).

Ett viktigt element i Højrup och Rahbek Christensens teoribildning är ”fast-låsning” av olika praxis till livsformens inre logik. Detta ger dem en given form så att det råder harmoni i logisk bemärkelse mellan livsformens olika delar. I och med att praxisformerna låses fast blir de en del av strukturen, funktioner av det slutna systemet. Praxis blir en förstenad praxis, en praxis som motsvarar strukturen, utan någon egen rörelsefrihet för de aktörer som verkar i den. Hur relationen mellan struktur och vardagliga praktiker ser ut lämnas i själva verket teoretiskt öppet. Højrup och Rahbek Christensen missar därvid ett tillfälle att analysera de praktiker där struktur skapas, upprätthålls och förändras i det vardagliga handlandet.

Även det meningsskapande innehållet i kulturella koder och symboler är integrerat i strukturerna. Livsformen innehåller sina egna existensbetingelser, egna sociala interaktionsmönster och kulturella koder och symboler som produceras och reproduceras i praxisformer. Livsformen är mångdimensionell men samtidigt mycket koherent, eftersom dimensionernas relationer antas vara logiskt nödvändiga. Den inre koherensen konstrueras och renodlas i syfte att betona kontraster mellan livsformerna.

Teorin innehåller ett subjekt endast i mycket abstrakt mening. Livsform är enligt Højrup konstituerande för både en viss typ av subjekt och den omgivande objektiva världen.

The life-mode is a complex unity of practices and it therefore implies a universe of ideological concepts. That unity of practices can also be considered as constituting a kind of subject as well as an objective world around it. It also determines the goals of that subject, the means for meeting it, its identity in contrast to its surroundings and the causal relations that seem to hold in the surroundings. (Højrup 1983b, 50; kursiv – AT)

Detta subjekt och dennes praktiker befinner sig egentligen på samma analysnivå som strukturerna. Frågan om hur aktörerna konstitueras lämnas utanför teorins gränser. Højrup och Rahbek Christensen förbigår individen och handlingen genom

att titta på strukturella praxisformer. Det är deras sätt att ta bort individen från sammanhanget.

I livsformsteorin analyseras samhället å ena sidan som strukturer och å andra sidan som praxisformer. Det senare utläsningssättet utgår från ett praxisbegrepp, som vid en närmare granskning visar sig vara mycket underutvecklat i förhållande till det strukturalistiska tankesättet. Borde den begreppsliga förskjutningen leda till ett byte av begreppssystem i stället för användandet av samma strukturalistiska begreppsapparat? Är det möjligt att konstruera en integrerad livsformsteori, som adekvat kan förklara eller beskriva den komplexa verkligheten utan att behöva ”börja läsa från början”?

Frågan är hur vi bäst når kunskap om förhållandet mellan struktur och praxis. Kan man vinna något genom att låta den analytiska distinktionen mellan dessa suddas ut? Livsformsteorin ger *en* logisk formel för respektive livsform angående hur relationerna mellan sfärerna och de olika nivåerna samt struktur och praxisformerna ser ut. Livsform är ett funktionellt system av strukturer och praxisformer, där helheten ”förklarar” sina delar som uttryck av sig själv. Den althusserianska lösningen som Højrup följer är med Guglielmo Carchedis (1987, 352) ord ”determination [as] a structural condition of existence”. Denna är enligt Carchedi ingen bra lösning för att ”[t]his view thus glosses over the possibility for the determinant instance to determine (1) the conditions of its own supersession and (2) a multiplicity of forms of a certain determined instance” (ibid).

En konsekvens av Højrup och Rahbek Christensens lösning är att vi inte kan analysera de varierande ramar inom vilka sociala praktiker avgränsas eller möjliggörs. Enligt deras förståelse av praxisformerna är det funktionen som bestämmer vilken av de många aktuella praktikerna som skall räknas med i definitionen av en livsform.

Begreppslig dimma

Jag har i föregående avsnitt beskrivit Højrup och Rahbek Christensens, som jag menar, diffusa teoribildning kring begreppet livsform. Andra studier inom området visar att begreppet har härletts och definierats på olika sätt av olika forskare. Livsformerna framstår som produkter av sinsemellan olika analyser, dels härledda genom logiska konstruktioner, dels härledda utifrån empirin. Denna begreppsliga dimma har skapat förvirring inom forskningsområdet.

Livsformsanalysen presenteras som en teori och ett analysredskap. Vad som menas med analysredskap tolkas olika av olika forskare. För de strukturalistiska livsformsteoretikerna är livsform först och främst forskarens kunskapskategori, som är organiserad enligt vissa teoretiska kriterier och principer (se Rahbek Christensen & Højrup 1989).

Livsformsbegreppet har även betraktats som ett tolkningsredskap (Højrup 1983a, 212), ett rambegrepp (Friberg 1990, 305) eller ett sökord och ett tankeverktyg (Löfgren 1988, 73). Ofta används begreppet också i sin lösa och vida vardagsbetydelse, som hänvisar till vilket som helst varaktigt sätt att leva hos en

viss grupp människor. Har livsformsbegreppet egentligen så mycket att ge utöver vardagsförståelsen av "livsformerna"?

Vad har det diffusa sättet att definiera livsformerna för implikationer för forskningsstrategin? I forskningspraktiken tar empirin över. För att kunna säga något om verkligheten, måste man acceptera den empiriska heterogenitet, den fragmentering och den komplexitet som råder där. Med livsformsbegreppet kan vi inte få något grepp om denna heterogenitet, eftersom begreppet bygger på homogenitet, koherens, balans och harmoni. Det enda vi kan göra är att beskriva vardagslivet utifrån flera livsformer samtidigt. Vi kan inte förklara någonting, eftersom "kausalitet kan enbart vara en fråga om egenskaper hos företeelser i verkligheten" (Ekström 1991, 71). Livsformsteorin saknar denna relation till verkligheten. På den teoretiska nivån är orsaken till varför livsformerna ser ut som de gör själva den komplexa organisationen av helheten. På den empiriska nivån är helheten splittrad och motsägelsefull och kan enbart beskrivas i termer av anomalier (avvikelser, diskrepans, sammansmältningar, dilemma).

Om livsformsbegreppets relevans

Flera forskare har försökt finna alternativ till livsformsteorins strukturalistiska tolkningar och lösa dess teoretiska problem genom att föra in könsperspektiv och/eller handlande subjekt (t ex Friberg 1990; Hoff 1988; Jakobsen & Karlsson 1993). Det har även pågått en debatt om livsformsteorins empiriska användbarhet mellan olika forskare framför allt i Danmark, men även i Sverige. Jag tar här bara upp en aspekt som har problematiserats i denna debatt, nämligen livsformsbegreppets koherens, vilket hänger tätt ihop med frågan om begreppets relevans.

Kritiker har på empiriska grunder ifrågasatt den homogenitet som livsformsbegreppet implicerar och frågat i vilken mån den har någon motsvarighet i vår historiska verklighet (se Friberg 1990; Andersson 1993; Schmid 1993). Den teoretiska koherensen har kritiserats bl a utifrån teoretiseringen kring generella tendenser och nya fenomen i det (post)moderna samhället (se Allvin 1997).

En av dessa generella tendenser är den sk individualiseringen av samhället, vilket bl a anses leda till en upplösning av traditionella förhållanden mellan bas och överbyggnad. Dessa förhållanden speglas i livsformsteorins antagande att människor som lever under liknande materiella förhållanden, utvecklar en gemensam livsform. Kritiken fokuserar på antagandet att det finns standardiserade och fasta banor från produktion till ideologi/identitet/medvetande.

[...] det tidigare fasta och oreflekterade förhållandet till de egna sociala villkoren ersätts av ett mer självmedvetet förhållande. Denna självmedvetenhet frigör individens medvetande från sin bundenhet i den fasta sociala "livsform" som det funktionellt integrerade samhället erbjuder henne. En livsform som endast är en osjälvständig överbyggnad till den funktionellt ordnade materiella reproduktionen. Härmed friställs individen som person från det funktionellt integrerade samhällets sociala ordning. Till följd av det kommer samhället att *individualiseras*. (Allvin 1997, 136)

Højrup kringgår problemet genom att betona att livsformerna inte har någon empirisk förankring: de är endast logiska konstruktioner. Livsformsteorin står således utanför eller vid sidan av sitt studieobjekt. Den teoretiska koherensen har inget empiriskt fäste eftersom brist på överensstämmelse mellan livsformens olika delar är möjlig. Livsformerna får sin koherenta form enbart i forskarens, observatörens kunskapskategori. Livsformsteorin har följaktligen inte heller några begrepp, som skulle kunna fånga in den empiriskt observerade obalansen mellan ”mål” och ”medel” eller mellan den ekonomiska positionen och den kulturella delen av livsformen.

Kritiken borde dock ha konsekvenser för analysen. Kan bas och överbyggnad (struktur och kultur/medvetande) ingå i ett och samma begrepp om den inre logiken i praktiken redan har upplösts? Frågan om vilken nivå som har företräde i olika historiska och praktiska situationer kan inte besvaras i förväg från fåtöljen. Svaret förutsätter substantiell forskning och eventuellt helt nya begrepp kring förhållandena mellan livsformernas olika delar.

Kritikerna har också frågat sig i vilken omfattning livsformsbegreppet speglar de mer konkreta tendenser som pågår i arbetslivet och i familjelivet i dag. Livsformernas grundläggande karaktär hänger ihop med hur arbetet och familjen är organiserade. Utvecklingen inom dessa områden har på många sätt betytt ett uppbrott ifrån de rena formerna i livsformsteorin (se Friberg 1990).

Højrup och Rahbek Christensens begrepp beskriver skillnader i vardagsverklighetens utformning (i olika samhällsklasser) angående sambandet mellan arbete och andra levnadsomständigheter utifrån kapitalismens ekonomiska bestämmelser. Då är det fråga om rena, koherenta former, dvs sammansatta förhållanden och formella likheter. Begreppet ekonomisk formbestämmelse grundar sig på tanken att åtskillnad mellan arbete och familjeliv är en väsentlig formbestämmelse för den livsform som är knuten till lönearbetet: en ekonomisk relation (lönearbete) skapar en form för vardagslivet genom att separera arbete från familjeliv. Vardagens uppdelning i hem och arbete är en formell likhet. Det är ett allmänt villkor för att organisera sitt vardagliga liv, som gäller de flesta lönarbetare. Vardagen får därigenom både en rumslig och en tidsmässig uppdelning.

Eftersom de ekonomiska formbestämmelserna determinerar livsformsteorin, är teorin fången i sin utgångspunkt. Om syftet är att forska i lönearbetarnas konkreta vardagsliv, är denna utgångspunkt otillräcklig. Den ignorerar tanken att människor är aktörer, inte bara bärare av strukturer (personifieringar av ekonomiska formbestämmelser, karaktärsmasker). Lönearbetet ger vissa ramar till livet, men att specificera dess inverkan och framställningsformer förmår inte livsformsteorin. De nya former för vardagens organisering som exempelvis kvinnors ökande förvärvsarbete innebär kan inte spåras med hjälp av den nuvarande begreppsapparaten.

Historiskt sett har lönearbetsformen varit framgångsrik vad gäller dess utvidgning, men samtidigt har den splittrats. Lönearbetets samhälleliga och organisatoriska former har förändrats. De kollektiva formerna har delvis brutits ned. Lönearbetets differentiering har påvisats i flera undersökningar (se t ex Julkunen & Nätti 1995; Kasvio 1994). Herman Schmid (1993) skiljer olika lönearbetsformer åt och finner inbördes mycket olika lönearbetspraktiker. De nya

arbetsformerna (t ex proletären som medarbetare och chefen som lönearbetare) skiljer sig ifrån det traditionella proletära lönearbetet, som dock fortsätter att existera i betydande omfattning. Dessa former kompletterar Schmid med sk ofullständiga lönearbetsformer (t ex självsysselsatta lönearbetare, bidragslönearbetare, icke-arbetande lönearbetare), som utgör blandningar eller specialfall. De nya formerna antyder lönenas dominans som försörjningsmedel och betyder att det tidigare specifika sambandet mellan löneform och arbetsform har upplösts. Lönearbetets livsformer är på väg att vittra sönder på grund av utvecklingen och förändringen av arbetsformerna (individualisering, fragmentering). Det uppstår således nya arbetsformer, som i sin tur kan ge upphov till nya livsformer. Betydande grupper faller mellan eller utanför lönearbetar- och karriärlivsformen i dessas renodlade form.

Livsformsteorins relevans i analysen av nya sociala fenomen har skapat diskussion. De nya fenomenen i arbetslivet och i familjelivet blir inte begreppsliggjorda inom ramen för livsformsteorin. Verkligheten tycks ha sprungit ifrån teorin. Behov av ytterligare klarläggande har framförts av flera forskare. Det behövs en teoretisk ram, som de nya tendenserna kan sättas in i för att tydliggöras.

3. Livsform: begreppsliga jämförelser och tidigare empiriska studier

3.1. Inledning

När livsformsanalysen studerar vardagsverkligheten ligger den nära andra sätt att angripa samma problemställningar. Den sociologiska forskningen kring klasser, livsstilar, livssammanhang och kön är exempel på inriktningar som studerar de områden som berörs i livsformsanalysen. Ger dessa forskningsinriktningars begreppsapparat sinsemellan olika sätt att förstå och orientera sig till vardagsverkligheten? Leds tankarna i andra banor när man närmar sig problemställningarna via frågor som rör livsformer än i klass-, livsstils-, livssammanhangs- och könsforskningen? Hur har andra forskningsinriktningar hanterat de teoretiska och metodologiska problem som livsformsanalysen har brottats med?

Jag skall i det följande ta upp frågeställningar som har berörts i diskussionen om livsformsteorins grunder. Dessa frågor har att göra med livsformsbegreppets konstruktion, räckvidd och empiriska implikationer. De ovannämnda inriktningarna kännetecknas av olika tillvägagångssätt, som avspeglar olika ställningstaganden till hur begreppen konstrueras och används i forskning om vardagsliv.

Den för Højrup centrala frågan om de ekonomiska, politiska och ideologiska kriteriernas roll i utvecklingen av livsformsteorin har varit mycket debatterad inom klassforskningen (se t ex Carchedi 1977; Poulantzas 1978; Therborn 1983; 1986; Wright 1978). Højrup och Rahbek Christensen är inte heller de första som problematiserar den sociologiskt centrala frågan om sambandet mellan materiella villkor och medvetandeformer. Livsform – som idé – är ingen innovation. Redan de gamla marxisterna frågade sig hur de kulturella klasserna härleds från olika arbetspositioner.

En definition av livsformer utifrån produktionssättet har visats sig vara otillräcklig för att karakterisera vardagslivets differentiering. Detta fenomen har anknytning till flera andra samhällseliga faktorer, som t ex kön, makt, modernitet och familj. Att försöka införliva dessa faktorer med ekonomin och produktionen i den strukturalistiska marxistiska meningen, har varit utgångspunkt i några bidrag till vidareutvecklingen av begreppet livsform, som kommer att diskuteras i samband med könsbegreppet.

I det här kapitlet kommer jag även att problematisera det strukturalistiska livsformsbegreppets fruktbarhet i förhållande till empirisk forskning. Utvecklandet av livsformsbegreppet har ett nästan jungfruligt förhållande till kvantitativa data (Hjorth Andersen 1993, 9). Kvalitativa fallorienterade metoder har haft företräde vid livsformsstudierna (Rahbek Christensen 1987). Det ägnas inte mycket tid åt en diskussion och en jämförelse mellan kvalitativ och kvantitativ ansats. I praktiken används dessa ansatser parallellt inom traditionen.

Kapitlet avslutas med en fundering över ett alternativt sätt att använda livsformsbegreppet i empiriska studier. Jag diskuterar begreppets fruktbarhet som

”sensitizing concept” (Blumer 1954), ett sensitiserande begrepp, som kan peka på viktiga frågeställningar genom att ge oss en orienteringsmöjlighet inför den empiriska verkligheten.

3.2. Livsform och andra begrepp

Klass- och livsformsanalys

Den strukturella livsformsanalysen utgår från samma problematik som den strukturella klassanalysen: båda behandlar differenser mellan skilda sociala kategorier och lägger vikt vid sociala strukturer. Livsformsbegreppet är således beslätat med klassbegreppet. Skall man då se livsformsbegreppet som ett alternativ till klassbegreppet eller kan det betraktas som ett komplement till en analys av hur klasspositioner påverkar människors liv?

Højrup (1983b, 17) kallar sin analys historisk-materialistisk och använder sig av det marxistiska klassbegreppet. Han gör en distinktion mellan klass och livsform. Livsformerna är klassspecifika. ”Society may therefore be interpreted and its concept constructed as a complex of life-modes, each carrying its specific ideology and reflecting a unitary and *class-specific system of practices*” (Højrup 1983b, 19; kursiv – AT). Livsformsanalysen söker emellertid lägga något till klassanalysen. Livsformsbegreppet fokuserar *vardagskultur*, uppfattad som en helhet av materiell praxis, människors handlingar och föreställningar. Livsformsanalysen anses vara mer mångdimensionell än klassanalysen eftersom den ger tyngd åt både produktionsförhållanden och åt villkor och värderingar. Livsformsteorins fördel jämfört med klassteorin anses alltså först och främst vara det integrerade, holistiska perspektivet: den riktar uppmärksamheten på sambandet mellan vardagslivets olika delar och rör sig mellan olika dimensioner. (Se t ex Bjerén 1991, 26; Jakobsen & Karlsson 1993, 22.)

Syftet med klassanalysen är att försöka se bakom de vardagliga fenomenen för att där finna en djupare dynamik, som sätts i rörelse av relationerna i produktionen. Det är fråga om en analys av en vid och dynamisk strukturering av den sociala ordningen (Sayer & Walker 1992, 14). Denna teoretiska utgångspunkt ställer mycket höga empiriska krav på klassbegreppet. En intressant fråga i detta sammanhang blir då sambandet mellan den teoretiska utgångspunkten och den empiriska forskningen. Højrup betonar att livsformer enbart är beteckningar för logiskt nödvändiga relationer, inte faktiskt existerande sociala fenomen. Livsformer kan inte översättas till observerbara kategorier, vilket är strategin inom empiriskt inriktade klasstudier.

Ett av de största problemen i klasstudier har varit just avståndet mellan teoretisk förståelse av klasser och empirisk användning av teorin. En viktig metodologisk fråga är hur data på individnivån, ”mikro-molekylär data” (Silverman 1991), kan aggregeras till att beskriva strukturer på makronivån, strukturer som har en integrerad karaktär eftersom de består av relationer (se även Levine, Sober & Wright 1987). Frågan är om klassrelationer kan fångas in i operationaliseringar av klassbegreppet genom att ha enbart individer som referenspunkter. Kan klasser

reduceras till kategorier människor, dvs aggregeringar av individer? I stället för en analys av klasser bestående av dynamiska, inre relationer leder detta taxonomiserande angreppssätt till en forskning om klasser som vore de av varandra oberoende enheter, formella kategorier, vilkas egenskaper kan jämföras externt, dvs klasser i logisk betydelse.

Inom den strukturalistiska klassforskningen har det funnits en stark tendens till att koncentrera sig på det närvarandes strukturer, t ex på klassgränser. En central fråga blir då hur man identifierar kategorierna. Den marxistiska klassanalysen kan inte blottlägga klasser på något självklart sätt genom att observera vardagliga fenomen. De spår klasserna lämnar efter sig i det vardagliga livet är inte entydiga. Den komplexa verkligheten erbjuder istället möjligheter till otaliga analytiska distinktioner. Att skillnaderna mellan olika klassuppdelningar kan bli mycket stora när klasser studeras i ”vilotillstånd” med olika formella kriterier, framgår av Pablo Suárez studie (1996, 3). Han påpekar bl a att mätningarna av arbetarklassens andel av den ekonomiskt aktiva populationen har varierat från 20 procent till mer än 80 procent för ett och samma land under ett och samma år. De stora skillnaderna i beräkningarna är tecken på att det har hänt något paradoxalt: ju mer klassbegreppet har slipats analytiskt, desto mer har det tappat i trovärdighet och relevans. På grund av ”det självbelåtna taxonomiserandet” (Therborn 1990, 45) och ”semantisk pluralism” (Pakulski 1993, 280) ter sig klasser som diffusa och godtyckliga kategorier i förhållande till den empiriska verklighet som begreppet har för avsikt att förklara. Man kan fråga sig om de kognitiva figurationer som dessa kategorier har fångat in, är manifestationer av klassrelationer eller bara ”moln eller rökningar”: för en iakttagare ser de ut si, för en annan så – utan att ens tiden nämnvärt påverkat iakttagelsen (jfr Elias⁷ 1989, 27).

Enligt livsformsteorin är särskilda tankeformer förbundna med livsformerna med en logisk nödvändighet. Teorin vilar i detta avseende på ett postulat om en strukturell homologi mellan ekonomiska och kulturella former. Klassanalysen kännetecknas i detta avseende snarare av en ansats där medvetande och beteende behandlas mer probabilistiskt⁸, dvs utan någon nödvändig förbindelse mellan klassposition och medvetande. Livsformsteorin ignorerar frågan om och i vilken grad som medlemmarna av en klass uttrycker de attityder som man, med vissa antaganden, kan visa ligger i deras intressen, avhängigt historiska, politiska och kulturella omständigheter (jfr Djurfeldt 1989, 23).

En av de brännande frågorna i debatten inom klassanalysen är frågan om begreppets räckvidd. Bredden på de teoretiska och begreppsliga redskapen har blivit

⁷ Norbert Elias (1989, 27) skriver om begreppet social förändring: ”Begreppet social förändring i sig är otillräckligt som forskningsinstrument för att tillfredsställa sådana faktaanspråk [som bevisar en strukturförändring som bibehåller en konstant riktning t ex integrering och statsbildningsprocess - AT]. En förändring kan vara av det slaget som man kan iakta hos moln eller rökningar: än ser de ut si, än så. Begreppet social förändring som inte tydligt skiljer mellan förändringar som har att göra med samhällsstrukturen och sådana som inte har [...] är ett mycket otillräckligt instrument för sociologisk undersökning.”

⁸ Detta synsätt är mer lämpligt för en surveymetod, som bl a Wright har använt sig av, men medför problem som har att göra med huruvida klassmedvetande kan mätas med attitydbaserade data eller ej (se t ex Rose & Marshall 1986, 449).

problematiserande i forskningen kring arbetslivet och vardagslivet. Klassbegreppet lider av vad Jan Pakulski (1993) har diagnostiserat som "conceptual stretch".

Its denotation (coverage) has extended mainly due to indiscriminate application, at the expense of its clarity and precision. Stretching debilitates research and paralyzes theorising by transforming the former into an equivalent of drift-net fishing – stretched conceptual nets scoop indiscriminately into one container very diverse aspects of social reality – and making the latter the "theory of everything". (Pakulski 1993, 279)

Både livsformsteorin och klassteorin har kritiserats för sin tendens att med teoretiska system skapa en alltför stor ordning i vardagslivets kaos. Klasserna har, hävdar många, förlorat sin systemintegrativa funktion (Pakulski 1993; Ritsert 1987). Fragmentering och individualisering av arbets- och medvetandeformerna ifrågasätter relevansen av de inriktningar som opererar med breda begrepp och utgår från ett integrerat perspektiv.

Trots stora likheter i problematiken kan man även finna avgörande skillnader i klass- och livsformsteorins syn på samhällsstrukturen. En skillnad mellan livsformsanalys och klassanalys är att livsformer enligt Højrup inte kan uppfattas som reella aktörer eller subjekt på samma sätt som klasser. Han skriver: "The life-mode is therefore not a subject in the sense in which certain empiricist Marxist schools have regarded classes as subjects [...]" (Højrup 1983b, 50).

Livsformsteorin framställs inte heller som en teori om relationerna mellan sociala grupper, vilket är en utgångspunkt i klassanalysen. Därigenom saknas den aspekt, som givit klassanalysen dess "dynamit", dess dynamik och förklaringskraft. Højrup's kunskapsintresse skiljer sig från klassanalysens i och med att hans ambition först och främst är att beskriva, inte att förklara. Jämfört med klassbegreppet är livsformsbegreppet således bättre lämpat för analys av olika kontraster men inte av konflikter mellan olika sociala skiktets sätt att leva (se Andersson 1993, 47-48).

Att forska om de "förmedlande" processerna mellan samhällsstruktur och vardagsliv syns vara en viktig gemensam aspekt i klass- och livsformsanalyserna. Att integrera familjeforskningen till klass- eller stratifieringsforskningen har fört klassanalysens frågeställningar närmare livsformsanalysens fält (Björnberg 1992b). Håkon Leiulfsruds (1991) avhandling *Det familjära klassamhället* är ett svenskt pionjärarbete inom detta område. Leiulfsrud anser att blandklassfamiljerna är en nyckel till att förstå å ena sidan klasstrukturens förändring till mer "familjär" och mindre polariserad, och å andra sidan det tidigare enhetliga familjemönstrets uppluckring. Att familjen inte betraktas som extern i klassförhållandena, är något som för klassanalysen närmare livsformsanalysens frågeställningar.

Problematiseringen av kvinnors perifera ställning i klassanalysen och av tendensen att betrakta familjen som en naturlig stratifieringsenhet, är aktuella frågor såväl inom klassanalysen som livsformsanalysen. Jag skall återkomma till denna problematik i ett avsnitt om livsform och kön.

Den marxistiska klassforskningen har enligt kritikerna varit fångnen i kategorierna arbete och produktion. Idag sägs det vara helt andra faktorer (marknad, konsumtion, fritid, familj, smak, kön etc), som färgar aktörernas handlande i större

utsträckning än vad arbetslivet eller klasserna gör (se t ex Bauman 1992; Bourdieu 1984; Gronow 1995). Fokuseringen på arbete och produktion har därmed ofta ersatts med ett intresse för den symboliska nivån.

Livsstil, fält, habitus och livsform

Pierre Bourdieus teoretiska intresse riktar sig mot människors vardagsliv, vilket också, som vi sett, är livsformsteorins fokus. Bourdieu söker svara på frågan om vad som betingar de sociala, kulturella och strukturella olikheterna utifrån handlingsmönstren i det vardagliga livet. För Højrup och Rahbek Christensen däremot är olikheterna givna av den strukturella positionen inom produktionssättet, och handlandet får en sekundär betydelse i analysen av vardagslivets sociala och kulturella villkor (se kapitel 2). Detta har bl a konsekvensen att även sättet att utveckla begrepp skiljer sig åt mellan dessa forskare. Bourdieu låter begreppen växa fram ur det empiriska arbetet när han studerar handlingsmönster inom olika fält. Hans kategorier omformas och återkommer i olika skepnader inom de olika områden han arbetar med.

Holistiskt tänkande kännetecknar både livsformsteorins och Bourdieus teoretiska perspektiv. Hos Bourdieu intar habitusbegreppet samma förmedlande position som begreppet livsform har i Højrup och Rahbek Christensens teori. Människors och grupper habitus, definierade som system av dispositioner, är den förmedling som gör att bestämda positioner i det sociala rummet är knutna till bestämda smaker och praktiker. Habitus knyter samman yttre sociala förhållanden med individens beteende (handlingar, tankar, uppfattningar och värderingar).

Habitusbegreppet gäller både grupper (familjer, klasser, klassfraktioner, yrkesgrupper) och individer. Människor som hör till samma grupp har samma kulturella kompetens och kan värdera och värdesätta varandras val. Klasshabitus skall emellertid inte förväxlas med marxismens begrepp om klassbestämda ideologier, kopplade till gruppens placering i förhållande till produktionsprocessen. (Broady 1990, 230) Man kan således inte säga att människor är ”bärare” av en habitus i den mening vissa marxister och livsformsteoretiker säger att människor är bärare av klasser eller livsformer (se t ex Wright 1985; Rahbek Christensen & Højrup 1989).

Habitusbegreppet tycks vara den ”nyckel” som kan användas för att med hjälp av statistik få en detaljerad bild av olika yrkesgruppers verksamhet, konsumtionsvanor och situation. Fördelningar efter olika habitus förklarar likheter mellan rummet av livsstilar och det sociala rummet (Broady 1990, 235). Det sociala rummet motsvarar marxismens klasstruktur och livsstilarnas rum är en karta över smakens fördelning upprättad på grundval av statistik över kulturkonsumtion, matvanor, fritidsintressen, antal barn och liknande (Broady & Palme 1986, 17). Det råder således en överensstämmelse eller en homologi mellan samhälleliga strukturer och mentala strukturer. Habitus producerar likadana effekter på skilda områden. Denna hypotes om likadana effekter på skilda områden tillåter Bourdieu att samla de mest disparata kvantitativa och kvalitativa data rörande livsstilar, kulturvanor och utbildningsstrategier, allt i förhoppning att finna uttryck för en

habitus som är gemensam för en bestämd grupp människor. Habitus talar om att vissa handlingar etc är möjliga, nödvändiga, lämpliga eller värdefulla och andra omöjliga (Broady 1990, 235-236).

Bourdieu's teorier utgör om samspelet mellan olika kapital (kulturellt, ekonomiskt etc) har som syfte att ge en mer mångfacetterad bild av samhällsstrukturen än en sofistikerad klassanalys. Existens av skilda kapital har utökat antalet instrument man kan använda sig av i analyser av social skiktning. Som konsekvens är Bourdieus modell mer komplicerad än den vanliga hierarkiska klassmodellen eller Højrup's och Rahbek Christensen's något "fyrkantiga" livsformsmodell. Det är fråga om interaktion mellan klass och status (eller prestige – se Sørensen 1994, 231) i weberiansk mening (se Jenkins 1992, 140; Broady 1990, 282).

Klassernas symboliska handlingsformer, livsstilar och distinktioner är alltså centrala klasskriterier hos Bourdieu. Till skillnad från klasspositionen, som grundar sig i yrkespositionen, finns livsstilen i de olika praktiker som är lokaliserade i olika fält. Medlemskap i klassfraktionerna definieras "objektivt" på basis av yrkes- och anställningsstatus, medan livsstil definieras som "the unity hidden under the diversity and multiplicity of the set of practices performed in fields governed by different logic" (Bourdieu 1984, 101). Det problematiska med denna formulering är att om livsstilens enhetlighet är gömd, hur kan den då upptäckas annat än med hjälp av "extraneous identificatory devices" (Jenkins 1986, 103) – som t ex yrke – som ett redskap att kategorisera befolkningen med. Det är inte underligt att olika klassfraktioner har olika livsstilar; grunden för inplacering av forskningsobjekt i olika livsstilar är ju densamma, dvs yrke i detta fall.

Bourdieu's begrepp fält som en helhet av praktiker motsvarar i viss mån Højrup's sfärer. Båda forskarna har som syfte att visa hur olika praktiker är förknippade med varandra. Bourdieu's fokus ligger dock på studier av hur praktiker bildar koherenta livsstilar som omfattar olika fält och på analyser av maktkamp inom de olika fälten (konst, vetenskap, smak etc). Højrup däremot kontrasterar sfärerna på ett mycket enkelt sätt mot varandra. Bourdieu är inte speciellt intresserad av att teoretisera kring fältens skärningspunkter där det kan skapas nya konfliktfält. För Højrup har sätten att förena arbete och fritid stor betydelse i konstrueringen av livsformerna.

Både livsstil och livsform presenteras som systematiska konfigurationer av praktiker som uttrycker objektiva skillnader i existensbetingelser. Frågan är om vardagslivet artikuleras på ett mer mångfacetterat sätt som en livsstil än som en livsform? Habitusbegreppet används av Bourdieu som ett analysredskap för att koppla samman livets olika delar till en sammanhängande kulturell helhet av olika praxisformer, dispositioner, existensbetingelser etc. Hos Højrup och Rahbek Christensen är det "organiseringsprinciperna" som har denna integrerande funktion. Hos Bourdieu är en livsstil ett system av klassificerade och klassificerande praktiker, dvs system av särskiljande tecken ("smakerna", det symboliska), som habitus genererar inom olika delar av samhällslivet. Eftersom differentiering i habitus och livsstilar blottläggs med hjälp av en redan känd hierarki i yrkesstrukturen, får Bourdieu resultat som är påverkade av den utgångspunkt han valt. Denna typ av problem försöker livsformsteoretikerna undvika genom att se

koherensen mellan livsformernas olika delar som ett logiskt samband och inte som en empirisk fråga.

Hos Højrup och Rahbek Christensen kopplas distinktionen mellan grupper till en abstrakt kontrastering av arbete och fritid. Deras analys leder till en uppdelning mellan fem livsformer, vilka saknar inre skiktning och fraktioner. Bourdieu är först och främst intresserad av den övre klassens livsstil och habitus, vilka är mer finfördelade och inriktade på produktionen av distinktion. Medelklass- och speciellt arbetarklasskulturen är enligt Bourdieu mer homogen i detta avseende.⁹ Således passar Bourdieus teori bättre för studier av den övre klassen eftersom dess medlemmar verkligen ser sitt liv som kontrollerat och styrt av dem själva – en grupp som faller bort från Højrup och Rahbek Christensens typologisering.

Bourdieu har inte riktat uppmärksamheten på familjen i den betydelse som Højrup och Rahbek Christensen gör. Familjesfären framstår inte som ett fält utan som en bas för socialisation och ackumulering av olika typer av kapital som sedan kan användas inom de andra institutionaliserade, offentligafälten. Bourdieus definition av fält, praktik och habitus är avsedda för en mansdominerad offentlighet, där striden mellan aktörerna avgör fördelningen av makt inom de olika (slag)fälten. Kvinnor och deras verkligheter förekommer sällan i Bourdieus studier. (Se Lilja 1994, 41-42; Moi 1994, 5.) Livssammanhangsperspektivet, som jag skall ta upp i det följande, har försett detta ”fält” med större strategisk betydelse i teoribildningen.

Livssammanhang och livsformsteori

I studier som utgår från teorier om livssammanhang har man problematiserat betydelsen av kön på ett helt annat sätt än i livsforms-, klass- och livsstilsstudierna. Det vardagliga livet belyses utifrån kön (på 1980-talet ofta utifrån patriarkatet) som vardagens bärande princip. Litteraturen speglar de skilda könsperspektiven. I de tidigare studierna har mäns perspektiv bara i begränsad utsträckning tagits med. En förändring i detta avseende kan dock skönjas i och med att flera forskare uppmärksammat ett ”nytt” fenomen, nämligen mans- och/eller papparollens förändring (se t ex Hearn & Morgan 1990; Connell 1995). I det följande presenterar jag kortfattat fyra forskares bidrag nämligen Ulrike Prokops *Kvinnors livssammanhang. Begränsade strategier och omåttliga önsknings* (1981), Harriet Strandells *Kvinnosocialisation och lönearbetets betydelse* (1983) och Øystein Gullvåg Holters och Helene Aarseths *Mäns livssammanhang* (1994).

Ulrike Prokop (1981) har använt begreppet livssammanhang som ett teoretiskt perspektiv i debatten om kvinnors förändrade ställning. Hon definierar livssammanhanget något diffust som ”kvinnors sysslor och förhållanden på den individuella ‘reproduktionens’ område [...], dvs hushåll, familj, uppfostran och sällskapsliv” (Prokop 1981, 48). Prokop analyserar kvinnors situation med marxistiska termer, men ger dem ett nytt innehåll. I kvinnors livssammanhang

⁹ Jan C. C. Rupp (1997) har vidareutvecklat Bourdieus begreppsapparat i syfte att analysera arbetarklassens inre differentiering.

producerar man inte bara materiella varor utan även sociala relationer, varaktighet och medvetandeformer. I sin framställning av kvinnors livssammanhang som produktion och inte som reproduktion, söker författaren ge detta område självständighet och egen rörelsekraft i förhållande till samhällets andra delar. Kvinnors egenskaper och möjligheter utgör produktionskrafterna. Den viktigaste av dem är förmågan till behovsorienterad kommunikation. Egenskapernas ram, dvs vardagens ”måsten” och de traditionella maktstrukturerna, definierar Prokop som produktionsrelationer. Prokop lokaliserar ambivalensen i kvinnors livssammanhang till konflikten mellan produktionskrafterna och produktionsrelationerna.

Enligt kritikerna marginaliserar Prokop lönearbetets betydelse som kvinnors erfarenhetsgrund. Strandell (1983) talar för ett livssammanhang som utgår från ambivalensen i kvinnors situation till följd av konflikten mellan kvinnors arbets- och familjeliv, mellan det offentliga och det privata arbetet. För att kunna förstå kvinnors vardagsliv och verklighetens olika delar som en helhet behövs det begrepp som omfattar de motstridiga erfarenheter som kvinnor skaffar sig i familjelivet och arbetslivet.

För Holter och Aarseth (1994) synes livssammanhang vara någonting som undflyr definition. De definierar livssammanhanget som ”tillvaron sedd mot bakgrund av en verklig kontext, ett verkligt samhällsliv” (ibid, 302). Det är summan av ”de centrala förhållandena i en persons liv” (ibid, 3). Det utgör en större kontext – ”något mer än den privata världen” (ibid, 3) – som delvis är känd (eller tematiserad) och delvis okänd. Fokus i deras studie om mäns livssammanhang ligger på den privata världen. Studien är baserad på en så kallad tendensmetod (ibid, 2, 307-308). Tanken är att en rad olika samhällstendenser finns representerade hos den enskilda individen. Tendens och identitet kopplas samman i begrepp som manlighet och manlighetsformer. Manlighetsformer analyseras som kategorier på ”mellannivå”, mellan den enskildes privata sfär å ena sidan och större samhällsstrukturer å den andra (ibid, 3).

Holter och Aarseth gör en uppdelning i tre manlighetsformer – paternat, maskulinitet och androgynat. Dessa former beskriver förändringen i manlighetsformerna från fadersauktoritet via betoning av den manliga kroppens egenskaper till en relativ utjämning mellan könen i växelspel med skiftande produktions sätt. Holter och Aarseth utgår från de intervjuade männens personliga erfarenheter. Att dessa erfarenheter inte enbart är privata, utan även utgör en del av en samhällelig förändring, beskrivs med hjälp av fyra typer av familjeorientering, ”mannens väg till familjen”.

Livssammanhangsperspektivet är kritiskt i den meningen att det teoretiskt överskrider handlingarnas uppdelning i skilda livsområden. Det är vilseledande att göra en skarp åtskillnad mellan det privata och det offentliga (betalt och obetalt arbete), eftersom förändring ofta uppstår i samspelet mellan de båda sfärerna. Utgångspunkten är att individen inte är uppsplittrad i olika sfärer på samma sätt som de handlingar som hon eller han deltar i. Individen kopplar samman alla erfarenheter som hon eller han skaffar sig i sin vardagliga och livslånga vandring inom och mellan olika livsområden. Hon eller han sammanfattar erfarenheterna

till en helhet, en uppfattning om sig själv, som i sig dock kan vara splittrad och motsägelsefull (Strandell 1983).

Livssammanhagsbegreppet har gemensamma drag med livsformsbegreppet. Bägge betonar sfärernas relation och dess betydelse för vardagens utformning. Bägge betonar även det holistiska perspektivet. I livssammanhangsteorierna ges dock den subjektiva nivån större strategisk betydelse. Livssammanhanget kopplas till de subjektiva erfarenheterna. Detta avspeglas t ex i definitioner av livsform som "helhet av kvinnors erfarenheter" eller "den struktur som utgör grunden för erfarenheterna och handlingarna". Begreppet livssammanhang utvecklas inte heller med materiella positioner som utgångspunkt. Det vardagliga livet studeras inte enbart utifrån (löne)arbetsperspektivet, utan fokus ligger i de erfarenheter och aktiviteter där arbete, familj, fritid etc är sammanvävda.

Jämfört med livsformsbegreppet är begreppet livssammanhang inte totaliserande i den meningen att det även skulle kunna täcka "alla" yttre villkor som strukturerar individens liv. Strandell (1983) definierar livssammanhanget som den helhet som får plats i individens synfält, inom ramen för individens erfarenhet och medvetande. För Holter och Aarseth ingår även de för subjektet okända, de icke-tematiserade områdena i begreppets räckvidd. Det tematiserade livssammanhanget, definierat som "min uppfattning av mitt liv" (Holter & Aarseth 1994, 302), pekar dock mot en förståelse av begreppets innehåll liknande den som Strandell förespråkar. Forskningsstrategiskt betyder detta att subjektets erfarenheter utgör analysens utgångspunkt och viktigaste analysenhet och även strukturerar forskarens framställning. Livssammanhangsteorin har således en annan lösning på mikro-makro-problematiken än livsforms-, klass- och livsstilsforskningen har.¹⁰ De yttre förhållandena får mening genom den subjektiva nivån, de avspeglas i subjektets erfarenhet och i de meningar subjektet tillskriver dem. Utifrån synliggörandet av vardagens relationer kan man förstå samhällets struktur och funktionssätt och knyta ihop mikro- och makronivåerna. Samhällets förändring "läses ut" som subjektivt erfaren.

Livsform och kön

Livsformsteorins förståelse av kön står i motsats till kvinnoforskningens sätt att hantera könsdimensionen. Senare års teoretiska diskussion inom kvinnoforskningen om begreppet kön har beskrivits som en rörelse bort från materialism, funktionalism och biologism i riktning mot (postmodern) konstruktivism, en rörelse bort från begreppen sex/biologiskt kön mot begreppen gender/genus/socialt kön. I vilken utsträckning det finns skillnader mellan de sist nämnda begreppen råder ingen enighet om. Det tycks råda "semantisk pluralism" även inom detta forskningsfält, vilket skapar förvirring (se t ex Eduards & Manns 1987, 64; Einarsdóttir 1995; Hawkesworth 1997; Koivunen & Liljeström 1996, 22; Åguist

¹⁰ Lösningen liknar de tankar som Dorothy Smith framförde i sin bok *The Everyday World as Problematic* (1987). Enligt henne skall den sociologiska analysen starta i vardagslivet för att begreppliggöra dess relationer.

1990, 5; Åsberg 1998). Jag har i denna framställning valt att använda begreppet kön. Studien fokuserar på den sociala konstruktionen av kön (se avsnitt 5.1.).

Den vetenskapliga debattens och forskningens fokus har alltså flyttat från materiella, funktionalistiska och biologiska förklaringar mot ett större intresse för individuellt, socialt och diskursivt konstruerad maskulinitet och feminitet (se t ex Crompton 1996, 115; Hawkesworth 1997; Lundgren 1993). En ökad konsensus mellan diverse könsteorier bygger på tanken om kön som ett socialt konstruerat fenomen. Till följd av detta kan inte kön betraktas som ett fixerat biologiskt ”faktum” med fasta gränser för kvinnligt och manligt. Tidigare var könsbegreppet ett enkelt sorteringsinstrument för den empiriska analysen, som syftade till att sortera upp individer i färdiga kategorier. Fokusförskjutningen innebär att skillnader mellan kvinnor och män inte längre betraktas som definitiva, baserade på biologi¹¹ eller patriarkatet¹², vilka utgör basen för enhetliga kategorier. Frågan är snarare hur könsskillnader skapas i relationer mellan kvinnor och män och/eller i förhållande till andra faktorer. Kön är hela tiden sammanvävt med livets olika dimensioner. Kön har inte någon egen självklar stadig och enhetlig organisatorisk eller institutionell bas, utan det genomsyrar ”allt” (jfr Heiskala 1996, 130). Detta innebär att kön är en skillnad som görs och berättigas inom olika områden, i språk, arbetsfördelning, interaktion, föreställningar etc.

Livsformsteorin som en övergripande, strukturell teori om samhället har sin tyngdpunkt i lönearbetets sfär. Denna sfär motsvarar i hög grad det som antropologerna har kallat för huvudverklighet (se Holter & Aarseth 1994). Arbetets och det offentliga livets förmåga att definiera andra aspekter på tillvaron, understryks. Familjen och privatlivet tilldelas en underordnad roll: den blir en underteoretiserad sidoverklighet. Kön dimensionens inverkan på livsformernas gestaltning hänger också samman med denna distinktion mellan arbetsliv (det offentliga, ”produktion”, försörjning) och familjeliv (det privata, ”reproduktion”, omsorg).

Vilket begrepp vi väljer att utgå ifrån har stor betydelse för teorins gestaltning. Produktionssätt och praxisformer är, som vi sett, ingångsbegreppen i Højrupps och Rahbek Christensens teoribildning. Vid vidareutveckling av livsformsbegreppet har man föreslagit även andra ingångsbegrepp. Detta har skett som svar på en kritik av analysen för dess könsblindhet. Livsformerna i Højrupps teori har inte genomlyst kvinnors faktiska liv i någon större utsträckning. Utgångspunkten för de ”rena” livsformerna har varit produktionen och männen, kvinnorna har anpassats till denna utgångspunkt. Rahbek Christensen (1987), Friberg (1990) och Jakobsen och Karlsson (1993) har på var sitt håll utvecklat analyser av vad de kallar för ”kvinnospecifika” livsformer.

¹¹Olika inriktningar inom feminismen skiljer sig angående hur det biologiska betraktas. Sammanblandningen av biologiskt och socialt kön anses leda till biologisk reduktionism (se t ex Hawkesworth 1997). Den konstruktivistiska inriktningen som betraktar även det biologiska som konstruerat, och den materialistiska (realistiska) inriktningen som kompletterar det biologiska med andra dimensioner, är två viktiga positioneringar i denna debatt.

¹²Begreppet patriarkat används här som beteckning för ett universellt system av manlig dominans och kvinnlig underordning. I det finns också inbyggt att vissa män är överordnade andra män. (Se t ex Jónasdóttir & Björk 1994; Rantalaiho 1986).

Rahbek Christensens (1987) två kvinno-specifika livsformer, en "husmors-praxis" och en "baklandspraxis" är härledda ur empirin och därmed inte "logiskt nödvändiga" i den mening de övriga livsformerna är. De är inte, som de övriga, teoretiskt förankrade i samhällsformationen, utan de baseras helt och hållet på kvinnors position i familjesfären (se Jakobsen och Karlsson 1993, 81). Den inbördes relationen mellan könen beaktas inte på det samhälleliga planet (t ex i arbetslivet) utan enbart på det individuella planet inom familjen. I Højrup och Rahbek Christensens livsformsteori är hushållet analysenheten och det är mannens position i produktionen som är bestämmande för livsformstillhörigheten. Mannen och hustrun betraktas som en enhet med arbetsuppgifter som kompletterar varandra. Teorin bygger alltså på den manliga individualiteten i arbetsfären, som praktiskt möjliggörs (åtminstone delvis) med hjälp av kvinnans hemmatillvaro, hennes icke-individualitet (se Liljeström 1986). Det verkar vara omöjligt att tänka omvänt: att de mansspecifika livsformerna också är olika varianter på beroendet av de kvinnor som befinner sig i hemmafrulivsformerna. Uppdelningen mellan arbetsliv och familjeliv konstruerar en viss typ av individualitet, där männens beroende av kvinnorna blir osynligt.

Rahbek Christensen har placerat in kvinnorna i Højrup's teoretiska förståelse utan att förändra något väsentligt. Hennes begrepp bidrar således inte till någon lösning på problemet. I hennes teoribildning blir könet en efterhandsprecisering, som inte logiskt hänger ihop med den ursprungliga teorin. Detta är ett vanligt metodologiskt problem när det gäller hantering av könsbegreppet i sociologiska teorier: en teori som arbetar med restkategorier stöter på sina gränser vid dessa kategorier. De kvinno-specifika livsformerna placeras i familjen, som är ett residuum i förhållande till den ursprungliga teorin. Vilka de kvinno-specifika livsformernas samhälleliga existensvillkor är, framgår inte av analysen.

Tora Friberg (1990) kommer i sin avhandling *Kvinnors vardag. Om kvinnors arbete och liv. Anpassningsstrategier i tid och rum*, fram till att kvinnor i alla livsformer har en familjeorientering med barnen i centrum. Men hur den kommer till uttryck och vilka avvägningar kvinnor gör mellan barn, hushållsarbete och tid för personligt bruk, växlar och hänger samman med inställningen till förvärvsarbetet. Friberg menar att det finns en kvinno-specifik och en manlig variant av varje livsform. Hon har också föreslagit ytterligare en livsform, "mellanlivsformen". Denna livsform innefattar en kombination av det traditionellt kvinnliga ansvaret i hem- och familjesfären och en målmedveten satsning på ett meningsfullt arbetsliv. Den skulle därmed kunna omfatta ett stort antal svenska kvinnor i dag.

För att kunna införliva "genussystemet" i livsformsteorin har Jakobsen och Karlsson (1993, 97ff) utvecklat en ny utgångspunkt för teorin. Författarna ser livsformen som en sammansmältning av en position i ett ekonomiskt produktionssätt ("arbetsformen") och en position i ett socio-sexuellt produktionssätt ("kärleksformen"). "Kärlekens" sociala struktur beskriver förekomsten av en generell hierarkisk relation mellan könen. Kärleksformen betraktas som en strukturellt betingad maktrelation mellan män och kvinnor och har således enbart två positioner. Den kvinnliga kallar Jakobsen och Karlsson bekräftande och den manliga bemyndigad. Arbetets sociala struktur har en större uppsättning positioner: egen-

arbete, medhjälsarbete, investorsarbete, ”investorinnearbete”, traditionellt lönearbete, husmorsarbete, karriärinriktat lönearbete och representationsarbete. En arbetsform och en kärleksform bildar tillsammans en praktik. Kopplat till praktiken finns en uppsättning tankefigurer som tillsammans bildar livsformens ideologi. En specifik praktik och en specifik ideologi bildar tillsammans en livsform. Forskarna har definierat livsform som en social struktur, genom vilken människor producerar arbete och kärlek i syfte att tillvinna sig dels medlen för liv och dels det mänskliga livet som sådant (ibid, 87).

Den feministiska kritiken har hävdade att uppdelningen mellan arbetsliv (det offentliga) och familjeliv (det privata) konstruerar kön, där det maskulina är det offentliga och det feminina det privata, och organiserar dessa poler till en hierarkisk opposition (se Julkunen 1995). I själva verket skjuts enligt Julkunen hela kategorin kön in i det privata. Där görs könsaspekten synlig bara vad gäller kvinnor. Detta visar sig tydligt i Rahbek Christensens konstruering av kvinnospecifika livsformer, men gäller även Jakobsens och Karlssons försök att smälta samman en position i arbetsformen och en position i kärleksformen. Trots den tvåbenta utgångspunkten i det sistnämnda bidraget leder analysen ändå till att de kvinnospecifika livsformerna bygger på hustrufunktionen (se Friberg 1994, 79). Jakobsen och Karlsson tar hänsyn till kvinnors hemarbete, men inte mäns. Uppdelningen mellan arbetsliv och familjeliv blir således avgörande för kvinnornas livsformsplacering, men inte för männens. Arbetsformen uppfattas inte som bekönad, utan könsneutral. Könskategorin har ingen betydelse i arbetslivet, där det könsneutrala klassbegreppet organiserar uppdelningen mellan (implicit manliga) livsformer.

Det räcker emellertid inte att se familjesfären som bekönad. Det strukturella maktförhållandet är inbäddat i den könsmissiga arbetsdelningen och strukturerar inte bara familjesfären utan genomsyrar även arbetsmarknaden och arbetsplatserna (se t ex Acker m fl 1992; Baude 1992; Hirdman 1990; Lindgren 1985; Rantalaiho 1994). Detta betyder att kvinnors och mäns livsformer får sin särprägel i förhållande till varandra *både* i familjen och i arbetslivet.

Huvudfrågan är, om livsformsteorin kan tillföras begrepp som kan användas i en analys av relationerna mellan könen. Problemet med kategoriseringen av livsformerna är att uppdelningen sker först efter arbetsform och sedan efter kön. Könet blir därmed sekundärt i förhållande till arbetspositionen. Livsformerna ges en könsmissig laddning och resultatet blir kvinno- och mansspecifika varianter av olika livsformer.

3.3. Livsform och empirisk forskning

Inledning

Som så ofta i samhällsvetenskaplig teoribildning har livsformsteoretikerna inte tydligt visat hur deras termer kan användas empiriskt. De sätt på vilka livsformsbegreppet används i empiriska studier är på varierande sätt relaterade till Højrupps och Rahbek Christensens termer. Målet för forskningen är gemensamt: att förstå

vilka livsvillkor som är grunden för olika kulturella värderingar och praktiker. Sätten att nå målet empiriskt har varit flera.

När man försöker tillämpa livsformsteorin på en konkret analys, speciellt kvantitativ analys, uppstår det en mängd problem, som har hanterats på olika sätt i studierna. De kvantitativt inriktade forskarna står inför en svår uppgift att hitta (på) meningsfulla kategorier att hantera empiriskt material i enlighet med livsformsteorins holistiska anda. Problemen har att göra med det speciella sätt Højrup och Rahbek Christensen konstruerar livsformsbegreppet utifrån två skilda utgångspunkter, praxis och produktionssätt. Andra problem uppkommer när kvinnor skall placeras i de ”könsneutrala” livsformskategorierna. Den sistnämnda problematiken har livsformsanalysen gemensamt med klassforskningen, där den är väl diskuterad (se t ex Acker 1973; Crompton & Sanderson 1990; Birkelund & Rose 1997; jfr Erikson & Goldthorpe 1988). Denna problematik har jag tidigare tangerat i anslutning till diskussionen om de kvinno-specifika livsformernas teoretiska konstruktion. I det följande diskuterar jag den förstnämnda problematiken.

Genom att granska hur man har gått tillväga i tidigare undersökningar försöker jag precisera på vilket sätt livsformsbegreppet kan vara ett lämpligt redskap för min empiriska analys om anpassning mellan arbetsliv och föräldraskap. I kvantitativt orienterade studier har livsformer använts som kategorier kopplade till ett verifierande arbetssätt, dvs livsformskategorierna ställs upp utifrån teoretiska satser och teorins utsagor testas mot data. En intressant fråga är om man kan använda kvantitativ analys på ett mer explorativt sätt för att identifiera och karaktärisera livsformerna. Går det m a o att undvika indikatortänkande och klassificering?

Tidigare livsformsundersökningar

Livsformsanalysen, liksom sociologisk forskning generellt, präglas av två skilda orienteringar: kvalitativa fallstudier respektive kvantitativa variabelorienterade livsformsstudier. Livsformsforskningen har en tydlig kvalitativ metodisk inriktning. Synen på kvantitativa metoder har varit ambivalent. Detta kommer till uttryck när man jämför å ena sidan hur Højrup själv har använt begreppet och å andra sidan hur han och Rahbek Christensen har uttalat sig om olika metoder och ansatser. Højrup har själv gjort en kvantitativ uppskattning av den danska befolkningens uppdelning i livsformskategorier i boken *Det glemte folk* (1983a). Denna uppskattning baseras på existerande socialstatistik. Några år senare kritiserar emellertid han och Rahbek Christensen (1989) andra forskares försök att översätta livsformsbegreppet till kategorier. I fjärde upplagan av *Det glemte folk* (1989, 547, 552) skriver Højrup om den forskning som använder begreppet livsform som empiriskt klassifikationssystem: ”deras innehåll är en osorterad hög av observationer, som inte bygger på något inre logiskt sammanhang”. Enligt Højrup kan man inte använda livsformsteorin för att empiriskt placera människor i olika livsformer. Teorin har nämligen inte den här typen av empirisk anknytning. Livsformerna beskrivs som idealtyper, inte som kategorier att sortera folk efter. För

hantering av empiriskt, kvantitativt material räcker livsformsbegreppet inte till. Trots detta ställningstagande av teorins skapare har det dock funnits både försök att utveckla taxonomier utifrån Højrup och Rahbek Christensens teoribildning (se Djurfeldt 1989; Hjorth Andersen 1993; Hoff 1988) och andra försök till kategorisering med lösare anknytning till denna teori (se t ex Bjerén 1991; Björnberg & Bäck-Wiklund 1987).

Kvantitativa livsformsanalyser är relativt sällsynta. Det finns dock enstaka forskare i Danmark och i Sverige som har utfört konkreta livsformsstudier med kvantitativa data utifrån den officiella socialstatistiken eller särskilt insamlade data. I dessa studier har man utgått från på olika sätt konstruerade livsformskategorier och svarat på frågor om mängd och andel. Den grundläggande frågeställningen har ofta gällt skilda livsformers utbredning, men man har även beskrivit samband mellan arbetsliv, familjeliv och fritid inom olika livsformskategorier. Hur man konstruerar livsformskategorierna har varit en central fråga i många av studierna. De lösningar vid bearbetning av data som gjorts för att göra kategorierna konsistenta med livsformsteorins utsagor och de speciella problem som uppstått diskuteras därför ingående i dessa studier. De flesta av dessa forskare närmar sig den kvalitativt inriktade livsformsanalysen utifrån en bakgrund i kvantitativa klass- och socialgruppsundersökningar.

Livsformskategorierna i de tillämplande kvantitativa studierna är kopplade till de olika dimensioner, som identifieras och kopplas till varandra inom ramen för den strukturalistiska livsformsteorin. Alla forskare laborerar med tre huvudlivsformer: lönearbetar, karriär- och självständig livsform (se kapitel 2). Tekniskt sett konstrueras livsformskategorierna på olika sätt.

Ulla Björnberg och Margareta Bäck-Wiklund använder en socio-ekonomisk position som sådan med beteckning "klassbunda livsformer" i studien *Vardagslivets organisering i familj och närsamhälle* (1987; se även 1986). Björnberg och Bäck-Wiklund använder SCB:s socio-ekonomiska indelning på dess mest aggregerade nivå (företagare, tjänstemän, arbetare) som utgångskategorier. Livsformerna är i deras analys empiriska konglomerat av individuella handlingssätt, deskriptiva mönster av olika sätt att organisera vardagliga frågor. Analysen rör sig på familjenivå, eftersom det är familjen som är "den primära organisationsenheten i livsformen" (ibid, 59). Männens arbetsposition avgör familjens klassificering. Blandklassfamiljer diskuteras, men ingår inte i analysen. Resultaten i denna undersökning visar att livsformskategorierna empiriskt sett är långt ifrån utslutande, de glider in i varandra, eftersom skillnaderna i andelar inte är speciellt stora. De empiriska skiljelinjerna är inte så tydliga som de som framställs i teorin och sammanställningen av resultaten. Frågan är om kategoriseringen borde förfinas. Stora grupper faller antagligen mellan arbetare och mellanskikt/högre tjänstemän.

Ett andra sätt att konstruera livsformskategorier är att bearbeta data från befintlig officiell statistik till livsformskategorier. I *Nya begrepp i socialstatistiken – Livsformer och socialgrupper i danska "Fritidsundersøgelsen 1987"* (1989) transformerar Göran Djurfeldt socio-ekonomisk indelning till livsformer, som enligt honom ligger nära de højrupska, med hjälp av variabler som yrke, utbild-

ning, antal underordnade, bostadsort och biinkomst. Position i arbetet översätts i denna studie till livsform utan hänsyn till en eventuell diskrepans mellan den ekonomiska och ideologiska sidan av livsformen. Højrupps livsformsbegrepp omspänner egentligen både den ekonomiska och ideologiska nivån. Istället för att försöka konstruera kategorierna så att detta samband byggs in i kategorin, används detta samband av Djurfeldt som en hypotes som testas mot data.

Ett tredje sätt att bygga upp nya kategorier med anknytning till livsformsteorin är att komplettera livsformsindelning med familjetyper. Detta är idén i Jens Hoffs studie *Arbejdstid, fritid og familie – livsformer og rådata* (1988). Han använder sig av enkätmaterial insamlat inom ramen för ”Det komparativa klassprojektet” (”Comparative Project on Class Structure and Class Consciousness” – se Wright 1985). Hans data är således konstruerade med utgångspunkt i en annan teori än livsformsteorin. Studiens syfte är att förena ett traditionellt familjesociologiskt angreppssätt med en nyare etnologiskt präglad kulturforskningstradition. Hoffs studie skiljer sig från övriga här upptagna studier i det att han strävar efter ett longitudinellt perspektiv med hjälp av tidigare undersökningar och kohortanalys. Analysen leder till en konstruktion av en typologi av familjekultur, som används som oberoende variabel i analysen av bl a arbets- och fritidens längd.

Ett fjärde sätt att konstruera livsformskategorier är att utgå ifrån det komplexa sambandet mellan position i arbetet och vardagens organisering. Bjarne Hjorth Andersen har i sin bok *Kan man spørge mennesker om deres livsform? – i surveys vel at mærke!* (1993) utvecklat livsformskategorier utifrån denna utgångspunkt. Det empiriska underlaget är intervjufrågor i Socialforskningsinstituttets undersökning om barnfamiljernas vardagsliv. Hjorth Andersens kategorisering är den som tydligast skiljer sig från gängse klass- och socioekonomiska indelningar. Den tar fasta på livsformernas olika vardagliga praktiker, dvs den orientering eller det handlande som sätter sin prägel på vardagen genom att definiera var gränsen mellan arbetsliv och familjeliv går och hur tydlig den är. Detta tillvägagångssätt är ett alternativ till klassbegreppet eftersom det beskriver en annan typ av differentiering och också har en annan teoretisk utgångspunkt, nämligen kulturanalys. Det är emellertid inte livsformsbegreppet eller livsformerna i all dess komplexitet som Hjorth Andersen försöker operationalisera, utan fokus ligger på en del av ideologin och ”vardagsstruktureringen”.

De kvantitativa livsformsstudierna syftar till att fånga in livsformerna med hjälp av indikatorer tvärs över fallen för att kunna ge en generell bild av livsformernas förklaringskraft. Hjorth Andersen, Hoff och Djurfeldt försöker utveckla ett alternativ till kategoriseringar som bygger på social skiktning (klass- och socioekonomisk indelning). De vill undersöka livsformernas användbarhet som socialstatistisk kategori. Hjorth Andersen (1993, 124ff) har jämfört sina livsformskategorier med en socio-ekonomisk indelning. Resultatet blir att livsformsindelningen har lika stor empirisk förklaringskraft på exempelvis planering av yrkesutbildning, förhållningssätt till fackförening, arbetsgivarförening och den offentliga sektorns inblandning i folks privata angelägenheter som den gängse socio-ekonomiska indelningen. Hjorth Andersen anser t o m att livsformsanalysens begreppsapparat kan användas för att tolka åsikter och beteende för vilka de traditionella sociolo-

giska kategorierna inte har något förklaringsvärde. Även Djurfeldt, som har specialstuderat den självständiga livsformens (den familjebaserade livsformen i Djurfeldts terminologi) ideologiska profil, anser att livsform tycks fungera bra som bakgrundsvariabel i analysen av ideologiska skillnader mellan grupperingarna.

Den strukturella positionen anses i dessa studier förklara variationen i människors handlande och ideologi. Ett undantag till detta är Hjorth Andersens försök att i den højrupska holismens anda infoga delar av ideologin och vardagsstruktureringen till den strukturella positioneringen. Hjorth Andersens metodstudie är utan tvivel det mest ambitiösa försöket att utveckla kategorierna åt kvantitativ inriktning utifrån de teoretiska antagandena i Højrup livsformsanalys. Hjorth Andersen ger det hittills enda förslaget till lösning av diskrepansproblemet. Hans operationalisering täcker ett mycket brett område av arbetsförhållanden (försörjningssätt, karriärmöjligheter), handlingsmönster (vardagens uppdelning mellan arbetstid och fritid) och prioriteringar (vilja att göra karriär, prioritering mellan arbete och fritid/familj). Hjorth Andersen brottas mycket med problemet med blandade livsformer. Han lyckas inte placera in alla intervjupersoner i kategorierna. Det är kvinnorna i husmorslivsformen som även denna gång hamnar utanför kategorierna.

Hjorth Andersens studie visar att den diskrepans mellan livsformens olika delar i form av blandade livsformer som framträder i empirin, är svår att hantera systematiskt vid kategorisering. Om den individuella livsformen är motsägelsefull i den mening att det finns motsättningar och osammanhängande omständigheter i vederbörande persons livsform, återskapas motsvarande svårigheter i kategoriseringsförsöken som bygger på aggregering av individdata. Det är således svårt att bygga kvantitativa livsformsanalyser på operationaliseringar av både den materiella och den ideologiska sidan av livsformen.¹³ Ett sätt att hantera motsägelsen är att bygga in det i kategoriseringen, dvs i begreppets definition. Fribergs (1990) ”mellanlivsform” är ett exempel på detta.

Den etnologiska forskargruppen i Danmark, i vilken Højrup och Rahbek Christensen ingår, är mest representativ för *den kvalitativa ansatsen* inom livsformsforskningen. Forskarna i denna grupp anser att problemställningens komplexitet lämpar sig för ett kvalitativt tillvägagångssätt. I de kvalitativa livsformsstudierna är frågan i vilken mån och på vilket sätt livsformen artikuleras i den vardagliga kulturen. Ansatsen kan, som en följd av intresset för kulturbegreppet, karakteriseras som etnologiskt och antropologiskt inspirerad. Studier om neokulturation, dvs förändring i livsformernas kulturella gestaltning, som ingår t ex i Højrup *Det glemte folk* (1983a) är exempel på denna inriktning.

Livsformsbegreppet används i empiriska kvalitativa studier på ett speciellt sätt: man presenterar passande exempel ur enskilda personers vardagsliv som illust-

¹³ Inom klassanalysen har man observerat denna fråga och försökt att utveckla sätt att empiriskt bearbeta denna diskrepans. ”Contradictory class position” (positionen är strukturellt motstridig) ”status ambiguity” och ”status discrepancy” (empiriskt observerbar obalans mellan klassposition och strävandet efter status) är denna typ av lösningar inom klassanalysen (se Wright 1978; Lenski 1954; Lockwood 1958; för kritik av dessa lösningar se t ex Holmwood & Stewart 1983).

ration av teorin (se t ex Rahbek Christensen 1989). Studier går ut på att samla in individers personliga uttalanden, som används för att illustrera forskningens centrala temata. Urvalet görs ofta strategiskt genom att maximera olikheterna hos de undersökta fallen. Fallen kontrasteras för att tydliggöra gränserna mellan livsformerna. När denna illustrationsnivå med exemplariska fall överges, möter man en verklighet som inte låter sig fångas med de rena formernas definitioner (jfr Andersson 1993, 56). Då måste empirin beskrivas genom användning av olika livsformstyper samtidigt. Detta angreppssätt har inte ambitionen att gå utöver de exemplifierande fallen och generalisera.

Fallstudier passar generellt sett till undersökningar som syftar till att studera komplexa empiriska processer och ömsesidiga relationer som är svåra att precisera och därmed svårt att täcka in med någon modell, som är applicerbar i kvantifierande probabilistiska analyser. Svagheten är att denna metod inte tillåter generaliseringar eller analyser av större mängder av fall (se Ragin 1987). Svårigheterna att generalisera hänger ihop med närheten till studieobjektet: ju närmare man befinner sig det som skall studeras, desto fler detaljer och komplikationer som avviker från entydigt formulerade samband, blir synliga. Fallstudier kan därför förväntas ge stöd för perspektiv som betonar komplexitet och undantag snarare än generella mönster.

De omedelbart registrerade levnadsförhållandena räcker inte för att beskriva individernas livsform, utan analys av både begreppsvärld och materiella villkor ska ingå i analysen (Rahbek Christensen 1991, 13-14). Det behövs således två läsarter: å ena sidan studeras det materiella levnadssättet och å andra sidan begreppsvärlden (jfr s. 27). Exempelvis analyseras vanliga ords, t ex ”arbete” och ”familj”, semantiska innehåll med hjälp av de livsformsspecifika förhållandena i det aktuella fallet. Den som har t ex lönearbetarlivsformens begreppsvärld behöver inte leva under denna livsforms livsvillkor. De teoretiskt sett rätta villkoren behöver inte gälla i empirin. Det kan således krävas att enskilda fall analyseras med hjälp av två eller flera livsformsbegrepp (ibid). Lone Rahbek Christensens studie *Hver vore veje. Livsformer, familietyper og kvindeliv* (1987) ger exempel på denna typ av analyser av motstridigheter i kvinnors livsvillkor och deras begreppsvärld.

Livsformsteorins grundare betonar alltså att en livsform är en helhet av många aspekter av livet och att det därför inte är möjligt att på basis av en enkel indikator (t ex yrke) gruppera människor efter livsform. Livsformerna är begreppsliga konstruktioner för analys av en empirisk verklighet, i vilken människor i regel uppvisar drag av många olika livsformer. Typologier, som ofta används i fall-orienterade studier är mer sensitiva för denna komplexitet än statistiska metoder. Typologier är holistiska i den meningen att fallen betraktas som helheter av olika aspekter. Det radikalt analytiska angreppssättet som ofta används i kvantitativa studier disaggeregerar fallen till variabler och fördelningar innan analysen påbörjas. Detta har den konsekvensen att livsformens integrerade karaktär inte går att fånga in i kategorierna.

3.4. Livsform som ”sensitizing concept”

Jag har i kapitel 2 ifrågasatt den strukturalistiska livsformsteorins utgångspunkt, nämligen att starta från ”största möjliga koherens”. Jag anser att en reducering av vardagslivet till en allomfattande form, ett system eller en struktur leder till ”autism” i förhållande till vardagslivets mångfald och komplexitet. Jag accepterar dock livsformsanalysens betraktelsesätt som kräver att man letar sig fram till det som är gemensamt i de enskilda individernas privata praktiker. Jag vill nedbringa antalet verksamma principer, förenkla, söka samband, regelbundenheter och enhetlighet. Jag ställer frågan om livsformsbegreppet skulle kunna bidra till detta syfte som ett sensiterande begrepp, en vägledning vid utveckling av en mer substantiell teoretisk förståelse och empirisk forskning.

Sensiterande vs. definitivt begrepp

I en artikel från 1954 med titeln *What is wrong with social theory?* utvecklar Herbert Blumer ett resonemang kring ”sensitizing concepts”. Enligt Blumer är de flesta sociologiska begrepp vaga och tvetydiga (jfr Blalock 1989; Dumont & Wilson 1967). Han skiljer denna typ av begrepp från definitiva begrepp med ett stabilt och bestämt empiriskt innehåll. Definitiva begrepp kan preciseras genom hypoteser, operationalisering och matematiska modeller och därmed testas mot empiriska data. ”Sensitizing concept” är mer öppna för empiriska data än vad definitiva begrepp är (Starrin m fl 1991, 20).¹⁴ Definitiva begrepp ”ignorerar en viktig komponent i det mänskliga livet, nämligen dess dubbeltydighet och obestämbarhet och själva dess brist på precision” (ibid). ”The sensitizing concept”

[...] gives the user a general sense of reference and guidance in approaching empirical instances...suggest[s] directions along which to look. [...] [It] rest[s] on a general sense of what is relevant. [It] lack[s] precise reference and [has] no bench marks which allow a clean-cut identification of a specific instance and of [its] content. (Blumer 1954, 7).

Begreppet livsform är vagt i Blumers mening. I princip är livsformsteorin en abstrakt samhällsteori. Kategorierna skär genom det sociala livets komplexitet för att identifiera dess strukturer. På den teoretiska nivån betonas livsformernas koherens och den logiska strukturen i begreppets konstruktion. På den empiriska nivån är livsformerna – hur de än förstås – vaga och möjliga att problematisera. Empiriskt sett är inte livsform något enhetligt fenomen. Det finns många dimensioner i en livsform och den kan studeras från en mängd olika utgångspunkter.

Begreppets räckvidd är ett uttryck för dess vaghet. Den strukturalistiska livsformsteorin betonar helhet i form av system som livsformens viktigaste analytiska egenskap. Allting hänger ihop med logisk nödvändighet. Men om en livsform

¹⁴ Eriksson (1997) arbetar med en liknande dikotomi, ”begrepp som förslag” och ”begrepp som fasta enheter” och analyserar till denna dikotomi kopplade olika vetenskapliga praktiker. I detta sammanhang diskuterar han också Blumers resonemang i artikeln i fråga. Starrin m fl (1991, 20) översätter Blumers ”sensitizing concept” till ”spårhundsbegrepp”.

definieras som en helhet av strukturella villkor och vardagliga praxisformer (eller något liknande) *mister begreppet sin analytiska kraft*, det blir alltför omfattande och diffust. Livsformsteorin blir en teori om allting och livsformsbegreppet ett "catch all"-begrepp. Livsformsbegreppets förmåga att fungera som analytiskt redskap och dess förklaringskraft i empiriska undersökningar blir därmed problematiska. Dels finns det ingenting utanför begreppets räckvidd som skall förklaras. I "variabelsociologins" termer betyder detta att begreppet konstitueras som en stor oberoende variabel. Denna mångdimensionella oberoende variabel suger in även den potentiella beroende variabeln. Det som förklarar och det som skall förklaras ingår i samma begrepp. En allomfattande form bestämmer strukturalistiskt det vardagliga livets alla skeenden. Dels innebär detta att livsformsbegreppet inte är kontextuellt villkorligt. Det finns ingenting som kan förklara livsformerna.

Om man empiriskt vill analysera livsformer är det svårt att göra en avgränsning utifrån den ursprungliga teorin. För en empirisk studie är teorins räckvidd (livet som helhet) för omfattande och dess abstraktionsnivå (social formation, de två produktionssätten) för hög. Det är svårt att identifiera relevanta empiriska faktorer som täcker fenomenet "livsform".

Betyder denna kritik, att vida totalitetsbegrepp överhuvudtaget är omöjliga? Behövs det begrepp med mindre räckvidd och större analytisk skärpa? Skall man då begränsa teorin och begreppet för att göra dem mer tydliga? De forskare som har tillämpat Højrupps teori har på olika sätt försökt göra livsformsbegreppet mer konkret genom att begränsa sig till någon eller några aspekter av livsformens helhet. Området för teoretiserandet har alltså begränsats innehållsmässigt utifrån forskningens syfte. Ett annat möjligt sätt att tydliggöra livsformsbegreppet är att minska dess räckvidd genom en begreppslig uppdelning mellan t ex livsformens olika delar.

Enligt min mening behövs det även breda begrepp för att ordna vardagens vida fält och skiftande förhållanden, begrepp som har förmåga att fånga in en totalitet. För mitt syfte räcker det dock inte att konstatera att livsformsbegreppet kan betraktas som ett sensiterande begrepp. Om det skall vara någon poäng med ett nytt begrepp så måste det ge upphov till nya insikter. Vad är det då för insikter om verkligheten som livsformsbegreppet kan tillföra?

Fyra knutar och ett kalejdoskop

Det som står i fokus när man utgår från Højrupps och Rahbek Christensens livsformstänkande är förhållandena mellan:

1. arbete och fritid/familj,
2. struktur och handlande,
3. materiella förutsättningar och kulturella levnadsvillkor, och
4. klass och kön.

Dessa fyra delvis överlappande samband är livsformens begreppsliga förutsättningar. Det är här analysens viktiga "sammanknytningspunkter" ligger, som ger en

livsform dess form. Denna form visar det sätt varpå delarna är ordnade till en helhet, ett system. I det följande skall jag först öppna dessa ”hårda knutar” och försöka finna alternativa infallsvinklar till problematiken. Sedan skall jag ställa frågan, hur en generell utgångspunkt (ändå) skulle kunna bidra till att producera fruktbara resultat inom forskningen om vardagslivets formering.

1. Jag ställer mig frågande till den typ av holism och ”rörlighet” mellan dimensioner som livsformsanalysen ibland påstås representera (se s. 37). Livsformsteorin har inte mycket att göra med den komplexa vardagsverklighet som bildas genom vardagliga möten mellan arbete och fritid/familj. Sambandet mellan arbetsliv och fritid/familjeliv kan inte vara definitionsmässigt. Utifrån detta ställningstagande är det möjligt att tänka sig att *den helhet som arbete och fritid/familj skapar är motsägelsefull*. Helheten kan förstås som ett spänningsfält.

2. Relationen mellan struktur och handlande är problematisk i den strukturalistiska livsformsteorin. I sin ursprungliga teori avvisar Højrup empirins inflytande. I den senare versionen förblir praxisbegreppet outvecklat i förhållande till struktur. Därför tillåts denna praxisutgångspunkt aldrig riktigt matcha den strukturalistiska utgångspunkten. Aktören och empirin smyger in i teoribildningen utan någon erkänd status. Kan Højrops och Rahbek Christensens teori förenas med mer sensitiva handlingsorienterade analyser? Inom ramen för dess nuvarande ”struktur-deterministiska” tappning ter sig detta som en omöjlighet.

En alternativ infallsvinkel på relationen mellan struktur och handlande finns exempelvis hos Piotr Sztompkas (1979, 310) syn på sociologisk strukturalism:

[...] the standpoint of sociological structuralism allows us to conceptualize [...] the causal impact of one structure on the other, by referring to *the mediating activities of the individuals*, across the boundaries of structures within which each of them is implicated, or the even more *immediate links of two structures by virtue of one and the same individual participating in both of them*. (Sztompka 1979, 310, kursiv – AT)

Individens handlande i två strukturer (t ex i arbetet och i familjen) är en ”förmedlande länk” mellan dessa strukturer i vardagslivet. Att dessa strukturer kan betraktas som två sfärer betyder att de organiseras utifrån olika målsättningar och regler. I vardagen är individerna (t ex förvärvsarbetande föräldrar) tvungna att samordna sitt handlande med hänsyn till detta. Individernas praktiker är ”varianter av ett och samma fundamentala förhållande till nödvändigheten” (Bourdieu 1986, 301) (t ex barnens behov av omsorg och familjens behov av försörjning). För att kunna kombinera två handlingsområden måste individer foga samman motstridiga strukturella krav (t ex vad det gäller tidsanvändning), vilket i vardagens praktiker tar sitt uttryck i privata ansträngningar för att lösa det strukturella dilemmat.

Livsformen är *förankrad både i samhällets strukturer och i vardagens praktiker*. Livsformsforskningens ambition är att binda ihop makro- och mikro-orienterade förklaringsmodeller för att täcka både den strukturella och den vardagliga handlingens nivå. För den forskning som har som syfte att studera vardagens

organisering är det fruktbart att förhålla sig till båda nivåerna: de intressanta frågorna väcks när vi lämnar polariseringen mellan struktur och handlande.

3. En nödvändig distinktion att upprätthålla när man definierar definitiva begrepp är den mellan begreppet i sig och de yttre, från själva begreppet logiskt oberoende, villkoren. För livsformsanalysen innebär detta, att *livsformernas materiella förutsättningar inte ska ingå i själva begreppet livsform*. Om man lämnar denna relation teoretiskt öppen, blir det möjligt att *använda olika begrepp som sammanknytningspunkt mellan en livsform och dess materiella villkor*. Då är det möjligt att koppla livsformsbegreppet till olika typer av teorier beträffande grupper som formas på strukturell basis (t ex kön, ålder, etnicitet, boende).

4. Även om livsformer enligt min mening inte kan reduceras till klass- och könsdifferencieringar och dessas hierarkiska mekanismer, är klass och kön fundamentala för vår förståelse av verkligheten. Den könsmissiga arbets- och ansvarsfördelningen kopplad till klassförhållanden betyder att mäns och kvinnors skilda verksamhetsfärer rymmer en olika stor maktpotential för utformning av vardagen. För att kunna analysera sambandet mellan dessa två strukturellt betingade maktrelationer, är det viktigt för det första att *inte på förhand fixera deras inbördes relation* och för det andra att *låta sambandet mellan klass och kön vara öppet även för andra förklaringsfaktorer*.

Efter att ha öppnat dessa fyra ”begreppsliga knutar” för en analys måste jag ställa frågan om jag ändå kan behålla begreppet livsform. Jag anser att dessa fyra relationer inte kan slås fast definitionsmässigt, men att forskning om dessa samband är ytterst viktig. Detta betyder att jag gör *skillnad mellan definitionen av livsform och forskning om livsformerna*. *Begreppets fruktbarhet är beroende av hur pass bra dessa delar kan kopplas ihop*. Livsform som ett sensiterande begrepp kan då ge metodologiska och innehållsmässiga förslag till forskning om dessa samband. Livsformsbegreppet kan ge en tolkningsram inom vilken dessa relationer kan tydliggöras. Eftersom begreppet är mer öppet för empiriska data än de definitiva begreppen, kan det hjälpa forskningen att närma sig frågan om livsformernas konstituering. Det blir även möjligt att reflektera över nya centrala fenomen i samhällsutvecklingen, fenomen som inte har blivit begreppsliggjorda inom ramen för den existerande teoribildningen. Livsform som ett sensiterande begrepp innebär således ett ställningstagande som är kritiskt till den typ av forskning som enbart syftar till att belägga begrepp och avläsa vardagens praktiker i dess termer.

Begreppet livsform riktar alltså vår uppmärksamhet mot hur människors liv hänger samman eller inte hänger samman (Löfgren 1988). Vi kan säga att förståelsen av livsformerna först och främst ligger i *förbindelsen mellan livets olika delar*: ”det som skär rakt igenom, håller dem samman och är klistret och pulsen i det samhälleliga livet” (Widerberg 1992). Detta tvärtänkande (dubbelperspektiv eller -seende) utvidgar ”arealen” av samhälleliga och individuella relationer som begreppet livsform vilar på. Det kan också på olika sätt ringa in enskilda praktiker och strukturella faktorer i och med att det tillåter olika tillvägagångssätt. Det kan

även hjälpa oss att täcka ”mellanrummet” mellan sfärerna¹⁵, mellan klass och kön och mellan struktur och handlande.

Livsformsbegreppet kan tänkas vara som ett kalejdoskop: olika infallsvinklar bildar ett spektrum. Dessa infallsvinklar kan användas separat, i tur och ordning, eller kombineras på olika sätt. Som ett resultat av olika analyser får vi olika tolkningar av livsformernas karaktär.¹⁶ Forskarens uppgift är att ställa in kalejdoskopet så att det ger den intressantaste infallsvinkeln på just det problem han/hon vill undersöka. (Jfr Alasuutari 1994.)

I Højrupps och Rahbek Christensens tankemodell är gränsytan mellan analytiska livsformer och verkligheten liten. Detta gör det svårt att reflektera över motargument, mottendenser, motstridigheter utan att ifrågasätta de definitionsmässiga, analytiska distinktionerna som livsformsbegreppet vilar på. Denna utgångspunkt vill jag ersätta med en mer ”undrande” syn på livsformer. Med en ansats som *inte* vilar på ett antagande om livsformsbegreppets definitiva innehåll, är det möjligt att reflektera över observationer av olika karaktär. Som ett sensiterande begrepp kan livsform peka ut vad vi skall leta efter för att studera vidare.

3.5. Sammanfattning

När man utifrån livsformsteorin studerar vardagsverkligheten ligger man nära andra teorier och begrepp som angriper samma problemställningar. Jämförelserna mellan begreppen livsform och klass, habitus, livssammanhang och kön visar emellertid att inriktningarnas forskningstrategiska betoningar ligger på olika punkter. Livsform, klass, habitus, livssammanhang och kön skiljer sig exempelvis åt angående hur förhållandet mellan begreppet och vardagen hanteras. Habitus, livsform och livssammanhang är begrepp som inkluderar detta förhållande i själva kategorin, i konstruktionen av en habitus, en livsform respektive ett livssammanhang. Detta gäller inte begreppen klass och kön. Som ”bakgrundsvariabler” är dessa begrepp konstruerade för att förklara vardagens differentiering. Den konstruktivistiska inriktningen betonar emellertid de vardagliga handlingarnas betydelse i konstruktionen av själva kategorin klass respektive kön.

Livsformsbegreppet betraktar vardagslivet från ett annat perspektiv än livssammanhang och livsstil och habitus. Højrupps tankesätt är marxistiskt i den meningen att han placerar livsformernas materiella bas i produktionsförhållandena. I den strukturalistiska modellen lokaliseras vardagens organiserande princip(er) utanför individens egna aktiviteter och erfarenheter. Således beskrivs konstitutionen av helheten och kategorierna på ett annat sätt än i de teorier, som utgår från medvetande, subjekt eller smak.

I livssammanhangsteorin är subjektet den som knyter ihop erfarenheterna och de yttre förhållandena. Sfärernas dualism överskrids i subjektets medvetande och vardagliga handlande. I Bourdieus teori är habitus ”en struktur och en strukture-

¹⁵ Mellanrummet kan förstås exempelvis som ”anpassning” mellan olika sfärer (se Tyrkkö 1997).

¹⁶ En livsform kan exempelvis uppfattas med hjälp av Simmels (1908) terminologi som ”formernas form”, som innehåller andra former, t ex klass- och familjeform.

rande struktur” (Bourdieu 1986, 293) och ett analysredskap som ordnar och sorterar dispositioner till olika positioner inom olika fält. Yrke och utbildning är av strategisk betydelse för att fånga in olika livsstilar. Problematiskt med livsformsteorin som teoretisk referensram är att den saknar begrepp som förmedlar mellan struktur och praxisformerna. Hur hänger allting ihop egentligen? I den slutna logiska strukturen sammanfaller kulturell tillhörighet (ideologi eller begreppsvärld) med den strukturella lokaliseringen (jfr Therborn 1991). Inom ramen för den abstrakta begreppsapparaten förs dessa delar samman på ett mekaniskt sätt.

Ett ytterligare problem i livsformsanalysen är att den gör en uppdelning av institutionella ordningar (sfärer, t ex arbetsliv och familjeliv) eller nivåer (den materiella och ideologiska sidan), men inte inför några dominans- och underordningsförhållanden (se Brante 1994, 4). Intresset riktas mot sambandet mellan nivåer och mellan olika ordningar och inte mot relationerna inom respektive ordning samt hur de är ordnade hierarkiskt. Relationerna inom familjen och i arbetslivet, lika väl som relationen mellan dessa, är dock laddade med makt. Denna maktdimension har de alternativa teorierna bättre lyckats fånga in. Denna ”maktlöshet” är också en av huvudpoängerna i den kritik som riktats mot livsformsteorin från kvinnoforskarnas håll.

Livsformsteorin utgår först och främst från ”kapitalismens logik” och bortser ifrån ”könets logik” – vardagens andra viktiga bärande princip. Den könsteoretiska kritiken av livsformsteorin är mycket genomgripande. Den innebär ett ifrågasättande av livsformernas bas genom att den problematiserar de centrala dualistiska konstruktionerna (lönearbete vis-á-vis hushållsarbete, det offentliga vis-á-vis det privata) utifrån en strukturellt betingad maktrelation mellan män och kvinnor. Kvinnors olikhet lyfts fram i livsformsteorin med hjälp av deras reproduktionsförmåga och hustrufunktion i den patriarkala hemmatillvaron. Deras existensbetingelser är funktionella i symmetrisk mening till mannens sysselsättningsbaserade position och status. Det stillastående, som vilar på denna könsskillnad, är ledmotiv i teoribildningen inom livsformsteorin. När kvinnan förvärvsarbetar antas hon träda in i en sysselsättningsbaserad, könsneutral tillvaro. Denna tillvaro betraktas emellertid som universell redan före kvinnors inträde. Könssdimensionen har medfört ett tillägg till den ursprungliga livsformsteorin med ett antal kvinno-specifika livsformer med familjen som bas. Kvinnors inträde på arbetsmarknaden har emellertid inte haft teoretisk kraft att förändra de ursprungliga grupperingarna.

Genomgången av tidigare livsformsstudier ger som resultat att livsformsanalysens strukturalistiska tankesätt syns medföra problem för empirisk forskning. Højrup och Rahbek Christensen vill blottlägga vardagslivets dolda premisser (struktur) och finna den logik som gör det möjligt att tolka såväl samhällsförändring, politik, ideologi, kultur, familj (etc) som vardagens enskilda aspekter inom ramen för en enhetlig teori. Livsformer som makrofenomen ses som analogiska till ”djupstrukturer”, som inte kan observeras. Strukturer är således något mer än uttryck för ett flertal olika aspekter av den sociala verkligheten eller empiriskt sett: aggregerade mönster av individdata. De betraktas som latenta

”organisationsprinciper” (Højrup 1983a, 181), som ligger ”bakom” de aggregerade mönstren, som man vill komma åt med observationer. Då förlängs avståndet mellan teorin och den empiriska kategorin.

Genomgången visade att det inte är klart vad som är primärt i livsformsdefinitionen. Vi kan tydligt se att det är svårt att veta vad som egentligen menas med begreppet livsform: är det de materiella villkoren (klassposition, försörjnings sätt, arbete) eller den kulturella sidan (praxis/ideologi/vardagskultur) eller kanske bägge delar samtidigt, som skall stå i fokus? Denna otydlighet har lett till att forskarna har begränsat begreppets räckvidd genom att välja mellan dessa utgångspunkter.

Begreppet har i empiriska livsformsstudier ofta varit ett definitivt begrepp som har översatts till empiriska indikatorer. Utvecklandet av begreppet har dock hittills inte etablerat tillräcklig kontakt med den här typen av empiriska data för att kunna fungera som ett definitivt begrepp. Det finns en stor klyfta mellan den livsformsteori Højrup och Rahbek Christensen uppställt och de deskriptiva system som används i empiriska studier. Slutsatsen är att livsform är ett svårfångat fenomen och dess värde som sociologisk kategori är diskutabelt.

Sammanfattningsvis kan konstateras att livsformsteorin kan tänjas – dock inte till den grad att den blir en teori om allting. Som analysredskap kan livsform vara ”ett containerbegrepp” (Pakulski 1993, 279) – men med en viss sortering. Den fångar olika aspekter av den sociala verkligheten – som ”ett fisknät” (ibid). I en teoretisk referensram kan livsform vara ett paraplybegrepp som ordnar andra mer substantiella begrepp (ett rambegrepp – Friberg 1990, 305). Det kan vara ett sätt att fråga om och i vilken mån människors liv hänger samman och hur sfärens organisation, praktiker och uttryck färgar varandra (ett sökord eller ett tankeverktyg – Löfgren 1988, 73; Friberg 1990). Genom att välja denna utgångspunkt avstår jag från ytterligare kognitiva övningar och ”tankeexperiment” som söker definiera livsformerna som en i förväg bestämd form med ett definitivt innehåll. Det är alltså inte fruktbart att kräva slutgiltiga formuleringar och definitioner av livsformerna som analysens startpunkt. Att använda olika slags analyser kan då vara den lämpligaste metoden för att komma åt livsformerna.

Forskningsstrategiskt betyder detta att teorin, för att kunna hanteras på ett empiriskt meningsfullt sätt, måste brytas ned till mindre, mer hanterbara proportioner och mer specifika områden och problem.¹⁷ Livsformer är således så mångdimensionella fenomen att de inte kan fångas med ett grepp – det behövs flera.

¹⁷ Detta var samma råd som Robert K. Merton hade när han lanserade middle range theory-tanken (se Merton 1957b).

4. Vardagslivets former

4.1. Teoretiska utgångspunkter

Föreliggande kapitel inleder ett rekonstruktivt teoretiskt arbete kring frågeställningar som berör förhållandet mellan arbetsliv och föräldraskap. Syftet är att avgränsa några begrepp som kan användas i strukturering av frågeställningar kring detta förhållande. Min avsikt är att finna lösare och mer varierande former för vardagens organisering än vad Højrup och Rahbek Christensen har inom ramen för den strukturella livsformsteorin. Den strukturalistiska tanken har, som påpekats, drivits för långt. Den i förväg bestämda formen av en struktur i vardagslivet tenderar att överskugga orsakerna till liksom effekterna av att strukturen ”existerar”. Den bestämda formen gömmer undan frågor om hur en viss relation mellan arbetsliv och föräldraskap uppstår i familjens och arbetets organisationer och i ett komplicerat samspel mellan dessa organisationer samt vilka modifieringar relationen genom olika kontexter kan få. Det finns en risk att livsformsteorin med detta anspråk slår den konkreta analysen av vardagslivet i onödiga bojor. Det hårda ”knutarna” mellan livsformens olika delar måste således öppnas för forskning.

Vilken betydelse har den existerande livsformsteorin för skapandet av en ny referensram? Slutsatsen i föregående kapitel var att livsformsbegreppet kan bidra till konkret forskning om sambandet mellan arbetsliv och familjeliv som en vägledning, ett sökord. Livsformsteorin kan t ex visa det teoretiska dilemmats horn. Dilemmat mellan struktur och praxis antyder ett teoretiskt problem vid begreppsutveckling, som diskuteras vidare i de följande kapitlen. Det är också fråga om vad det är för fenomen livsformsbegreppet identifierar. Vad är det som formar och omformar ”livet” och hur sker detta?

De sociologiska tankeverktygen har under senare år diskuterats och mer eller mindre bytts ut. Det traditionella jagandet av totalitet har ersatts av frågor om hur kapitalism, kön, klass etc görs, produceras, framställs och berättigas i språk, vardagsliv, arbetsfördelning, interaktion, föreställningar etc. Om vi lämnar tanken om livsform som ett enhetligt system, är det som finns kvar en splittrad serie av arenor, aktiviteter och individer. Vardagslivet presenteras då som föränderligt, internt pluralistiskt och mångcentrerat. Det har inte något nav (klass, kön, habitus), som andra former av tillvaron förkroppsligar eller exemplifierar. Livsformens enhetlighet och koherens gör den ogenomtränglig för små förändringar. Om man analyserar vardagens organiseringsformer utifrån detta tänkande, är det då möjligt att finna öppningar, brytningar, skillnader? Och hur kan dessa splittringar begreppsliggöras? (Se Gibson-Graham 1996; Julkunen 1997, 52; Rantalaiho & Heiskanen 1997.)

I detta kapitel diskuterar jag det problematiska i konceptualiseringen av vardagslivet. I livsformsteorin – såväl som allmänt bland sociologer – verkar det vara något osäkert vad vardagslivet egentligen är för något. Det har varit svårt att

definiera vardagslivets *differentia specifica*. Som forskningsområde har vardagslivet anknytning till många ”stora” teoretiska och metodologiska frågor: växelverkan mellan aktören och den samhälleliga strukturen; social integration och systemintegration. När man i dessa diskurser eller i konkreta studier försöker fasthålla vardagslivet begreppsligt och ”förädla” eller utarbeta (Therborn 1993) det i välordnade kategorier (t ex livsformer), har det en tendens att försvinna (se Bech-Jørgensen 1994, 5). Det är som om vardagslivet skulle vara någonting som undflyr definition och förädling.

Mitt tankesätt kring konceptualiseringen av livsformer och vardagsliv har anknytningspunkter till några begrepp som jag också för ett resonemang kring i detta avsnitt. De teoretiskt relevanta begreppen förhåller sig till individnivån på ett annat sätt än de klassiska, teoretiskt tunga kategorier som diskuterades i kapitel 3 (klass, habitus, kön). Framställningen skall också läsas utifrån den metoddiskussion med reservationer angående den empiriska forskningens möjligheter att närma sig livsformer, som fördes i kapitel 3. Den kan tolkas som ett möjligt sätt att begreppsliggöra strukturer inom ramen för en kvalitativ ansats.

Jag har valt *serialitet* (Sartre 1976) och ”*cross-cutting*” *cirklar* (Simmel 1908; Blau & Schwartz 1984) som tänkbara strukturbegrepp för att begreppsliggöra det gemensamma i enskilda föräldrars situation. Resonemanget kring dessa begrepp förs inom ramen för två sociologiskt viktiga problemområden, nämligen social integration och systemintegration. Serialitet hänvisar till det gemensamma i individuella handlingar (social integration). ”Cross-cutting” cirklar syftar till att fånga in sambandet mellan livets olika sfärer (systemintegration).

4.2. Vardagen – begreppsliga egenskaper

Vardagslivets definieras ofta genom sina motbegrepp (t ex arbetsliv, fest, det ovanliga, helg). I en essä analyserar Norbert Elias (1978) olika sätt att definiera vardagen genom att ange begreppspår som beskriver en polaritet: vardag som privat liv mot det offentliga livet; vanliga människors liv mot de berömdas liv; oreflekterad vardagskunskap mot filosofiska tankar. Vardagslivet blir i dessa binära oppositioner underordnat till sina motbegrepp eller ses som en bakgrund till något mer spännande, sannare, något man sticker ifrån för att ägna sig åt glädje och fest, konst och stora tankar. (Se även Bech-Jørgensen 1994; jfr Lefebvre 1997.)

Ett annat sätt att definiera vardagen genom motbegrepp är att se den som livet utanför arbetslivet, dvs ”reproduktionens” område (familj, boende och fritid) (Heller 1984, 3). Vardagen förknippas med intimsfären: den har sin utgångspunkt i en enskild familj, en individ och ett hem. Exempelvis är vardagen för Agnes Heller (1984, 3) ”en helhet av individuella reproduktionshandlingar”. Då separeras arbetslivets från det övriga vardagslivet. Detta betraktelsesätt implicerar en analysnivå där det moderna vardagslivets uppsplätning mellan familjeliv och arbetsliv, privat och offentligt blir bekräftad. Denna definition har två logiska konsek-

venser: att vi varje dag går in och ut ur vardagslivet och att de som befinner sig utanför arbetslivet inte har något vardagsliv (Bech-Jørgensen 1994).

Uppdelningen mellan de offentliga och de privata handlingsområdena determinerar synen på vardagslivet i flera teoribildningar. Historiskt har kvinnornas handlingsområden, kompetenser och egenskaper haft anknytning till det privata området. Kvinnors livsområden och erfarenheter har hört till den androcentriska vetenskapliga diskursens periferi, till dess marginaler. Om ideal är det offentliga och det objektiva, kan man hävda att detta ideal redan definitionsmässigt minimerar kvinnors centrala livsområden. Dorothy Smith (1990) är en av de feministiska sociologer som har problematiserat den sociologiska forskningen utifrån detta perspektiv. Hon kritiserar sociologin för positionslösa redogörelser: objektivitet är den styrande principen för hur man gör sociologi. Smith (1987) förespråkar ett alternativ till traditionell sociologisk forskning, ett alternativ, som utgår från positionerade kunskaper och lokala kunskapsanspråk, dvs sociologi som utgår från vardagslivet och kvinnors erfarenheter (se även Bech-Jørgensen 1988, Salmi 1993; Mann & Kelley 1997). För Smith (1987, 89) är vardagslivet en värld, som erfars omedelbart. Smith hävdar att den manliga ”mainstream” sociologin innehåller en vilja att avdunsta det lokala, kroppsliga och partikulära. Då blir den sociologiska kunskapen objektifierad, abstrakt och universell. Sociologin tillhandahåller därmed inte de redskap som erfordras för att sätta vardagslivet i någon typ av sammanhang.

Smiths (1987) tankar bygger på en stark ontologisk dikotomisering mellan livet utanför hemmet (”extralocal, impersonal, voluntaristic, rational modes of action”) och vardagsliv/varnattsliv (”loose, episodic structure, a responsive, other-directed orientation”). Dessa två världar är primärt organiserade på basis av kön. Smith använder sig av omkastningens strategi i förhållande till ”male-stream” sociologin: sociologin skall starta där kvinnorna är. För Smith innebär detta att utgå ifrån hemmavarande och omsorgsgivande kvinnors marginaliserade position, utifrån deras erfarenheter och relationer. Det är först och främst detta vardagsliv som berättigar att tala om feministisk sociologi.

Att förstå vardagen som rutinernas värld är kanske det vanligaste sättet att konceptualisera vardagslivet som ett socialt fenomen. Vardagen anses vara präglad av upprepningar av vanliga handlingar i form av cykliska förlopp och regulativa processer (se Jakobsen & Karlsson 1993, 17). Vardag ses som ofrånkomliga, nödvändiga, upprepade rutiner i form av praktiker, som syftar till att sköta vissa behov, där det uppstår observerbara regelbundenheter med en viss variation. Det sociala livet strukturerar sig och reproduceras genom vardagliga rutiner och till dem kopplade praktiskt medvetande (Giddens 1984, 90-91).¹⁸

¹⁸ Anthony Giddens (1984, xxiii) talar om upprepade handlingar och det sociala livets rekursiva karaktär. Det praktiska medvetandet är en av struktureringsteoriens centrala idéer. Det består av regler och praktiker, genom vilka det sociala livet strukturerar sig. Rutinerna materialiserar praktiskt medvetande, som enligt Giddens (1984, 90-91) är den dominerande medvetandeformen, för att det motsvarar vardagligt handlings sätt, dvs rutinerna (jfr Ilmonen 1995, 320-321). Hos Giddens blir rutinerna emellertid ett underordnat perspektiv – det reflexiva medvetandet tar över (se ibid). Handlingens öppna karaktär får större vikt på bekostnad av rutinerna. Det är intressant att

J.P. Roos (1983) beskriver vardagen som rutinernas terror: vardagen består av tvingande rutiner som vi inte kan befria oss ifrån. Detta gäller speciellt i vissa livsfaser, exempelvis i barnfamiljer.

Det varaktiga i det vardagliga livet uppfattas också ofta som något självklart – ”the taken-for-granted social context”.¹⁹ Begreppet naturlig attityd (”natural attitude”) introducerades av Alfred Schutz (1962; se även Garfinkel 1967) för studier av denna aspekt av vardagslivet, dvs common sense förståelse av socialt handlande. Den naturliga attityden inkluderar metoder, regler och antaganden folk använder sig av i det vardagliga livet.²⁰ Pragmatism är karaktäristiskt för denna tankeform (Heller 1984). I vardagen tas saker och ting för givna utan att fråga efter deras ursprung eller mening. Vardagens pragmatism är enligt Heller nödvändig med tanke på att vardagslivet handlar om reproduktion/återskapande.

Till vardagen hör också enligt Heller (1984) partikularism: vardagens sysslor orienterar sig till en liten kontext, oftast enbart till individen själv och de allra närmaste. Vardagens subjekt (”der einzelne”) är genomdränkt av oreflekterade sysslor som baseras på individens egna behov. Vardagsverkligheten är till sin natur en mångfald; den har sin grund i vanor, rutiner, verksamheter, aktiviteter, situationer. Vardagsliv är resultatet av mängden av små handlingar utsträckta i tid och rum (se Ahrne 1988).

Den naturliga attityden präglar inte bara vardagligt tänkande utan även många samhällsvetenskapliga teoribyggen, bl a livsformsteorin. Frågan om hur man ”gör” kön är ett bra exempel på detta.²¹ Till vardagens självklarheter hör könsmissiga skillnader i praktiker i hemmet och på arbetsplatsen. Den könsmissiga självklarheten inbäddad i den naturliga attityden betonar först och främst *skillnader* mellan mäns och kvinnors beteende. Detta leder till dualistiskt tänkande, en dikotomi: ”alla individer kan (och måste) klassificeras antingen som maskulina eller feminina – en avvikelse är antingen ett skämt eller en patologi” (Hawkesworth 1997, 649). Att vara maskulin eller feminin är naturligt – inte fråga om ett val. Exempelvis upprätthålls den traditionella bilden av kärnfamiljen med sedvanlig (”ståndsmässig” – Beck 1992) könsfördelning trots kvinnors självständiga försörjning.

Både familjelivet och arbetslivet kräver en viss stabilitet och varaktighet, vilket har betydelse för vardagslivets och livsformernas utformning. Arbetsmarknaden kräver att man stannar vid sitt arbete och inte hoppar ut och in, att man inte är så mycket frånvarande, att man satsar på sitt arbete och utbildar sig (Hirdman 1996). Det ojämlika ansvaret för hem och familj avspeglas i skillnader mellan kvinnor och män i de familjerelaterade handlingarnas varaktighet och omfattning. I Holters och Aarseths (1994) analys om männens livssammanhang ingår det varaktiga och det undantagsmissiga i beskrivningen av faderskapets betydelse för männen. Män

jämföra Giddens med Bourdieu: hos Bourdieu är individens handlande bundet till strukturer i form av habitus.

¹⁹ “[...] despite the fact that it is the social grounding” (Smith 1987) för livet ”utanför vardagslivet”.

²⁰ Den naturliga attityden kan tänkas även innebära etnocentrism - oförståelsen inför andras sätt att leva - vilket är ett centralt begrepp i livsformsteorin (Højrup 1983a).

²¹ Vardagens självklarheter handlar också om t ex ålder, klass och etnicitet (Bech-Jørgensen 1994).

är förtegn om skillnaden mellan produktion och reproduktion bl a för att deras upplevelsekällor från det området är fragmenterade. Arbetslivet är en ”huvudverklighet” för många män. Familjelivet är en ”sidoverklighet”, det undantagsmässiga.

Livsformen hänvisar till tanken att vardagslivets olika praktiker är mer eller mindre varaktiga och upprepas på ungefär samma sätt. ”För att olika livsformer skall kunna särskiljas får skillnaderna dem emellan inte bestå av tillfälliga eller spontana engångsföreteelser, utan det måste vara fråga om skilda livsmönster som upprepas och har en varaktighet.” (Friberg 1990, 55) Det varaktiga handlingsmönster som bildar strategier och rutiner skall räknas till en livsform.

Jag anser att vardagslivet som rutinernas värld måste problematiseras. Rutinerna sätter det stillastående i fokus. I de ovan beskrivna definitionerna representerar vardagslivet i sin varaktighet, regelbundenhet, självklarhet och problemfrihet samhällets integrationskraft, dess sociala kitt. I individers och grupper handlande uppkommer dock gång på gång nya situationer och konstellationer, där detta kitt börjar spricka (Leithäuser 1977, 149-150). I vardagslivet finner man moderna tendenser vilka motsägs av traditionella livsformer och institutionella strukturer (se Beck 1992). Genom att fånga in enbart den rutinmässiga varaktigheten blir livsformsteorin alltför konservativ. Människors vardag innehåller alltid förhållanden som leder till spänningstillstånd. Även det moderna samhällets viktiga motsättning, uppdelningen mellan arbetsliv och familjeliv, blir synlig som vardagslivets motstridighet (Julkunen & Rantalaiho 1989). Det som tidigare sammanföll inom en och samma cirkel (t ex försörjning, sammanboende, föräldraskap, sexualitet, äktenskap i den traditionella kärnfamiljen) kan nu skiljas åt. Vardagens processer leder till differentiering, som bryter ned många traditionella fördelningar. Vardagslivet blir mångsidigare, en skärningspunkt av många cirklar. Individen får större utrymme för egna val eller tvingas till det och tvånget att välja leder till att människor blir mer medvetna om sina levnadsvillkor (t ex bristen på jämställdhet mellan kvinnor och män). Förändring framstår dock inte som en enkel rörelse över tiden. Det är fråga om en oren och motsägelsefull process, där de flesta positioner förekommer parallellt.

4.3. Social integration och serialitet

Social integration vs. likformighet

Livsformsanalysens betraktelsesätt kräver att man letar sig fram till det som är gemensamt i de enskilda människornas privata praktiker. Hur skall då detta gemensamma konceptualiseras? Eftersom detta handlar om ett av sociologins kärnområden finns det gott om teorier och begrepp som rör vid denna fråga. Det gemensamma har i sociologin ofta konceptualiserats antingen i termer av reella sociala gemenskaper (t ex familjen, kollektivet, community) eller i termer av likformighet (”den abstrakta socialiteten” – Asplund 1987; ”eine ideelle Gemeinschaft” – Simmel 1983). Olika typer av svaga gemenskaper, som ryms mellan dessa ytterligheter, är svårare att sätta begrepp för.

Den reella sociala gemenskapen förutsätter ett ”tungt” samband, enlighet, enighet, social avsikt (Simmel 1983, 34). ”Tunga”, integrerade grupper har sina egna distinktionsmekanismer (symbolik, viss typ av handlande etc) och en gemensam social och materiell bas. Familjen är exempelvis enligt Bourdieu (1996) en social kropp eller ett socialt kollektiv, som är inbegripen i ett praktiskt och symboliskt arbete för att hållas samman. Livsformerna utgör en kollektiv förklaringsgrund till individuellt handlande i en annan bemärkelse än familjen. Livsformernas kollektiva karaktär vilar på homologin mellan de materiella existensvillkoren och det kulturella levnadssättet. De har inte samma status av kollektivt subjekt, som familj eller klass i den mening den marxistiska klassteorin ofta tillskriver klassbegreppet (”klass för sig”). Därigenom närmar sig begreppet en svagare typ av sammanhållning, dvs likformighet.

Likformighet kan hänvisa till abstrakt likhet i vissa avseenden (t ex ålderskategori – se Jakobsen och Karlsson 1993, 65). Det gemensamma har också förankrats till ”interaktion” i termer av ”bredvid varandra” (”neben einander”) (Simmel 1908, 417) med större utbredning i tidsrummet och mindre empiriska krav på inre homogenitet och/eller integration. En ideal gemenskap betyder likformighet t ex på basis av en likartad situation.²² Publik till radio och TV är exempel på ett rent spirituellt kollektiv, som består av individer, vilka är fysiskt separerade från varandra och vilkas sammanhållning är rent mental (Asplund 1987, 163). Den sociala integrationen bygger inte på gemensamma intressen och praktiker, utan fäster sig vid olika typer av lösare kontakter (t ex fritidsintressen) som inte bär tydlig kollektiv karaktär. Ideala gemenskaper grundar sig på någon typ av handlande eller ting, vilket betyder att i centrum ligger något som inte kan reduceras till det sociala, utan som har sina egna objekt och en egen diskurs (Noro 1989a).

Det är svårt att förstå de svaga gemenskaperna som institutioner i den mening att en institution är en konstruktion som i klassisk betydelse har någon extern funktion. Det finns inga bindande värderingar eller sanktionerade normer som skulle styra beteendet. De svaga gemenskaperna lever i pluralistisk ignorans i förhållande till varandra. De saknar fasta gränser och är svagt organiserade. Det är hellre fråga om ritualer som härstammar ur externa former, vilka är osynliga och svåra att lokalisera (Noro 1991).

Individualisering som teoretisk ståndpunkt ifrågasätter både social integration i klassisk mening och homologin mellan materiella villkor och levnadssätt. De svaga gemenskaperna är en viktig del av det långt utvecklade moderna samhällets differentierade integration (”svag” integration) (Noro 1991, 238). Sett ur individualiseringsperspektivet har det gamla industrisamhällets kitt och etos försvunnit och de traditionella formerna ifrågasatts – det har skett en differentiering i livsformerna. Livsformerna har blivit flera, den empiriska variationen ökat – det har skett en kvantitativ förändring. Livsformerna har blivit genomskinligare och svårare att lokalisera. Men betyder detta att de har blivit mer individuella innehållsmässigt?

²² Exempelvis Noro (1989a och 1989b) har sökt dessa gemenskaper med utgångspunkt i fritidsintressen och kallat dem för ”postmoderna gemenskaper”.

Har individualisering skett efter individens önsknings eller utifrån arbetslivets funktionella och mer eller mindre anonyma krav?

Parallella situationer – serialitet

Omsorg om barnen, faderskap och moderskap, betyder inte i sig solidaritet (integration) med andra föräldrar. Det är snarare fråga om en svag gemenskap. Likformighet i föräldrarnas vardagliga handlande förankrar sig i kontextuella, situationsbunda faktorer, som i det följande begreppsliiggörs utifrån Jean-Paul Sartres tankar kring serialitet. Sartres (1976) begrepp serialitet och praktisk trög-het ("practico-inert") beskriver en lösare typ av integration, eller rättare sagt brist på integration (Sartre 1976; Månson 1995, 121; Ahrne 1981, 54-65). Iris Marion Young (1994) och Robert Connell (1983) har utvecklat Sartres begrepp i förhål-lande till könsskillnader. Sonya O. Rose (1997) har använt begreppet serialitet i en analys av den potential till klassformation som finns i familjen, vänskaps- och grannskapsrelationerna.

Seriella typer av mänskliga relationer uppstår, när "people are defined as being severally in one and the same situation, by an object or a logic outside them" (Connell 1983, 68). Mot serialitet ställer Sartre gruppen eller kollektivet, som består av individer (som alltid är utgångspunkten för Sartre) som agerar kollektivt mot ett gemensamt mål. Demonstrationer och revolutioner bygger på den sist-nämnda socialitetsprincipen (se Månson 1995, 122).

Serialitet handlar om kollektiva strukturers (t ex klass, etnicitet, kön) relation till en individuell person. Med hjälp av detta begrepp kan strukturens "kollektivitet" uppfattas som mindre bindande, lättare och "friare", varmed individer i större utsträckning förblir individer. Serier innefattar individer i samma situationer med samma förhållande till nödvändigheten eller till ett materiellt objekt. De säger inget mer om individerna än att praktiken är låst till samma objekt (t ex radio, buss, kropp, barn). Serialitet "[...] do not primarily name attributes of individuals or aspects of their identity but practico-inert necessities that condition their lives and with which they must deal. Individuals may take up varying attitudes toward these structures [...]" (Young 1994, 732). Om var och en av dessa strukturer (klass, etnicitet, kön) är former av serialitet, då definierar de inte nödvändigtvis individens identitet och namnger inte de attribut de delar med andra. Det finns ingen logiskt nödvändig relation mellan positionering i en serie och identitet. Vilken som helst serie kan vara viktig för identiteten.

Det finns en enighet för serierna av föräldrar, men denna enighet är passiv i den mening att den inte skapas genom individer, som i detta fall kallas för föräldrar. Det är snarare fråga om positionering av individer genom sociala relationers mate-riella organisation (t ex könsarbetsdelningens strukturella relationer) eller tillhö-rightighet till en viss typ av organisation, som berättigar och begränsar individers handlande. Dessa strukturers innehåll kan variera från kontext till kontext (Young 1994, 733).

För att kunna kombinera de två handlingsområdena, förvärvsarbete och för-äldraskap, måste individer foga samman motstridiga strukturella krav, vilket i

vardagen uttrycks i privata ansträngningar att lösa det strukturella dilemmat. Föräldrarnas handlingar upplöses följaktligen i ”seriella grupper”, dvs grupper som består av individer som strävar efter samma mål men utan att ha någon sammanhållning. Utifrån detta perspektiv kan familjen vara livsformens individuella bas, men det gemensamma, kollektiva i livsformen är av seriell karaktär, dvs varje enskild familj/individ handlar i syfte att återskapa sin egen familj.

Serialitet uttrycker likformighet i den meningen att det endast är handlingens form som beaktas. Serialiteten befinner sig utanför individen och hans/hennes medvetande. Den utövar inte direkt tvång på individen. Människor ingår i serien i sin situation som förvärvsarbetande förälder. De medverkar till att upprätthålla den samhällseliga formen.

Serialitet avviker från tanken att strukturer har en integrerad karaktär per definition (jfr livsformsbegreppet, kapitel 2 och klassbegreppet, kapitel 3). Detta innebär en förflyttning till en mer fragmenterad tolkning av livsformerna. Serialitet betonar yttre likheter med mindre krav på integration eller samstämmighet. Det är en kategori som täcker ett fenomen eller en grupp med några gemensamma nämnare. Det är emellertid något som skall läggas till de formella likheterna t ex i arbets-situationen eller sociala praktiker – en förklaringsmodell om hur dessa likheter har uppstått (se kapitel 6).

Den typ av uppdelning mellan en serie och en grupp som olika praktiknivåer som Sartre gör, kan hjälpa oss att tänka också kring könsskillnader. Den biologiska skillnaden mellan könen i reproduktionen är ett passivt förhållande: män kan inte föda barn, amma etc. Till denna situation är ett begränsat antal praktiker och konsekvenser av den typ som Sartre kallar för praktisk tröghet sammanbundna (Connell 1983, 81). Dessa praktiker och deras konsekvenser bildar ”nödvändighetens rike”, ett ”praktiskt tröghetsfält”, som står i motsättning till ”praxis”, där människan kan förändra de rådande omständigheterna utifrån sina egna avsikter, samtidigt som hon själv formas av sina handlingar (Sartre 1976; Månson 1995, 121). (Se avsnittet om föräldraskap i följande kapitel.)

4.4. Systemintegration och ”cross-cutting” cirklar

Är det meningsfullt att tala om sambandet mellan yrkesarbete och familj i termer av en organiserad och sammanhängande helhet – ett enhetligt system (en livsform) – eller skall man se vardagen splittrad till individuella praktiker, som inte hänger ihop med de strukturella villkoren? Livsformsteorins skapare talar om livsformer där klasstillhörighet och olika kulturella koder är sammanvävda. I det föregående kapitlet ville jag koppla loss livsformerna från deras materiella förutsättningar, där deras strukturella bas och organiserande principer antas existera. Om man utgår från antagandet att den helhet som arbetsliv och familjeliv tillsammans skapar kan vara motsägelsefull, då kan man inte sätta koherens i Højrupps mening som logiskt krav på livsformernas definition.

Vilka är de begrepp som kan överbrygga arbetsliv och familj? I kapitel 3 har jag kartlagt några begrepp som har potential att knyta ihop flera sfärer eller dimensio-

ner på ett annat sätt än livsformsteorin gör. Klass, habitus, livsstil, livssammanhang och kön är dock breda, teoretiska begrepp, vilket skapar problem vid empirisk forskning. Georg Simmels (1908) begrepp social cirkel uttrycker svagare relationer mellan olika sociala positioner och grupper än de ovan nämnda begreppen.

För Georg Simmel (1908, 413-414) är den moderna människan en skärningspunkt av många ”cross-cutting” cirklar, av vilka inte någon enskild cirkel har större betydelse än de övriga. I denna vision finns det inte något ovillkorligt centrum, kring vilket livet borde stiliseras, vare sig i det privata eller i det offentliga (Noro 1991, 246).

Simmel (1908, 411-412) använde cirkelbegreppet för att beskriva den moderna människans identitet i förhållande till differentieringsprocessen. Det traditionella samhället karakteriseras av organiska, centrerade cirklar (gille, skrå, stånd). De här koncentrerade cirkelarnas eller gruppernas relation är mekanisk till sin karaktär: de tillåter inte medlemskap i andra cirklar. En traditionell grupp kräver att hela personlighet investeras. Jämfört med det traditionella samhället kan cirkelarnas relation i det moderna samhället variera mycket utifrån individens perspektiv. Den moderna människans cirklar ligger enligt Simmel jämsides/sida vid sida. I de många cirkelarnas skärningspunkt möter olika intressen varandra. Den moderna gruppen gör inte anspråk på hela identiteten, utan instrumental prestation räcker. Det är fråga om handlandets pluralitet, där dikotoma begrepp (t ex instrumentell-expressiv) inte utgör en tillräcklig beskrivning (Noro 1991, 233). Cirkelarnas sammanlänkning garanterar i varje enskilt fall en specifik individualitet, vilken kan vara starkare, mer medveten än den traditionella ensidiga individualiteten (Simmel 1908, 413-414). Cirkelarnas skärningspunkt är en punkt varifrån man kan se långt och nå det generella i det heterogena (Noro 1996, 257-258).

Det framgår av resonemanget ovan att cirkel kan betyda positioner eller människogrupper. Simmels analys fokuserar på cirklar på mikronivån. Peter Blau och Joseph E. Schwartz (1984, 1) använder begreppet i betydelsen av ”multiple group membership” (t ex etnicitet, utbildning, yrke) på makronivån för att analysera deras betydelse för mönster av sociala relationer i stora populationer (jfr Blau 1987, 78). Jag vill använda cirkelmetaforen för att tänka kring förhållandet mellan arbetslivets och familjens organisationer och individers samtidiga medlemskap i dessa organisationer (”multiple organization membership”).

”Cross-cutting” cirklar syftar till att fånga in ett fenomen som kan vara motsäggelsefullt. Andra sociologiska begrepp som kan förknippas med detta fenomen är rolluppsättning (”role-set” – Merton 1957a; jfr Liljeström 1973), ”dual involvement” (Goffman 1969, 169), ”contradictory class position” (Wright 1985), ”status ambiguity” (Lockwood 1958), ”status inconsistency” (Lenski 1954), ”multiple rule systems” (Burns & Flam 1987) och ”organizational centaurs” (Ahrne 1994, 28ff).²³ Diskrepansen hos dessa begrepp är ett strukturellt faktum, som skapar olika analytiska problem och motsvarande empiriska frågor. Samma typ av pro-

²³ I livsformsanalysen syftar begreppet mellanlivsform eller blandlivsform på en kvinnlig livsform, där både arbete och familj är mål och medel. I detta fall är det dock inte fråga om motstridighet, utan hellre en strävan efter en balans (Fribergs 1990; Bekkengen 1997).

blem berörs även i livsformsanalysen (se t ex Rahbek Christensen 1991, 14; Hjorth Andersen 1993, 55-66; se kapitel 3).

För att beskriva beteende i olika kontexter har sociologer ofta använt sig av rollbegreppet. En rolluppsättning består av förväntningar, plikter och krav, som är knutna till de olika uppgifter och situationer som en roll för med sig. Varje individ innehar flera positioner, utövar flera roller. Merton (1957a, 110) skriver "... [B]y role-set I mean that complement of role-relationships in which persons are involved by virtue of occupying a particular social status ...[A] single status in society involves, not a single role, but an array of associated roles, relating the status-occupant to diverse others".

Begreppet rolluppsättning ligger nära mitt intresse för arbetslivet och familjelivet som överlappande handlingsområden. Begreppet fångar emellertid inte den aspekt av fenomenet som jag syftar till att analysera. Förhållandet mellan människan och organisationen kan enligt Göran Ahrne inte fångas med rollbegreppet. "Människor handlar som delar av organisationen, men eftersom de är unika individer överskrider de samtidigt det organisatoriska sammanhanget. [...] Det är fråga om en hårdare knytning och ett starkare beroende än att 'spela roller'", skriver Ahrne (1993, 63). Rollbegreppet har emellertid konnotationer utöver den skådespelarkonst ("att spela en roll"), som Ahrne hänvisar till, likaväl som utöver den psykosociala och biologiska kontexten. Rollbegreppet avspeglar också samhälleliga förhållanden mellan grupper av människor, exempelvis kvinnor och män ("könsrollen" – speciellt i den skandinaviska debatten, se Dahlström 1992). Den sociala rollen hänvisar till de förväntningar och föreskrifter (normer) som är dominerande i samhället i fråga. Det ger allmänna idéer om hur saker bör göras eller görs. Jag är inte intresserad av utövandet eller innehavandet av roller (föräldraroll, yrkesroll) i denna mening. Jag vill komma åt en annan sida av det sociala handlandet, där den sociala aspekten fästes å ena sidan vid organisatoriska förutsättningar till handlandet och å andra sidan vid föräldraskapets måsten. Två mödrar och två läkare har samma (institutionella) roller, men innehållet i dessa roller räcker inte för att förklara en förälders faktiska beteende. "Hårdare knytning" och "starkare beroende" mellan individ och organisationstillhörighet refererar i Ahrnes resonemang till den personliga sidan av interaktionen och organisationernas specifika resurser: det är nödvändigt att se till rollernas organisatoriska sammanhang. Organisatorisk tillhörighet är förverkligandet av generella roller.

Begreppet cirkel ligger enligt min mening närmare vardagslivets processer än livsformsbegreppet. I livsformstänkandet finns en risk att förenkla och reducera det sociala livet till två fysiskt och socialt diskreta områden. Den dualistiska bilden, som ställer arbetsliv och familjeliv mot varandra, används ofta på ett statistiskt sätt för att jämföra kvinnors och mäns liv utan att se hur sfärerna skapas i interaktion mellan kvinnor och män (Gerson & Peiss 1985, 319). Istället för att utgå från en dikotomi mellan arbetsliv och familjeliv vill jag se deras interaktion som ett komplext mönster: hur de tränger igenom varandra och gemensamt definierar en mer eller mindre transparent gräns. I denna mening kan cirkelarna

användas för att markera könsrelationernas sociala territorium utifrån sociala praktiker.

Jag kopplar cirklarna till föräldrars praktiker inom överlappande handlingsfält mellan arbetsliv och familjeliv. Cirklarna beskriver olika proportioner handlingar knutna till föräldraskapet respektive förvärvsarbetet. De situationer föräldrarna befinner sig i inom detta handlingsfält är föränderliga: det är fråga om ständig gränsdragning och rörelse på individnivån. Hur mycket av livet cirklarna omfattar är en empirisk fråga. Proportion kan mätas i tid, omfattning av rumslig åtskillnad eller i antal handlingar (se kapitel 6). Huvudfrågan är hur mycket cirklarna sammanfaller respektive skiljs åt. Till denna fråga återkommer jag i tolkningen av resultaten av den empiriska analysen (se kapitel 8).

5. Vardagslivets könsmässiga organisering

Begreppen serialitet och ”cross-cutting” cirklar, som diskuterades i det föregående kapitlet, beskriver två övergripande aspekter av mötet mellan arbetsliv och föräldraskap. Det är dessa aspekter, likformighet, dvs det gemensamma i föräldrars situation i arbetslivet, och sambandet mellan lönearbete och föräldraskap, som även detta kapitel behandlar. Analysnivån flyttas emellertid närmare det handlande och de kontexter, där vardagslivet antar sin form.

I detta kapitel diskuteras ett antal begrepp som syftar till att fånga in en del av den mångfald av villkor som är av betydelse för förvärvsarbetande föräldrars möjligheter och begränsningar att anpassa arbetet till familjelivet. Könsstrukturen och könskontraktet blir, liksom den organisatoriska tillhörigheten och handlingsutrymmet för föräldraskapet, nyckelbegrepp i analysen av villkoren. Begreppet vardaglig praktik sammanfattar de faktiska strategier föräldrar använder sig av på sina arbetsplatser för att kombinera föräldraskap och förvärvsarbete.

I nästa kapitel tas dessa nyckelbegrepp i bruk i byggandet av en analysmodell för samspelet mellan arbetsliv och föräldraskap. De organisationsbaserade faktorerna, som nyckelbegreppen identifierar, skapar tillsammans en möjlighetsstruktur för föräldraskapsrelaterade handlingar på arbetsplatsen. Denna modell utgör utgångspunkten för en empirisk analys i kapitel 7.

5.1. Könsstruktur och könskontrakt

Vardagens könsförståelse präglas, som vi sett, av ett dualistiskt tankesätt. En vardaglig attityd betraktar skillnader mellan kvinnor och män som universella och oföränderliga sociala former. Kvinnan och mannen betraktas som två skilda kön med definitiva gränser emellan, gränser som inte kan överskridas. Denna ”naturliga” attityd lever i kulturella koder, ideologier och i vetenskapliga teorier i form av biologisk reduktionism och funktionalism. Den är en stark kulturell makt: den funktionalistiska och biologiska synen på könsskillnader används för att legitimera maktskillnader mellan kvinnor och män (Hawkesworth 1997). En binär opposition fixerar kvinnor och män i permanenta relationer av överordning och underordning. Kulturella koder som är förankrade i denna dikotomisering, materialiseras och permanentas i vardagliga praktiker.

I stället för att betrakta kön som ”naturligt” och som en ”naturbestämd” självklarhet, ser jag det som ett socialt organiserat fenomen. Genom att koncentrera sig på det socialt organiserade, är det möjligt att lämna könsbegreppet öppet för en analys om variation i könsrelationerna i olika kontexter (jfr Julkunen & Rantalaiho 1989, 20). Teoretiskt tar jag utgångspunkt i två nyckelbegrepp: könsstruktur och könskontrakt. I teorier om könsstruktur analyseras de könsstrukturella villkoren inom sociala organisationers, institutioners och samhällets ramar. I teorier om

könskontrakt fokuseras på samspelet mellan de strukturella villkoren och handlingen (jfr Silius 1992, 107-108). En närmare precisering av vilka aspekter av könsstruktur och könskontrakt som empiriskt kommer att analyseras i denna studie görs i nästa kapitel. I det följande definieras och diskuteras dessa begrepp i förhållande till avhandlingens forskningsobjekt.

Att utvidga könsbegreppet räckvidd utöver den biologiska "positionen" är en ofta förekommande strävan inom den feministiska forskningen.²⁴ Yvonne Hirdmans (1990) ambition är att bestämma könsbegreppet genom att bygga upp det i ömsesidiga betingelseförhållanden till specifika strukturdrag i samhället. Hon tillbakavisar biologisk reduktionism genom att byta term från kön till genus²⁵ och genom att skapa en bild av komplexa relationer mellan ideologiska, politiska och ekonomiska faktorer i könsrelationernas konceptualisering. I denna bemärkelse riktar könsbegreppet uppmärksamhet mot de asymmetriska maktförhållandena mellan könen. Genussystem är det begrepp som fångar in regelbundenheten i dessa förhållanden på en abstrakt samhällsnivå (Hirdman 1987, 51).²⁶ Genussystemet kännetecknas av två lagar eller bärande logiker, den ena är "könsens isärhållning" och den andra "den manliga normens primat" (ibid, 52). Isärhållning strukturerar egenskaper, sysslor och platser och binder dem till kroppsliga varelser i en dikotomi. Den manliga normens primat innebär att det män tänker och gör värderas högre (Hirdman 1988, 197).

Genussystemteorin har kritiserats för dess tendens att med abstrakta teoretiska logiker skapa en alltför stor ordning i det sociala livet. Har kön, frågar många, så stark systemintegrativ funktion? Är det "första rangens" organiserande princip i de sociala relationernas organisering? Flera forskare har försökt finna alternativ till genussystemteorins strukturalistiska tolkningar och lösa dess teoretiska och metodologiska problem genom att föra in handlande subjekt (Carlsson Wetterberg 1992, 40f), ett komparativt perspektiv (Sommestad 1995), olika analysnivåer (Einarsdóttir 1995) och/eller samhällets faktiska historia (Carlsson Wetterberg 1992, 37). Samtidigt betonas flexibilitet i användningen av denna term, vilket innebär att samspel med andra kategorier (t ex klass och etnicitet) borde beaktas.

Genussystemteorin handlar om metalogiker: "generellt förtryck har en generell förklaring" (Hirdman 1988, 51). I denna abstrakta betydelse är genussystem inte kontextuellt villkorligt, det finns således ingenting som kan förklara variationen i

²⁴ Exempelvis använder Eva Lundgren (1993) begreppet könskonstituering för att hänvisa till en livslång interaktionsprocess där kön blir till och befästs i ett spänningsfält mellan stabila och flexibla kulturella regler.

²⁵ Hirdman använder begreppet genus som beteckning för både biologiskt och socialt kön, medan några andra forskare med begreppet refererar endast till det sociala könet. Se Cecilia Åsbergs (1998) artikel *Debatten om begreppen – "genus" i Kvinnovetenskaplig tidskrift 1980-1998*. Jag använder i denna studie, som påpekats tidigare, begreppet kön, där denna tudelning - även i ordets vardagliga betydelse - är inbäddad. När det gäller begreppet genussystem anser jag att Hirdmans term inte i efterskott kan ändras till könssystem. Därmed använder jag termen genussystem när jag talar om just Hirdmans begrepp. När det gäller begreppet könskontrakt är forskarna delade vad gäller terminologin. Eftersom jag hänvisar till flera forskares begreppsutveckling kring kontrakt, talar jag om könskontrakt.

²⁶ Gerd Lindgren (1992, 80-81) talar om "genusfundament" med samma innebörd som i Hirdmans genussystem.

könsrelationerna. Det är begreppet könskontrakt²⁷ som har denna potential i den feministiska teoribildningen. I Hirdmans teoribildning är det fråga om ”operationalisering” av begreppet genussystem (Hirdman 1990), vilket innebär att praktiserandet av systemets ”logiker” finns i kontrakten. Begreppet beskriver de uppfattningar, normer och regler, som stereotypa representationer av kön producerar för att definiera mäns och kvinnors platser, arbeten och egenskaper (Liljeström 1996, 126). Könskontrakten är mycket konkreta föreställningar på olika analysnivåer. Det är fråga om ett osynligt kontrakt mellan könen, som reglerar könsarbetsdelningen på olika nivåer och i olika kontexter (Hirdman 1990, 78).

Olika könskontrakt innehåller olika typer av svar på dilemmat mellan arbetsliv och familjeliv; det finns således en mångfald olika könskontrakt. Hirdman använder begreppet för att granska olika historiska skeden i Sverige. Husmoders-, jämlikhets-, jämställdhetskontrakt är olika varianter av detta könskontrakt i Hirdmans analys (Hirdman 1990; 1994; jfr Julkunen 1994). Hirdman (1994, 185) ser dessa olika könskontrakt som ett samhälleligt svar på könskonflikten. Jämställdhetspolitiken i Sverige har enligt Hirdman (ibid) skapat en formel för hur konflikten mellan könen skall lösas utan att radikalt ändra könssegregeringen. I Hirdmans analys av det svenska samhällets utveckling under 1900-talet varierar könskontrakten historiskt beroende av politiska, ideologiska och ekonomiska faktorer.

Omsorgskontrakt är ett begrepp som används av bl a Harriet Silius (1992) för att analysera vilken betydelse familj, hushållsarbete och barn har för kvinnors (kvinnliga juristers) yrkesarbete. Silius placerar omsorgskontraktet i familjen. Det är ett resultat av förhandlingar på parnivå, som Silius aggregerar till gruppnivån. Tillsammans med arbetskontraktet och det professionella kontraktet innehåller omsorgskontraktet de könsspecifika villkoren för kvinnor och män (ibid, 272). De är således delar av könskontraktet. Som framgår ovan är frågan om hur förvärvsarbete och omsorgsansvar kombineras en central aspekt av det vidare begreppet könskontrakt och därmed anser jag att detta begrepp räcker för att täcka det fenomen som jag syftar till att studera.

Bakom begreppen genussystem och könskontrakt finns en vilja att söka generaliseringar, att få en överblick, att finna en sammanfattande modell för att förstå en historisk epok eller en samhällelig situation (se Liljeström 1996,129). Strategin i begreppsutvecklingen har följaktligen varit att behålla begreppen idealtypiska. Flera forskare (bl a Silius 1992; Anttonen 1997) anser att begreppet könskontrakt har vissa begränsningar vad gäller analysnivån. Könskontrakt skall enligt Anneli Anttonen (ibid, 195) tolkas som en ideal konstruktion, som sammanfattar könsystemets centrala drag och brytningspunkter. Harriet Silius (ibid) betonar att det är ett strukturellt begrepp, som beskriver det gemensamma mönstret i handlandet, så som det tar sig uttryck när man söker likheter, ovanifrån. Kontraktbegreppet kan därför enligt Silius användas endast i studier av kvinnor och män som grupp, inte i studier av olikheterna mellan enskilda kvinnor respektive män.²⁸ Som ett

²⁷ Begreppet har sin grund i Patemans (1988) politologiska begrepp ”sexual contract”.

²⁸ Haavind (1982) använder begreppet parets kontrakt om personliga förhållanden mellan könen. Begreppet hänvisar till ett implicit avtal som de två parterna har för samverkan.

analysverktyg appliceras begreppet även av Hirdman först och främst i denna betydelse.

En polariserad syn på könsrelationerna med homogena kategorier kvinnor och män präglar den ovan beskrivna forskningsstrategin. Den potential till mer nyanserade beskrivningar, som könskontraktbegreppets definition initierar, utnyttjas enligt Marianne Liljeström (1996, 126f) inte av de ovannämnda forskarna. Kontraktbegreppet ger ett större utrymme för aktörsperspektivet än begreppet genussystem i och med att förhandlandet sätts i fokus. På den strukturella nivån sammanfaller emellertid kontraktet med systemet eftersom kvinnor och män definieras som homogena grupper. Detta har den konsekvensen att även individers handlingsmöjligheter definieras som lika inom dessa kategorier. Det vardagliga handlandet och förhandlandet som skulle ingå i begreppet (Hirdman 1988) göms under systemets logiker som genererar kvinnoförtryck och underordning i alla sammanhang om än i historiskt varierande former. Begreppets innehåll blir då den konsensus om kvinnors och mäns platser och sysslor som är resultat av (om)förhandlingar mellan kollektiva aktörer av olika slag (stat, politiska partier, arbetsmarknadspartners etc). Eftersom de könsstrukturella samhälleliga villkor under vilka kontrakten slutits hittills varit ojämlika (i termer av åtskillnad och hierarki mellan könen), förblir kontraktens huvuddrag oförändrade.

Begreppet kontrakt kan väcka missvisande associationer om jämlika partners som sluter ett kontrakt som måste följas (jfr det juridiska kontraktbegreppet). Könskontrakt implicerar en tanke att parterna har kommit överens om att hierarki och dikotomisering skall gälla i könsrelationerna. Den ”överensstämmelse” som begreppet könskontrakt hänvisar till är emellertid inte av denna karaktär.²⁹ I och med att könskontraktet betraktas som osynligt i bemärkelsen uttalat eller underförstått betonas ”överenskommelsens” latenta karaktär. Kontraktet avspeglar således en gömd logik bakom aktörernas handlande, en strukturell asymmetri mellan könen. Denna logik utlöser handlingar, föreställningar etc som uppfyller och upprätthåller kontraktet. Hierarki och dikotomisering är någonting som döljs under föreställningen om kompensatoriska könsroller, jämlikhet eller jämställdhet.

För en analys av könsrelationerna i denna studie behövs en precisering av begreppen till att bättre omfatta mitt forskningsproblem. Jag har valt att behålla begreppet könskontrakt, men i stället för genussystem använder jag begreppet könsstruktur. Jag ser könsrelationerna som en aspekt av arbets- och familjeorganisationen. Min analys utgår inte ifrån något överordnat samhälleligt genussystem inom vilket differentieringen sker och som ”automatiskt” förbinder och fixerar kategorier (t ex kvinnor och män) och olika delar (arbete och familj) med varandra på ett visst sätt. Jag har därför valt att använda en annan strategi i teoriutvecklingen än den ovan beskrivna. Denna strategi syftar till att förfina teorin om könsstruktur och könskontrakt genom att öka komplexiteten på empirisk bas. Hur de könsstrukturella villkoren modifieras av andra typer av social differentiering på organisationsnivå och hur detta avspeglas i könskontrakten blir då centrala fråge-

²⁹ ”Begreppet genuskontrakt bör emellertid förstås i en annan kontext än ett socialt kontrakt tänkande” (Hirdman 1990, 78).

ställningar. En viktig motivering för denna strategi är att försöka undvika en dualistisk syn på könsrelationen och relationen mellan arbetsliv och familjeliv.

Könsstruktur betraktar jag som en kontext och villkor för handlandet. I min studie ligger könsens isärhållning (segregering) till grund för en problematisering av arbets- och familjeförhållandenas betydelse för möjligheten att kombinera arbetsliv och familjeliv. Arbetsdelning mellan könen ses som ett grunduttryck av isärhållningen. Den innebär positionering av individer i beönskade platser, sysslor och praktiker inom arbetsplatsens och familjens organisationer.

Ett sätt att beakta könets betydelse inom en organisation är att utgå från könsstrukturen i kvantitativa termer. Rosabeth Moss Kanter (1977) teori handlar bl a om *det relativa antalet*: det har betydelse för individens handlande om man tillhör en majoritet eller en minoritet i en viss position. Kanter framhäver att strukturella förhållanden i arbetslivets organisationer, snarare än könsskillnader i egenskaper och relationer i reproduktionen, formar kvinnors och mäns beteende. Med andra ord: det är inte egenskaperna som är mest strukturerande utan de beönskade positionerna i arbetsorganisationer. Varje position inom en arbetsorganisation omges av olika *möjlighetsstrukturer*. Personer i positioner med dåliga möjlighetsstrukturer, tenderar att söka tillfredsställelse utanför arbetet och vara upptagna av yttre belöningar (jfr lönearbetsformerna). Det motsatta gäller för personer i positioner med goda möjlighetsstrukturer; de önskar ökat ansvar och uppfattar arbetet som det centrala i livet (jfr karriärlivsformen) (Einarsdóttir 1997, 53-54).

Jag använder begreppet könsstruktur som en analytisk kategori. Detta innebär att jag använder den i betydelsen av aggregerade skillnader mellan kvinnor och män som kategorier, dvs statistiska grupper. Könsstruktur hänvisar då till tre aspekter av segregering (se Wahl 1992, 284). 1) Ett relativt antal, dvs *antalsmässig fördelning* mellan män och kvinnor ("könsdominans"), fångar in segregering inom en organisation och ett yrke. 2) Inom en familj består könsstrukturen av en *fördelning* mellan kvinnor och män *mellan olika sysslor*. 3) En *hierarkisk fördelning* mellan könen är också ett uttryck för åtskillnad. Denna aspekt kommer att diskuteras i termer av överordnade/underordnade positioner inom en arbetsorganisation på individnivån i nästa kapitel.

Jag är intresserad av att se hur det relativa antalet kvinnor och män på olika platser, sysslor och befattningar återspeglas i organisationernas "könsliga grundvalar" vad gäller organisering av relationen mellan arbetsliv och familjeliv (Acker 1994, 15; Kinnunen & Korvajärvi 1996). Könsfördelning av hemarbete används i denna studie för att förklara de situationer där de arbetsorganisatoriska förhållandena inte räcker till att förklara variationen i anpassningsstrategier. Till skillnad från hos Kanter reduceras emellertid könsproblematiken inte till antalsmässiga förhållanden mellan könen. Genom att utgå från relationsperspektivet problematiserar begreppet könskontrakt de kopplingar mellan kön, makt, struktur och handlande inom en arbetsorganisation som i Kanter's pionärsarbete på 70-talet förblev outvecklade (se Wahl 1992, 68-69).

I Hirdmans modell ovan har varje historiskt stadium i viss utsträckning medfört förändringar i könsrelationerna. Hennes uppdelning svarar på frågor om förändring över tid i den ideologiskt hegemoniska modellen. Min analys syftar till att

beskriva kontrakt som existerar sida vid sida, modeller som är närvarande samtidigt i olika kontexter. Begreppet könskontrakt används i denna studie i syfte att analysera föräldrars handlande i förhållande till de könspecifika villkoren för föräldraskapet inom olika typer av arbetsplatser och yrkesgrupper samt inom familjen. För analys av föräldrars handlande på handlandets egna villkor krävs det att könskontraktet tas loss från systemtänkandet, där förhandlingar utförs enbart i abstrakt mening. När även de explicita förhandlingarna mellan aktörerna inkluderas i könskontraktet får begreppet egen rörelsefrihet och blir mer användbart i empirisk analys.

Jag betonar betydelsen av handlingens kontextuella faktorer och deras samverkan som mekanismer och processer som bekölar vardagliga praktiker. Detta betyder att min generaliseringsgrund inte är kategorierna kvinnor och män i sig utan ”ett nätverk” eller ”en ordningsstruktur” av individuella praktiker och strukturella villkor. Kontrakten betecknar de kombinationer av handlingspositioner och handlingsmönster inom olika organisationer, som har med kön att göra (jfr Lindgren 1992, 80). Begreppet fångar in könsdimensionen i vardagslivets organisering i arbete och familj.

I min analys är begreppet könskontrakt ett mer maktkänsligt redskap än ”könsstruktur” i och med att det synliggör relationerna mellan könen och bland kvinnor respektive män på olika nivåer (se Einarsdóttir 1995). I denna studie analyserar jag maktdimensionen först och främst som begränsning i handlingsmöjligheter. Maktrelationer inom organisationer är förstås beroende av samhällslig praxis. Segregeringens betydelse inom ett yrke eller en organisation är sammankopplad till könsstrukturella förhållanden på samhällsnivån, där de gängse förhållandena tenderar att reproducera en hierarkisk ordning mellan könen. Kön är således en faktor som ofta innebär olikhet i handlingsmöjligheter. Hur segregering och hierarki mellan könen förhåller sig till varandra ses i denna studie framför allt som en empirisk fråga. Ett mer komplicerat könsmonster kan uppstå i tolkningen av det empiriska materialet som kan visa skillnader såväl mellan könen som inom könen i relation till andra aspekter av möjlighetsstrukturerna.

Jag är speciellt intresserad av de könskontrakt som baserar sig på lönearbetskontrakten. En central fråga är då om kvinnor har en speciell lönearbetskod inskriven i könskontraktet, en kod som är kopplad till moderskapet, en kod som underlättar kvinnans dubbelroll i arbetsliv och familjeliv ”så att det alltså blir kvinnor som löser ‘sina egna problem’ även om det nu sker [...] i lönearbetets värld [...]” (Hirdman 1990, 93). Då blir frågan om vilka arbetsförhållanden som möjliggör alternativa handlingsmönster (både för kvinnor och män) viktig. Anttonen (1997) talar om den manliga normens punktvisa ifrågasättanden. Liljeström (1996, 127) efterfrågar möjligheten av en ”motdiskurs” i de förhärskande könskontrakten. Min fråga är om jag kan finna ”bärare” av dessa motdiskurser i mitt empiriska material.

5.2. Föräldraskap

Föräldraskap handlar om biologi, sexualitet, sociala relationer, föreställningar, juridiska förhållanden, politik och praktisk handling. I denna studie utgår jag från föräldraskapets praktiska handlingar. Åtskillnad mellan föräldraskapets handlingsområden och praktiker ser jag som en del av det generella isärhållandet mellan könen. Kön, i termer av moderskap och faderskap, får sin mening genom handlingarna, praktiker.

Faderns och moderns funktioner som föräldrar presenteras ofta som naturgivna, essentiella. Biologiskt determinerade "könsegenskaper" erbjuder emellertid enbart vissa ramvillkor för den sociala och kulturella produktionen av kön. Vissa aspekter i förhållandet mellan det biologiska och sociala könet kan förstås i relation till barnafödandet och kringliggande uppgifter. Traditionellt har det varit så att när det biologiska och sociala sammanfaller, dominerar den könsbiologiska kontexten kvinnors liv. Denna kontext har varit likartad för världens kvinnor med få undantag. När kvinnor inte längre begränsas av sin biologi, uppkommer ett utrymme för andra sociala tolkningar även av det biologiska. Kvinnors förändrade sociala villkor möjliggör också nya tolkningar av förhållandet mellan könen och en omdefiniering även av det manliga (Hallberg 1992, 124). Den biologiska aspekten (gravitet, förlossning, amning) och den sociala aspekten (vård av barn, arbete i och nära hemmet) av föräldraskap kan separeras från varandra: det sociala kan definieras som föräldraskapets gemensamma funktion. Detta innebär att ett delat föräldraskap blir möjligt i större utsträckning.

Som en konsekvens av detta kan det biologiska könet inte längre alltid betraktas som den främsta förklaringspositionen när man vill förstå föräldraskapets sociala praktiker. Av de olika inblandade positionerna kan någon annan "ta över" (t ex arbetsposition). Därigenom har man inte heller något kriterium som man skulle kunna applicera i förväg (se Johansson 1993, 102).

Gynocentriskt orienterade feminister (t ex Chodorow 1978) har satt som sitt mål att utveckla en feministisk teori utifrån moderskapet och analysera hur asymmetrin och ojämställdheten mellan könen produceras, reproduceras och förändras. Nancy Chodorow menar att moderskapets reproduktion är en avgörande faktor i det sociala uppbyggandet av kön och reproduktionen av relationer mellan kvinnor och män. Detta har den konsekvensen, enligt Eva Lundgren (1993, 34-45), att den individuella etableringen av könsidentitet blir primär i förhållandet till den sociala organiseringen av kön. Även om mitt perspektiv skiljer sig avsevärt från det gynocentristiska, är min frågeställning delvis desamma. Frågan är om föräldraskapets praktiker bidrar till att (re)producera inte bara kön utan även skillnader i förhållande till andra sociala kategorier (t ex klass och livsform).

I konstruktivismen avvisas en uppfattning, att fenomen som "familj" och "lönearbete" skulle existera (åtminstone som mest "autistiskt") på vissa bestämda platser, såsom i hushåll eller på arbetsplatser. Det anses hellre vara fråga om ett helt nominalistiskt fenomen, som produceras genom olika tal- och handlingspraktiker. Utifrån föräldraskapets konkreta analys är det en viktig tanke att föräldraskapet inte kan sökas enbart inom en social institution, familjen, utan inom flera

sociala fält. Föräldraskapet är sammanvävt med flera socialt producerade praktiker; det konstrueras inte enbart inom hemmets väggar. Föräldraskapet kan inte utan vidare lämnas utanför arbetsplatsens portar. Föräldraskapet borde dock enligt min mening analytiskt lokaliseras till vissa organisationer för att undvika alltför breda idealistiska generaliseringar. På arbetsplatsen får föräldraskapet andra betydelser än i familjen, när det ”kodas om” i könskontrakten. På arbetsplatsen är föräldraskapets praktiker underordnade verksamhetens mål och marknadslogiken.

Arbetsplats och familj ses i denna studie som organisationer som tillskriver bekömda varelser föräldraskapets funktioner. En intressant fråga är då hur arbetsplatsers och familjers praktiker upprätthåller, förstärker eller försvagar gängse modeller om moderskap och faderskap. Kvinnor och män förväntas agera i enlighet med den sociala konstruktionen av moders- och fadersroller. Genom organisationer produceras samhällets könssystem inklusive moderskap och faderskap. Inskränkningar i handlingsutrymmet bidrar till att föräldrar ”väljer” vissa av faderskapets eller moderskapets modeller. Frågan är hur kategorin ”förälder”, som präglas inte bara av biologiska skillnader utan även av skillnader i handlingsfrihet, konstrueras. I föräldrars handlande för att hantera gränserna mellan familjen och förvärvsarbetet blir dessa skillnader synliga.

Föräldraskapet är både ett materiellt och ideologiskt grundat system och ger uttryck för bl a relationen mellan kön och förvärvsarbete. Kvinnors ökade lönearbete förskjuter tyngdpunkten i analysen av anpassningsmöjligheterna mellan yrkesarbete och föräldraskap från familjen till arbetsmarknaden och till arbetsplatsen. Som anställd ingår man ett kontrakt med arbetsgivaren där man antingen får betalt för utfört arbete eller den tid man står till förfogande för arbetsgivaren. Föräldraskapet är implicit närvarande när detta kontrakt formuleras och skrivs under.

5.3. Arbetsliv och familjeliv

I kapitalismens historiska utveckling har arbete och familj strukturellt separerats ut från andra aktiviteter och kopplats till specifika *institutioner*. Som institutioner är de sinsemellan mycket olika: de bygger på olika samhälleliga funktioner, intressen och principer. Arbete definieras i denna kontext utifrån ekonomi (produktion) och familj utifrån släktskap, kön och sexualitet (reproduktion³⁰).

Arbete och familj har också konceptualiserats som olika *världar* eller *sfärer*, som ofta har studerats separat. De olika sfärerna har sina egna handlingsområden,

³⁰ Begreppet reproduktion har ett flertal betydelser som bl a Acker (1994) och Julkunen (1997) har påpekat. I marxistisk teori hänvisar det till en materiell och ideologisk reproduktion av kapitalistiska produktionsförhållanden. Reproduktionen kopplas ofta ihop med produktionen, som analogt till en uppdelning mellan en manlig och kvinnlig sfär (”det offentliga och det privata”). Den kvinnliga sfären består av reproduktion av den manliga arbetskraften med hjälp av kvinnors hemarbete och omsorg. Reproduktion hänvisar också till mans- och kvinnorollers ideologiska och materiella reproduktion. I sin bredaste bemärkelse är det fråga om reproduktion av det mänskliga livet. (Se även Rantalaiho 1986.) När jag använder dessa begrepp refererar jag till uppdelningen mellan arbetsliv och familjeliv.

regler, normer, roller, rationaliteter, värderingar, moral etc. De karakteriseras av olika kognitiva stilar och bygger på olika grundprinciper för meningsskapande och handling (se Berger m fl 1973, 34-35). Sett utifrån ett organisationsperspektiv är arbetsplatsen hårt organiserad och hierarkisk. Familjen är reglerad utifrån historiska traditioner och med juridiska inslag (Ahrne 1988). Den könsmässiga arbetsdelningen och uppdelningen av kvinnors och mäns handlingsområden har historiskt utgjort basen för dessa sfärer såväl ideologiskt som praktiskt. Det offentliga (arbetslivet, produktionen) har varit männens område, det privata (familjelivet, reproduktionen) kvinnans. Att kvinnoforskningen har tagit upp den mänskliga reproduktionens sociala relationer har inneburit att samband mellan det offentliga och det privata görs synliga och problematiseras (se t ex Glucksman 1995; Walby 1994). Kritik har riktats mot det dualistiska och hierarkiska tanke-sättet: att definiera sfärernas inbörds ordning är en manlig dualistisk tanke. Som binära eller dualistiska kategorier representerar de inte varken kvinnors eller mäns liv på ett adekvat sätt (Acker 1994, 15, fotnot 2).³¹ Uppdelningen utgår från ett antingen-eller-förhållande mellan produktion och reproduktion och det för det patriarkala samhället typiska asymmetriska förhållandena: att produktionens aspekter definieras genom männens praktiker och reproduktionens aspekter genom kvinnors praktiker.

Utifrån kvinnors verklighet och erfarenhet har man framhävt att det inte är en fråga om ett antingen-eller-förhållande. Kvinnor dubbelarbetar, har dubbelstress, dubbelseende, dubbelstrategi. Man kan tänka sig att dessa ”dubbel-termer” (och deltidarbete) illustrerar beroendet mellan arbetsliv och familjeliv hos förvärvs-arbetande kvinnor (Tancred 1995; jfr Fribergs mellanlivsform, se avsnitt ”Livs-form och kön”). Men det dualistiska tänkandet, även om det karakteriserar socio-logins ”mainstream”, är missvisande även för männens verklighet. Bland annat den nya mansforskningen har hävdats att även männens relation till arbete och familj har förändrats mot ett mer jämställt förhållande i detta avseende (Holter & Aarseth 1994; jfr Ellingsæter 1995; Tancred 1995).

Ett *handlingsperspektiv* är en annan typ av utgångspunkt än det betraktelsesätt, som betonar skillnader mellan arbete och familj på den samhälleliga makronivån i form av institutioner, sfärer eller världar. Arbetsliv och familjeliv är handlings-mässigt centrala livsområden och faktorer som ger livsprocesser en bärande mening. För att fånga in motsättningen och uppdelningen mellan arbetsliv och familjeliv har flera kvinnoforskare beskrivit kvinnors och mäns livssammanhang utifrån olika handlingstyper. Kvinnors handlande karakteriseras av en annan rationalitet än den kapitalistiskt/patriarkalt dominerande. Denna har med något olika förtecken definierats i termer av ”kvinnliga produktionskrafter” (Prokop 1981, 67, se kapitel 3), ”omsorgsrationalitet” (Wærness 1996, 203-220) eller ”ansvarsrationalitet” (Sørensen 1982, 122). Arbetsplatsernas verksamhet kännetecknas av en ekonomisk-teknisk typ av rationalitet avsedd att förverkliga klart definierade målsättningar (Sørensen 1982), medan det i familjens sociala relationer uppstår en rationalitet inriktad på andra människors behov av omsorg.

³¹ Det har bl a framförts krav på att hemarbetet också betraktas som produktivt arbete (t ex Prokop 1981).

Omsorgsrationalitet förankras i konkreta situationer och inte i formella och abstrakta rättigheter eller regler.

De olika rationalitetstyperna sammanfaller med könsarbetsdelningen: de bygger på kvinnors och mäns skilda erfarenheter och praktiker. Att kvinnors handlande är rationellt utifrån deras egen vardag med omsorgsinriktade handlingar, inte som ett komplement till produktionssfären, har varit viktigt att poängtera. Det finns emellertid en risk att omsorgsarbetet betraktas enbart som kvinnors arbete. Päivi Korvajärvi (1986, 182; se även Anttonen 1997) betonar att det är fråga om teoretisk förenkling, som hjälper till att komma åt det speciella i kvinnors arbete. Det kan emellertid leda till att de olika rationalitetstyperna fixeras i var sin sfär och var sitt kön. Gerd Lindgren (1989, 77) diskuterar omsorgsrationalitet i förhållande till könsskillnader i maktutövning och hävdar att skillnaden i rationalitetsform inte enbart följer könslinjen. Den position en person intar i en klass- och/eller könshierarki påverkar handlingstypen.

Jag följer Korvajärvis och Lindgrens tanketrådar. Jag utgår ifrån att båda typer av rationalitet kan manifesteras sig på arbetsplatserna och att de inte bygger på könsskillnaden i någon essentialistisk mening. På grund av deras dubbla tillhörighet i familjen och i arbetet måste båda föräldrarna försöka integrera olika ”rationaliteter”, vilket kan leda till konflikter i deras arbetssituation (Sørensen 1982; Ellingsæter 1995, 40-41). Om man utgår från olika könsspecifika typer av rationalitet, även om syftet är att synliggöra specifika premisser för kvinnors vardag, riskerar man att bevara den rådande ordningen och föreställningen om hur kvinnor och män skiljer sig åt, där nyanser ofta saknas.

Mitt perspektiv innebär att inbegripa och reflektera över det ömsesidiga beroendet och motsättningarna mellan arbetsliv och familjeliv som sätter spår i såväl kvinnors som mäns liv. När syftet är att analysera dessa två livsområden samtidigt, är arbetet, utom organisering av ekonomiska förhållanden, även organisering av familje-, köns- mm relationer (Glucksmann 1995). På ett motsvarande sätt är familjeorganisation samtidigt organisering av bl a familjemedlemmarnas arbetsutbud och arbetsinsats. Både produktionsorganisationen och familjeorganisationen är samtidigt organisering (organisation) av tid och rum. När man tänker på detta sätt, blir distinktionen mellan arbete och familj i en viss utsträckning upplöst. Ändå måste en uppdelning enligt min mening göras, för att sambandet, kombinerat, anpassning etc *mellan* arbetsliv och familjeliv ska kunna analyseras.

Om relationen mellan förvärvsarbete och familj är grundpelaren i skapandet av förståelsen för fenomenet, innebär detta att kategorierna arbete och familj måste utformas åtminstone i någon utsträckning som varandras motpoler och innehållsbestämmas i relation till varandra. Jag syftar till att göra just relationen till poängen. Man kan således inte låta dem sammanfalla *analytiskt* (jfr Tancred 1995; Friedlander 1994; se kapitel 3). Frågan är i vilken utsträckning de skall fyllas med olika, artskilt innehåll.

5.4. Arbetets och familjens organisation

Organisationer är väsentliga element för livsformernas formering, överlevnad och reproduktion. Det finns både teoretiska och praktiska argument för att fokusera på organisationsnivå. Båda argumenten utgår från betydelsen av organisationer i vardagslivet. De praktiska argumenten innebär bl a att beslut oftast fattas på denna nivå, beslut som fattas på högre nivå effektueras genom denna nivå. Det teoretiska argumentet i denna studie utgår från ett påstående att den organisatoriska hemhörigheten har avgörande teoretisk betydelse för livsformstillhörigheten. Den utgör den situation och kontext som omger det vardagliga handlandet med speciella villkor.

Som organisationer är familjen och arbetsplatsen förverkligade institutioner (Ahrne 1993, 65). De baserar sig på fysisk närvaro och närhet. Organisatorisk tillhörighet är ett förverkligande av generella roller knutna till institutioner. Denna tillhörighet avspeglar den faktiska handlingens nivå. Organisationen är en form av social interaktion som i stor utsträckning styr människors liv.

[Organisationen] åstadkommer regelbundenhet, ordning och kontroll. Denna interaktionsform är grundläggande både för att förstå människors vardagsliv på väg mellan hem, arbete [...] [och] för att förstå det som vi vanligen kallar samhällsstruktur. Normering, kategorisering och rutinisering av interaktion sker till övervägande del just i organisationer. Organisationen är i denna mening ”universell figuration” (Ahrne 1993, 61-62).

Göran Ahrne analyserar utifrån begreppet organisatorisk tillhörighet inskränkningar i möjligheterna att handla i enlighet med egna värderingar. ”De flesta handlingar som människor utgör är handlingar som man utgör i kraft av sin tillhörighet: som familjemedlem, som anställd [...] Det är också genom denna typ av handlingar som människor är bärare av det vi brukar kalla samhällets strukturer” (Ahrne 1993, 60).

Mitt intresse går utöver organisationsteoriernas traditionella forskningsområde. Arbetsliv och familjeliv ser jag som arenor för handlandet i betydelsen av organisatoriska rum. Jag lyfter fram de aspekter av organisation som har betydelse för just anpassning mellan dem. Det är då inte fråga om hela organisationen, organisationsformen i sig, som fyller en viss enhetlig funktion i syfte att förverkliga de organisationsspecifika målen (t ex produktivitet i arbetet). Det är organisationernas anpassningsflexibilitet som jag sätter i fokus. En organisation ser jag som en mer eller mindre steltnad struktur av praktiker, som formar individer och deras sociala relationer. Sett utifrån detta perspektiv begreppsliiggörs exempelvis klass och kön inte som konstruerade kategorier, utan hellre som organiseringsprinciper av det sociala livet, som förverkligas i de organisatoriska ”manuskripten”³² (Barley & Tolbert 1997).

³² Med begreppet organisatoriskt manuskript (”script”) hänvisar Barley och Tolbert (1997, 98) till de observerbara, regelbundna aktiviteter och interaktionsmönster, som präglar organisationen som helhet eller någon del av organisationen.

Beskrivningar av organisationer har ofta gjorts utan att synliggöra betydelsen av kön. Trots att könsskillnaderna i arbetslivet erkänts som en ojämlik struktur, privatiseras ”könsfrågan” i arbetslivets vardagliga sammanhang, det blir en individuell angelägenhet. Rantalaiho och Heiskanen (1997) talar om kön som en faktor som är samtidigt närvarande och frånvarande på arbetsplatserna och i arbetslivet i stort. Cockburn (1991, 149) hävdar att i arbetslivets organisationer används kön och sexualitet mer eller mindre medvetet för att utforma uppgifter. Alla organisationer har en explicit eller implicit politik angående hur denna mänskliga sida, dit kön och även föräldraskap räknas, skall hanteras (Cockburn 1991, 151; se även Ahrne 1993, 74-75).

Många externa och interna faktorer begränsar möjligheterna till organisatorisk förändring och gör organisationer tröga. Organisationens tröghet får skiftande uttryck i givna, enkönade arbets- och interaktionsformer³³ – på olika sätt låsta praktiker – men kan också leda till motstånd i form av bl a konflikter och/eller medvetna försök att förändra den gällande praxis. Trögheten antas då också präglade möjligheter och hinder som inom organisationen finns för föräldraskapets utövande. Vid den historiska tidpunkten när organisationen bildas byggs motsättningen mellan arbetsliv och familjeliv in i arbetsvillkoren. Sedan stelnar en viss anpassningsmodell i dessa villkor i form av regler och rutiner. Etablerade gränser mellan arbetsliv och familjeliv bevaras med olika mekanismer på olika nivåer på arbetsplatserna (Papakostas 1997, 31; Lindgren 1985). Organisationer fryser historiska alternativ (t ex ”de separata sfärernas modell”), överför dem i tid och hindrar ibland nyare, ”modernare” eller mer flexibla alternativ att göra sig gällande i den historiska processen (jfr Papakostas 1997, 32). Dessa typer av organisationsbaserade förutsättningar till anpassning mellan arbetsliv och föräldraskap analyseras i denna studie med hjälp av begreppet möjlighetsstruktur. En möjlighetsstruktur antingen låser individernas handlingar eller kan öppna möjligheter att etablera nya mönster för organisering av relationen mellan arbete och föräldraskap.

Arbetsplats och familj är organisationer som på ett relativt sammanhängande och permanent sätt influerar vad vi gör i vardagen. Relationen mellan dem uppfattar jag som en latent konflikt, som kan leda till motsägelsefulla handlingsmönster. Förhållandet mellan arbetsliv och familjeliv är ett kraftfält, poler som försöker dra till sig. Hur gränsdragningen mellan dem går till är en empirisk fråga. När utgångspunkten för analysen är det vardagliga handlandet, måste sfärernas dualism överskridas: en människa lever i en värld, där hon går mellan sfärerna. Begreppet ”cross-cutting” cirklar fångar in den aspekt jag är intresserad av. Arbetsliv och familjeliv är inte helt separerade från varandra i tid och rum. Den överlappande delen av arbetslivet och familjelivet kan begreppsliggöras enbart i det mellanrum, där arbete och familj är samtidigt närvarande. Mellanrummet gestaltar sig genom gränser och trösklar (Noro 1996, 252), som är svåra att se på ett definitivt sätt. Gränserna skiftar beroende på bl a organisatoriska förutsätt-

³³ Exempelvis begreppet ”homosocialitet” (Lindgren 1996) beskriver en interaktionsmekanism (broderskapets logik) som bidrar till att reproducera mannen som norm i en organisation.

ningar. I mellanrummet är frågan om en relation mellan sfärerna viktigare än innehållet i föräldraskap och i förvärvsarbete i sig.

Det är viktigt att göra en skillnad mellan å ena sidan relationen arbete och familj och å andra sidan relation kvinnor och män. I mellanrummet är även skillnaderna och likheterna mellan kvinnor och män samtidigt närvarande. I min analys har inte begreppet kön konnotationer utöver vardagslivets strukturella förhållanden och föräldrars handlande. Kön hänvisar således inte till skilda livssfärer eller rationaliter. Jag utesluter också analys av identitet (subjekt, preferenser, mening etc) och det kvinnliga och det manliga som universella kategorier. När dessa kopplingar upplöses, blir relation mellan könen och förhållandet mellan arbetslivet och familjelivet en empirisk fråga som kan analyseras i olika kontexter.

I vardagslivet är det en spänning mellan olika former av organisatorisk tillhörighet som skapar osäkerhet. Enligt Ahrne (1993, 68) finns det i princip två angreppssätt för att minska dessa spänningar: antingen att inordna så mycket som möjligt av en människans handlingar under en och samma organisation eller också att skilja så mycket som möjligt mellan organisationen och människan. Det första angreppssättet innebär att skapa så mycket involvering som möjligt, det andra så lite som möjligt. Här finner vi den logiska skiljelinje mellan arbetsliv och familjeliv som Højrupps och Rahbek Christensens (1989) teori bygger på och som resulterar i två skilda livsformer inom lönearbetet: det första angreppssättet resulterar i karriärlivsformen, det andra lönearbetarlivsformen. Det första angreppssättet innebär att anställda ska tillbringa så mycket tid som möjligt i organisationens hägn. Det andra angreppssättet går ut på att skapa rutiner som är oberoende av vilken person som gör uppgiften. Ahrne konstaterar dock att det verkliga resultatet ofta befinner sig mittemellan. Det är svårt att åstadkomma både tillräckligt mycket och tillräckligt litet involvering. Vilket angreppssätt som än tillämpas går det inte att undvika spänningen mellan förvärvsarbete och familj (se Ahrne 1993, 68-69).

Jag är intresserad av individuella handlingar som egentligen är främmande för det arbetsorganisatoriska sammanhanget. Det är fråga om situationer då individer handlar utifrån en annan organisatorisk tillhörighet än arbetsorganisationens, dvs som föräldrar på arbetsplatsen. Dessa handlingar kan, om de inte kan utföras inom ramen för det officiella handlingsutrymmet, ge upphov till från organisationsperspektivet informella former av interaktion och handlande. Utifrån arbetsorganisationens perspektiv kan föräldraskapet således utgöra ett störande inslag (se Näsman 1997). Anställdas familjebundna intressen kan gå emot vad arbetsorganisationen kräver. När föräldrar handlar på familjeorganisationens vägnar, kan det exempelvis innebära begränsningar i deltagandet i förvärvsarbete. Omfattningen av de inskränkningar som sätts av organisatorisk tillhörighet varierar. Variationen i dessa inskränkningar kan analyseras utifrån familjens eller arbetslivets perspektiv. Jag är intresserad av å ena sidan hur familjelivet inskränker arbetslivet i form av föräldrars handlande och å andra sidan hur arbetslivet inskränker föräldraskapet i form av hinder och begränsningar. Jag antar att olika typer av arbetsorganisationer förstärker eller försvagar föräldrars möjligheter att handla på familjens vägnar. Med hjälp av begreppen *vardaglig praktik och*

handlingsutrymme kommer jag att närmare gå in på sambandet mellan arbetsvillkor och handlande i en organisation.

5.5. Vardaglig praktik

I den del av den sociala verkligheten som min undersökning riktar sig mot, sker interaktion mellan människor huvudsakligen inom två olika sociala organisationer, familj och arbetsplats. Jag är i första hand intresserad av de handlingar och arbetsorganisatoriska möjligheter, som gör det möjligt för individen att delta i bägge organisationer. Föräldrar gör dessa anpassningshandlingar på sina arbetsplatser, men deras mening ligger utanför arbetslivets gränser: de är styrda av föräldraskapets behov. Föräldrars handlingar är varianter av ett och samma fundamentala förhållande till en nödvändighet (Bourdieu 1986, 301). Denna nödvändighet består av barnens behov av praktisk och känslomässig omsorg och familjens behov av försörjning. Förutsättningarna för handlandet är inskrivna bl a i de organisatoriska praktikerna på arbetsplatserna.

Föräldrarnas vardagliga sociala praktiker är ett resultat av samspelet mellan strukturer och handlande. Med en social praktik menar Ulla M. Holm (1993, 20) en nödvändig eller tillfällig mänsklig aktivitet, som utövas i enlighet med en viss uppsättning rutiner, traditioner, handlingsregler, normer, förhandlingar mm vilka ofta vuxit fram under en lång tid bland praktikens utövare. Denna definition lyfter upp den varaktiga aspekten av vardagslivet. Både föräldraskapet och förvärvsarbetet består av sociala praktiker som utövas inom ”praktiskt-tröga handlingsfält” (Sartre 1976), dvs i hemmets och på arbetsplatsens organisatoriska strukturer. Dessa handlingsfält är fyllda av en redan bearbetad värld som ”kräver” vissa handlingar.³⁴ Handlingsfältens sociala förhållanden påverkar föräldrars möjliga handlingsramar, deras handlingsutrymme. Samtidigt är det fråga om ett spänningsfält, då denna tröghet möter drivkrafter för nya praktiker, exempelvis nya arbets- och organiseringsformer med större utrymme för egna intressen och det privata livets krav.

Föräldrars praktiker är både individuella och sociala. Fastän det vardagliga anpassningsarbetet i grund och botten handlar om enskilda människors privata praktik, är detta fenomen socialt förankrat i relationer inom de olika organisationerna. Den sociala komponenten av praktiken består av interaktion, som skapar förutsättningar för individuellt handlande, sätter hinder för det eller är likgiltig i förhållande till det. Föräldrarnas handlingar inbegriper social interaktion både på jobbet och i hemmet. Arbetsplatskultur i vid mening avspeglar föräldrarnas kollektiva intressen och solidaritet och arbetsgivarens och fackets agerande (se Näsman 1997; Bekkengen 1997). Det kollektiva handlandet på enskilda arbetsplatser kan innebära att föräldrar ställer upp för varandra och på det sättet töjer gränserna för handlingsutrymmet.

Föräldraskapets praktiker har tendens att breda ut sig på andra institutioners områden lika väl som förvärvsarbetets praktiker kan kräva utrymme i hemma-

³⁴ Jfr förstrukturerad handling - Jensen 1996, 49; Bourdieu 1977, 214 not 1.

sfären, vilket kan leda till en konflikt. Det är fråga om en verksamhet som kringgärdas av villkor i form av strukturer skapade och återskapade av sina utövare i vardaglig interaktion (Holm 1993). På arbetsplatsen är interaktionen huvudsakligen inriktad på utförandet av arbetsuppgifterna, föräldraskapet är sekundärt. Föräldraskapets praktiker kan vara svårt att utöva, när de är kontingent underordnade andra praktiker på arbetsplatsen (Holm 1993, 20; jfr Acker 1994). ”I den kontingent underordnade praktiken sätts de reglerade ramarna av överordnade icke utövare, medan de interna mönstren utformas av underordnade utövare”, skriver Holm (ibid). I fråga om föräldraskap är det emellertid så att de flesta av både överordnade och underordnade är utövare, dvs föräldrar. Föräldraskapets praktiker sammanfaller delvis med arbetslivets sociala institution som sätter normativa och praktiska ramar för föräldraskapets utövande. Ju större praktisk betydelse praktikerna har för de anställda, desto större förefaller arbetsplatsens intressen vara att institutionalisera och normativt reglera dem (Holm 1993, 20).

Utnyttjandet av eget handlingsutrymme kräver att individer i hög utsträckning betraktas som aktörer. Utnyttjandet av möjligheter för anpassning kallar jag för *individuella anpassningsstrategier*.³⁵ Individuella anpassningsstrategier syftar till kvinnors och mäns faktiska handlande där de söker utforma villkoren för sitt förvärvsarbete för att klara familjens behov. Betoningen på det faktiska handlandet innebär att jag inte utgår från subjektets erfarenheter eller intentioner, inte heller ifrån intersubjektiva relationer. De lösningar föräldrarna kommer fram till leder vardagen i bestämda banor.

Genom att analysera vardagliga praktiker kan jag närma mig frågan hur förvärvsarbetande föräldrar organiserar sitt vardagliga liv. I vardagen är förvärvsarbetande föräldrar tvungna att samordna sitt handlande med hänsyn till strukturella krav från arbetsplatsen och familjen. De strukturella kraven handlar om tidsanvändning, tillgänglighet och rumslig närvaro. Hur fogar föräldrar samman sina individuella vardagsrutiner och de mer eller mindre gemensamma strukturella kraven? Innehållet i föräldrarnas praktiker varierar, men syftet eller målet är organisering av dessa element. Serialitet som en form av social integration (se kapitel 4) är förknippad med den gemensamma nödvändigheten i föräldraskapet, som möter arbetslivets och familjelivets strukturella krav i de vardagliga praktikerna.

Fastän föräldrars praktiker är likartade till inriktning på grund av den gemensamma nödvändigheten kan de avspegla olikartade förhållningssätt till hem och familj respektive förvärvsarbete. De utförda handlingarnas relation till familj och arbete får sitt uttryck i skillnaden i varaktighet och omfattning av anpassningshandlingar som används t ex av kvinnor och män. En viktig aspekt som skiljer dessa handlingsformer är i vilken utsträckning de inskränker arbetssituationen respektive familjesituationen. Det gäller att se om föräldern låter yrket eller familjen komma i första rummet eller söker finna balans mellan de båda. Kristina Eriksson (1995, 17) betonar betydelsen av analysen av icke-handlandet i detta sammanhang. De icke utförda familjerelaterade handlingarna på arbetsplatsen

³⁵ Se t ex Jensen (1996) och Friberg (1990) om termen strategi och Friberg (ibid) om termerna anpassning och anpassningsstrategi.

inskränker förstås inte arbetssituationen, men de kan inskränka familjesituationen och/eller partners arbetssituation. Om den ena partnern avstår från handling, finns nödvändigheten ändå kvar i form av en syssla, som måste göras av någon annan. Som en konsekvens av icke-handlande kan således en djupgående asymmetrisk relation mellan könen uppstå både i föräldraskapet och i arbetslivet (Bekkengen 1996; 1997; Eriksson 1995; Holter & Aarseth 1994). När en utebliven handling ingår i analysen, måste orsaken till detta kartläggas. Vad som ger legitimitet för icke-handlandet skall sökas i familjen och i arbetet (Eriksson 1995, 17). I detta sammanhang är förhandlingar på familjenivå en viktig fråga. I denna studie fokuseras emellertid på frågan om det är omöjligt att handla inom ramen för de villkor som ges på arbetsplatsen.

Försörjning, praktisk omsorg och socio-emotionell omsorg om barnen är tre dimensioner i föräldraskapet (Näsman 1997). De beskriver en aspekt av samhällets arbetsdelning, där kvinnors och mäns verksamhetsområden traditionellt och fortfarande i stor utsträckning praktiskt är åtskilda. I denna mening är försörjning, praktisk omsorg och socio-emotionell omsorg bekönade former av sociala praktiker. De är också faktorer som på olika sätt strukturerar vardagen; praktisk och socio-emotionell omsorg kräver ofta närhet till barnen, men det gör inte försörjning.

Praktisk omsorg om barnen är det område av föräldraskapet som ligger i fokus i denna studie. Den innebär praktiska sysslor som föräldrar själva utför och som innebär ansvar och förpliktelser för dem. Detta arbete innefattar (såsom allt annat arbete) planering, organisering och utförande (att vårda, sörja för eller ta hand om). Omsorgsarbete är det begrepp som i skandinaviskt sammanhang ofta används för denna typ av omsorgsuppgifter³⁶ (Wærness 1996; se även Winkvist 1999). Enligt Harriet Silius (1992, 166) förutsätter omsorgsarbete att finnas till hands, att kunna ställa upp, att vara bunden vid det kontinuerligt. Det är inte möjligt att ”stämpla ut” ur med mindre än att någon annan ”stämplar in” samtidigt. På detta sätt avviker omsorgsarbetet från de flesta typer av lönearbete (ibid). Karakteristiskt för omsorgsarbetet är att det utförs i hemmet eller i nära anslutning till hemmet. Utmärkande för omsorgsarbetet är också att det är osynliggjort och oavlönat. Låg eller ingen betalning för omsorg (och andra ”husliga tjänster”) kan ses som en garanti för att arbetet baseras på ”äkta känslor” och inte t ex på egenintresse. Samtidigt är det till sin karaktär både grundläggande och kompletterande för all annan verksamhet (ibid, 74).

5.6. Handlingsutrymme

Traditionellt har man inom sociologin tänkt att strukturella positioner och kategorier (såsom klass, kön, etnicitet) har en stor prediktionskraft i förhållande till indi-

³⁶ Kari Wærness (1996, 204-205) gör en distinktion mellan omsorgsarbete och personlig service utifrån vem som mottar tjänsten. Beteckningen omsorgsarbete avgränsar hon till de former för omsorg som utförs till förmån för icke själv-hjälpta samhällsmedlemmar. Personlig service är en beteckning för tjänster till någon som lika gärna kan göra det själv.

viders och grupper handlande. Tanken bakom dessa förklaringsmodeller är att det går att identifiera och isolera förklarande faktorer eller ”bakgrundsvariabler” från det vardagliga handlandet. Att lyfta upp dessa aspekter av handlandet, gör dem emellertid inte till *bakgrund* för handlandet. I denna studie utkristalliserar sig ”bakgrundsvariablerna” inte enbart i positioner utan även i vagare handlingsutrymmen. Det är fråga om ”struktur” i små proportioner.

Marianne Döös (1997) definierar handlingsutrymmet som ett situationsanknutet tidsrum som har en stabilitet och varaktighet samtidigt som det kan förändras genom aktörers handlingar. Handlingsutrymmet är delvis personbundet, delvis kollektivt. Det kan betraktas som en struktur man har tillgång till när det blir aktuellt. I en viss situation kan handlingsutrymmet synliggöras och brukas. Handlingsutrymmen är inte permanenta och oföränderliga. Däremot är de stabila, om än i olika grad och utsträckning.

Jag är först och främst intresserad av strukturer, som är aktuella och närvarande i det vardagliga livet, strukturer som måste mötas dag efter dag. De är strukturer som påverkar lönearbetarnas handlingsutrymme som föräldrar på sina arbetsplatser. Jag kallar dessa speciella strukturella drag av arbetsplatserna för *rummet för föräldraskap*.³⁷ Detta begrepp syftar till den inverkan, som olika arbetsplatsers informella regler har på arbetstagarens möjligheter att utnyttja de formella rättigheter som lagar och avtal ger för anpassning mellan familjeliv och arbetsliv. Möjligheterna att tillgodose föräldraskapets behov inom ramen för arbetsplatsens villkor bildar handlingsutrymmet för föräldraskap (se Näsman m fl 1993).

Tidigare forskning inom området har identifierat och beskrivit flera sociala och organisatoriska arbetsvillkor som är relevanta i detta sammanhang (se Näsman, Nordström & Hammarström 1984; Lundén Jakoby & Näsman 1989; Östberg 1994). Föräldrarnas handlingsutrymme för praktisk omsorg om barnen består å ena sidan av många triviala (mikro-) förhållanden. Att kunna vara tillgänglig för barnet eller ringa hem och att ta med barnet till jobbet är exempel på dessa. Å andra sidan ingår möjligheter att påverka sina arbetsvillkor i handlingsutrymmet: att avstå från karriär eller från utvecklingsmöjligheter och att förkorta sin arbetstid eller att vara hemma utöver föräldraledigheten. Avsaknad av dessa möjligheter relaterad till föräldrarnas behov av dessa tolkas som ett hinder. Att vara ett tillgängligt handlingsalternativ är att tillhöra en aktörs handlingsutrymme.

Rummet för föräldraskap har både en tidsmässig och rumslig dimension. Tid och rum är restriktioner för hur människorna kan kontrollera sina liv (Ahrne 1988). De kommer till uttryck i form av tidsmässiga och rumsliga möjligheter och restriktioner för vad man kan göra för handlingar knutna till föräldraskapets handlingsområden. Föräldrarna organiserar själva i stor utsträckning sin vardagsverklighet efter tids- och rumsmässig tillgänglighet utifrån arbetslivets och familjelivets krav. Att skapa tillgänglighet på arbetsplatsen är en avgörande faktor vad gäller föräldraskap. Handlingsutrymmet för praktisk omsorg handlar om att skapa utrymme för den typen av praktiska sysslor, som beskrevs ovan. Det handlar om möjlighet att förkorta arbetstiden, att ta ledigt, om flexibilitet i arbetstidens förläggning och utrymmet för egen kontroll över planering och utförande av arbetet.

³⁷ Föräldraskapets enklav, ett utrymme för föräldraskap i det sociala livet.

I handlingsutrymmet för föräldraskap på arbetsplatserna syns samverkan av olika faktorer samtidigt. Det är en materialisering av sociala relationer (normer, regler osv), organisationsprinciper och relationer till fysiska ting. Handlingsutrymmet består således av både ”okroppsliga och kroppsliga ting”. Handlingsutrymme i vid mening är ett mångdimensionellt socialt rum. Som huvudfaktorer av dess differentiering i denna studie är observerbara skillnader i utrymmet för praktisk omsorg om barnen. Dessa faktorer kommer att specificeras i en analysmodell i det följande kapitlet.

Rummet för föräldraskapet ses i min studie som en mer eller mindre varaktig social struktur, som föregår individens handlande men också skapas, vidmakthålls och återskapas genom detta. Detta betyder att handlingsutrymmet inte befinner sig utanför individens handlande och medvetande på samma sätt som en ”objektiv” position, bakgrundsvariabel eller ”makrostruktur” antas befinna sig. Samtidigt kan handlingsutrymmet emellertid ”utöva” tvång mot individen. Det kan begränsa individens rörelsefrihet i lika hög grad som väggar eller andra fysiska hinder gör det. Det finns strukturellt tvång i form av organisatoriska måsten på arbetsplatserna, som skapar systematiska skillnader mellan människor när det gäller möjligheter att välja hur man kombinerar arbete och familj.

Handlingsutrymmets definition närmar sig Anthony Giddens vaga strukturbegrepp. En central tanke inom Giddens (1984) struktureringsteori är att strukturer innebär såväl begränsningar av som möjligheter till social handling (”the duality of structure”). För Giddens består strukturer huvudsakligen av regler och resurser. Regler kan vara formaliserade och detaljerade föreskrifter för hur man skall handla eller vaga och ”tysta” föreskrifter som uppstår i den vardagliga interaktionen. Giddens bygger här vidare på idén om praktiskt medvetande. Tanken är att alla aktörer är aktiva och kompetenta medskapare av de regler som bidrar till att ge form åt den vardagliga interaktionen. Regler reproduceras genom dagliga sociala praktiker i vissa specifika sociala sammanhang. De bidrar till meningsskapandet, men de innefattar även gränsdragningar och sanktioner. De flesta reglerna är inte formaliserade och nedskrivna, utan skapas och reproduceras snarare genom rutiner. Till skillnad från Giddens struktureringsteori ingår i min analys även begrepp som hänvisar till ”starkare” strukturer. Dessa strukturer förankras i organisationernas hierarkiska strukturer i termer av könstruktur och hierarkisk position.

Utrymme för föräldraskap i vid mening kan tolkas som förutsättningar för vardagens organisering. Handlingsutrymme är ett begrepp som beskriver olika frihetsgrader att påverka och utforma sin vardag. Handlingsutrymmet gäller därmed mycket av sådant som berör makt, styrning och kontroll. Arbetstagaren möter sällan arbetsgivaren personligen i en direkt interaktion. Arbetsgivarens representanter är dock alltid närvarande i form av arbetsdelning, normer, väggar och portar, stämpelkort, dvs i form av personer, mer eller mindre internaliserade handlingsregler och ting som symboliserar arbetsgivarens makt över de anställda. Att dessa maktaspekter är nära kopplade till klass och kön som ”makrostrukturer” är väl uppmärksammat i sociologin. Göran Ahrne framhäver i sin artikel *Delvis människa, delvis organisation* att ”de som kontrollerar oss oftast är våra närmaste: arbetskamrater, familjemedlemmar [...] (kontrollen är hårdast och tätast i ‘den lilla

världen')” (Ahrne 1993, 59). Denna typ av informell kontroll inkluderas i handlingsutrymmets definition.

Möjligheterna och hindren på arbetsplatsen bör ses i relation till en rad förhållanden utanför arbetsplatsen, som ramvillkor till det konkreta handlandet. Dessa förhållanden kan placeras på olika nivåer (se Näsman m fl 1993, 250):

- Mikronivå: familjen. Familjen kan sägas bestå av både de värderingar, normer och regler som den lilla organisationen är bärare av och de praktiska förhållanden som vardagen präglas av såsom arbetsfördelningen i avlönat och oavlönat arbete mellan föräldrarna. De handlingsmönster som finns på arbetsplatsen har sina villkor i familjen i form av den andra förälderns motsvarande handlingsmönster och familjestrukturen. När föräldrarnas individuella villkor på arbetsplatsen förs in i familjerna, får man en bild av hur villkoren för det reproduktiva arbetet i familjerna gestaltar sig. Den privata familjesituationen ger sina ramvillkor till handlandet på arbetsplatsen.
- Lokalsamhällets nivå. Till ramvillkoren för föräldrars handlande på arbetsplatsen och i familjen hör lokalsamhället med dess infrastruktur och en arbetsmarknad som erbjuder människor arbetsplatser med mer eller mindre utrymme för föräldraskapets behov. Samhällsnivån förverkligas genom den lokala nivåns politik med en viss variation.
- Makronivå: samhället. Denna nivå är de kollektiva lösningarnas nivå. På samhällsnivå finns formell lagstiftning och avtal som reglerar arbetsmarknaden och barnfamiljers villkor utanför arbetet. Social- och familjepolitiken, skattepolitiken, arbetsmarknadspolitiken, jämställdhetspolitiken etc ”erbjuder” sina lösningar på de ”institutionella” problemen. Tillgång till omsorg på daghem eller fritidshem, sambeskattning och föräldraledighet är exempel på dessa dellösningar. Därtill kommer de i kulturen övergripande föreställningarna, värderingarna och normerna kring föräldraskap och arbetsliv.

Beslutsfattarna i näringslivet, politikerna och myndigheterna påverkar individens handlingsutrymme och ramvillkor. De tar ställning till delproblem knutna till ”sina” områden. För en individ och en familj blir dessa dellösningar till väggarna (hindren) och vägarna (möjligheterna) i labyrinten, pusselbitar som de själva får lägga ihop för att ordna sin vardag (Ahrne 1981; Lundén Jakoby & Näsman 1989). Man kan således säga att beslutsfattarna integrerar (eller disintegrerar) det vardagliga livet ”uppifrån”, medan föräldrarna integrerar det underifrån genom mångfalden av de handlingar som de utför under loppet av dagligt liv.

En viss grundläggande kännedom om dessa ramvillkor är väsentlig för att kunna väga in dem i tolkningen av det som sker på arbetsplatsnivå. Att kartlägga anpassningen mellan arbetsliv och familjeliv på flera nivåer ger egentligen inte mer än en lista av faktorer som relationen mellan arbete och familj kan tänkas vara beroende av. Denna relation visar sig avhängig av flera yttre strukturella och inre processuella faktorer. Vad det är som jag skall koncentrera mig på av de påverkande krafterna framgår av analysmodellen i det följande kapitlet.

5.7. Sammanfattning

Jag har i detta kapitel närmat mig vardagslivets organisering utifrån föräldraskapets och förvärvsarbetets villkor och föräldrars handlande. Denna utgångspunkt medför en mer detaljerad teoretisk frågeställning än den ursprungliga livsformsteorin. Till skillnad från livsformsteorin tar jag med organisationsnivån som en kontext till det vardagliga livet. I min tolkningsram ligger fokus på arbetets organisering i förhållande till familjelivet. Organisatorisk tillhörighet blir då en utgångspunkt för en mer nyanserad analys av vardagens organiseringsformer. Föräldrars handlande ses som en förmedlande länk mellan de två organisationerna, lönearbetets och familjens. Jag ställer också frågan om hur arbetslivet och föräldraskapet är strukturerade kring kön.

Jag har ovan diskuterat flera faktorer som antas ha konsekvenser för relationen mellan arbetsliv och familjeliv. En del av de faktorer som påverkar föräldrars handlandes inriktning och utformning kan återfinnas och identifieras i familjens och arbetsplatsens organisationer på en s k mesonivå (se Burns & Flam 1987). De relationer och förhållanden som påverkar handlandet på denna nivå är av två slag. För det första är det fråga om den arbetsfördelning och de makt- och auktoritetsförhållanden, som manifesterar sig i dessa organisationers dagliga funktionssätt. Könrelationernas sociala organisering tillskrivs en stor betydelse i detta sammanhang. Begreppet könsstruktur betecknar ett strukturellt förhållande mellan könen, som får sitt uttryck i rumslig isärhållning och könsarbetsdelning. För de andra existerar i dessa organisationer normer och regler i direkt relation till föräldrarnas handlingar. Dessa normer och regler sammanfattades ovan med begreppet handlingsutrymmet för föräldraskapet.

Könsarbetsdelning är inte någon stillastående struktur. Den omsätts i handling i vardagslivets praktiker. Begreppet könskontrakt hänvisar till bekönade strukturers och kontextuella fakturers påverkan på föräldraskapets praktiker på arbetsplatsnivån. Begreppet används som tolkningsredskap, som sammanfattar kontextuella fakturers inverkan på handlande på olika typer av arbetsplatser. Jag ställer mig frågan om det i olika typer av organisationer finns olika könskontrakt.

Eftersom avhandlingen syftar till att studera komplexiteten i relationen mellan arbetsliv och föräldraskap, blir de enskilda faktorerna mer intressanta i anslutning till en systematisk modell. Det är således intressant att veta hur olika slags element är sammankopplade. Dessa faktorer kommer därför att relateras inbördes inom en analytisk ram i nästa kapitel. Deras samband analyseras empiriskt med hjälp av en kvalitativ komparativ metod i därpå följande kapitel.

6. Analytisk modell

6.1. Nätverk av faktorer

I föreliggande kapitel utvecklar jag en analysmodell baserad på den teoretiska ram som skisserades i de föregående kapitlen, 4 och 5. Modellen kombinerar strukturella förhållanden på organisationsnivå med handlande på individnivån. Analysen tar sin början i dessa två typer av faktorer, som relateras till varandra med hjälp av en komparativ kvalitativ metod. Intresset är riktat mot förhållandet mellan arbetsliv och familjeliv. Syftet är att analysera hur interaktion mellan lönearbetets organisering och föräldraskap formar vardagslivet.

Strukturella faktorer och handlingsorienterade faktorer ingår oftast i *olika* teoretiska ansatser som förklaringar till vardagens strukturering på *olika* abstraktionsnivåer. Kollektiva förklaringsmodeller på makronivå utgår från bl a kulturell likformighet eller gemenskap (t ex habitus), klass- eller könsbaserad differentiering eller kombinationer av dessa (livsform). Institutionellt sammanhang betonas i organisationsforskningen. Individbaserade förklaringar upplöser den överindividuella sociala formens betydelse och fokuserar på individens val, prioriteringar och handlande.

Könsstruktur används som förklaring i kvinnoforskningen. Inriktningen mot könsstrukturella förhållanden betonar att frågeställningarna rör den könsmissiga arbetsdelningen (Forsberg 1989, 79). Vilken betydelse arbetsmarknadens och arbetsorganisationernas könsmissiga fördelningen har för kvinnors och mäns livsvillkor är en grundläggande fråga. Orsakerna till segregering relateras ofta till kvinnors och mäns skilda förutsättningar att delta i arbetslivet.

De faktorer som är knutna till kön på arbetsplatsen kompliceras av hierarkier som är nära förbundna med klassformeringens mekanismer. Arbetspositioner karakteriseras exempelvis av olika typer och grader av autonomi: självständighet och möjlighet till kontroll av egen arbetssituation är typiska för professionella och ledande positioner, vilka ofta innehas av män.

Föräldrar utformar aktivt villkoren för sitt förvärvsarbete för att klara familjens behov. De legitima möjligheterna på arbetsplatserna kompletteras med informella normer och regler, som kan vara delvis motstridiga i förhållande till de formella möjligheterna. När definitionen av gränsen mellan arbetsliv och familjeliv flyttas av individen, kan det individuella handlingsutrymmet (den informella friheten) vara större än det kollektiva.

Tidigare empirisk forskning, bl a det nordiska projektet om arbetsliv och familjeliv, som denna studie delvis bygger på (se bilaga 1), har ofta påvisat enskilda faktorer betydelse för återskapandet av vardagens organiseringsformer. Flera forskare (t ex Connell 1987; Hirdman 1987; Näsman, Nordström & Hammarström 1984, 21) betonar emellertid betydelsen av analysen av interrelationen eller "nätverket" av faktorer, relationer, praktiker, processer etc som ger upphov till mönstereffekter, dvs "ordningsstrukturer". Att urskilja de enskilda

faktorerna och mäta deras genomslag är inte heller en tillräcklig utgångspunkt för forskning som utgår från livsformstänkandet. Livsformsbegreppet som ett sensiterande begrepp syftar till att kartlägga sammanhang mellan olika sfärer av det vardagliga livet (Friberg 1990, 56). Frågan är hur olika praktiker, faktorer etc inom arbetslivet och familjelivet betingar och färgar varandra (se Højrup 1983a; Friberg 1990; Löfgren 1988).

Den strukturalistiskt inriktade vardagslivsforskningen utgår från tanken att vardagslivet har en tendens att dölja strukturerna. Dorothy Smith (1987, 92) skriver: "The everyday world is not fully understandable within its own scope. It is organized by social relations not fully apparent in it nor contained in it". De processer som påverkar vardagslivet i sin helhet är oftast dolda för den enskilde. "We still see individuals activities in daily life as producing their social worlds; yet at the same time we recognize that there is an underlying organization of these activities which results in similar outcomes" (Acker, Barry & Esseveld 1994). Detta innebär att vardagslivet inte är transparent, utan det är ett område dit aktören inte har fullt inträde. Det blir följaktligen forskarens uppgift att blottlägga "denna underliggande organisation".

De forskare som försöker finna mönster och systematik i vardagens komplexitet använder sig av olika typer av teoretiska begrepp som gör det möjligt att konstruera enhetlighet, att ringa in karaktäristiska drag, strukturer eller bakomliggande mekanismer. Utvecklandet och tillämpningen av exempelvis de begrepp, som diskuterades tidigare (klass, habitus, livsstil, livssammanhang, kön och livsform), är uttryck för denna typ av strävan efter sammanhållande principer. I blottläggningen av mönster och systematik i den kvantitativa empiriska analysen tar vanligtvis de gängse sociologiska bakgrundsvariablerna sin givna plats (se Blumer 1954).³⁸ Det som är gemensamt i enskilda individers privata vardag blir därigenom synligt i den empiriska analys, som använder sig av kategorier knutna till dessa begrepp som bakgrundsvariabler. Exempelvis har den strukturalistiska livsformsanalysen utgått från tre typer av baser eller principer: uppdelning mellan hem och arbete, den klassmässiga differentieringen och kvinnors och mäns skilda livsvillkor. Det är dessa "grundstrukturer", dvs kategorierna lönearbete, klass och kön som sedan bestämmer inriktningen på den empiriska forskningens design och val av en förklaringsmodell (se kapitel 3). Man anses även ha funnit den teoretiska logiken som gör det möjligt att tolka det enskilda i termer av det gemensamma.

Jag anser att till vardagslivets forskning borde man ställa en mer konsekvent metodisk standard angående hur detta hänsynstagande till "grundstrukturer" borde göras. Om man argumenterar för att grundstrukturer är närvarande i vardagslivets interaktion och praktiker – att det inte handlar om "yttre strukturer" – måste man kunna visa hur strukturer utvecklas utifrån vardagslivets organisering. Detta metodiska förhållningssätt förutsätter att vardagslivet analyseras utifrån själva vardagens dynamik; först som resultat av denna analys kan man pålitligt påvisa grundstrukturernas intervention i vardagslivet, om en sån intervention har skett. Man går vilse om analysen påbörjas med att söka finna den eller den strukturens

³⁸ Text använder Bourdieus yrket som den nyckelkategori som avslöjar livsstilens homologi (se avsnitt 3.2).

närvaro i vardagslivet i form av kategoriserade grupper indelade efter skillnader i individuella egenskaper eller kännetecken (jfr Sayer & Walker 1992; Smith 1987).

I denna undersökning har jag velat ta några av dessa sociala grundstrukturerna och sociologiska bakgrundvariablers kausala förklaringskraft till föremål för reflektion. Min ambition är att söka alternativ till detta angreppssätt genom att skapa någonting mellan de abstrakta, till ekonomin/samhällsstrukturen och kön kopplade grundkategorierna, och vardagslivets konkreta specifika fall. Min teoretiska referensram och analysmodell inkluderar en tolkning av några organisationsinterna betingelsers effekt på vardagslivets organisering. Dessa betingelser tematiseras som handlingens ramvillkor i stället för att betraktas som externa faktorer.

Den strukturalistiska livsformsteorin befinner sig på avgörande punkter på en annan analysnivå än den som intresserar mig. Livsformsanalysen anlägger ett makroperspektiv där aktörer, deras handlingar och handlingskontext spelar en underordnad roll. För mitt syfte är en kombinerad av makro- och mikro-orienterad ansats på mesonivå, dvs på organisationsnivå (se Baumgartner m fl 1985), mer motiverad. Jag betraktar livsformer i sina sammanhang, dvs närmare de organisationer som utgör livsformernas bas, scen eller kontext. Handlingens materiella (och normativa) bas lokaliseras i arbetslivet och familjelivet i betydelsen av individens möjlighetsstruktur och handlingsutrymme. Tanken är att analysen skall besvara frågan i vilken utsträckning det är dessa organisationer, arbetsplatsen och familjen, som är utformade av de generella strukturer som är kopplade till kön, klass och föräldraskap i termer av olika sätt att kombinera arbetsliv och familj. Organisationer ses som viktiga livsformerande "agenter" och "förmedlare": "grundstrukturernas" intervention in i vardagslivet sker genom organisationer.

Livsformernas "närvaro" kommer således att sökas i organisationer och deras karakteristika, inte direkt från individernas egenskaper. Livsformens kollektiva karaktär får uttryck för det första i föräldrars handlande i organisationen (aktivt handlande). För det andra är den kopplad till individuella handlingar i betydelsen av serialitet (passiv likformighet). Analysen förankras i föräldrars konkreta handlande (alt. utebliven handling) för att förena förvärvsarbete och familj (som "cross-cutting" cirklar) och deras handlingsramar på arbetsplatserna. Jag utgår ifrån hur aktörers intressedrivna handlingar leder till olika former av utfall beroende på de yttre förutsättningar som omger dem.

6.2. Att möta komplexiteten

Anpassningen mellan arbetsliv och föräldraskap är ett mycket sammansatt fenomen, orsakat av flera olika faktorer på flera nivåer. Min målsättning är att belysa *komplexiteten* i de förhållanden som påverkar vardagslivets organisering. En helhetsbild skulle kräva en förklaringsmodell som integrerar faktorer på mikronivå (individ och familj), mesonivå (arbetsplats) och makronivå (samhälle, stat, arbetsmarknad) (se kapitel 5; jfr Holt 1994; Holter 1990). Om förklaringar

baseras på tanken att fenomenet görs begripligt genom att utreda inverkan av de ramvillkor, under vilka människor handlar i praktiska situationer, räcker det inte att namnge ramvillkoren utan deras påverkan, deras egen logik, måste göras explicit. Det kan vara svårt att täcka detta "multifaktorella" fenomen med *en* förklaringsmodell.³⁹ Min analysmodell är således en förenklad skiss av några huvudlinjer.

Analysmodellen handlar om överensstämmelse mellan struktur och handling i en viss kontext. Detta innebär att jag tematiserar förhållandet mellan arbetsliv och föräldraskap utifrån växelverkan mellan föräldrarnas faktiska handlande inom ett av föräldraskapets handlingsområden (praktisk omsorg om barnen) och organisationsförhållanden på olika typer av arbetsplatser. Således ger jag ett speciellt, begränsat innehåll till begreppen arbetsliv och föräldraskap. Studien handlar inte om föräldraskapet generellt, dvs alla de föräldraskapets områden, som nämndes i det förgående kapitlet. Försörjning, och till den kopplade teoretiska förklaringsmodeller t ex om ekonomiskt rationellt handlande (se Ahrne & Roman 1997, 6ff), är därmed inte aktuella i detta sammanhang. Socio-emotionell omsorg om barnen kommer inte heller att behandlas (se Lundén Jakoby & Näsman 1989).

Jag analyserar hur arbetslivet anpassas till föräldraskapet på det vardagliga handlandets nivå och vilka möjligheter som finns på olika typer av arbetsplatser. Detta innebär en upplösning av det tänkande, som tidigare präglat forskningsfältet (se kapitel 3; jfr Ellingsæter 1995). Jag betraktar inte arbetsliv och familjeliv som strukturellt åtskilda sfärer, som definitionsmässigt fixerar t ex könens platser och sysslor till någon av sfärerna.⁴⁰ Jag utgår inte heller från artschilda rationaliteter (t ex lönearbetsrationalitet vs. omsorgsrationalitet), som leder till samma typ av könsbaserad förenkling (se kapitel 5). Att basera en empirisk analys på den här typen av förenklade premisser innebär att förutsäga resultat. De leder till att man redan från början minskat komplexiteten och variationen.

Att komma åt sammanhangen och komplexiteten har emellertid varit ett problem speciellt i survey-undersökningar (se kapitel 3; jfr Przeworski & Teune 1970). Samspelet mellan olika faktorer kommer i denna studie att analyseras med en kvalitativ komparativ metod utvecklad av Charles C. Ragin (1987; 1989; 1994a). Ambitionen är att söka variation i ett komplext socialt fenomen. Metoden presenteras närmare i samband med analysens genomförande i kapitel 7. Här tar jag enbart upp några huvudlinjer som har betydelse för analysmodellens utformning.

Den kvalitativa komparativa metoden är en speciell strategi för frågeställningar om hur olika faktorer fungerar under specifika förutsättningar i konkreta situationsbunda sammanhang. Ragins metod utgår från kombinationer av olika kausala villkor. Metoden är utvecklad för en jämförande ansats som har som syfte att

³⁹ Problem uppstår vid tillämpning av klassifikatoriska multivariata metoder när antalet dimensioner överstiger tre/fyra (tomma celler, normaliteten i marginalerna). Parametrarna (t ex χ^2) blir meningslösa när antalet fall är litet.

⁴⁰ Exempelvis i termer av en materiell produktion och en socio-sexuell produktion som i Jakobsens och Karlsons (1993) vidareutveckling av livsformsteorin.

skapar nya teorier samt precisera och testa existerande teorier. Den har använts i nordiska sammanhang i komparativa välfärdstudier (Kangas 1994; Jensen 1996).

Ett karaktäristiskt drag i denna metod är att Ragin inte använder sig av kategorier i samma mening som den variabelorienterade forskningen gör. Variationen finns i matrisens rader i form av olika kombinationer eller profiler. Utifrån dessa kombinationer letar man förklarande faktorer som bildar en gemensam nämnare till fenomenets framträdandeform. Orsak är inte enskilda oberoende variabler utan själva den komplexa organisationen av faktorer.

Jag syftar till att undersöka påståendet att könsstruktur, arbetsposition och individens handlingsutrymme är strukturerade helheter och att dessa tre faktorer är homologt ordnade. Detta påstående konstrueras på basis av de tidigare diskuterade förhållanden i arbetslivet, som påverkar det vardagliga handlandet mellan arbete och familj. Tanken är emellertid att denna överensstämmelse inte är definitions-mässig, utan en historiskt producerad och komplex helhet. Därmed skall den föreliggande hypotesen också bilda en utgångspunkt för identifiering och specificering av potentiellt intressanta förklaringsfaktorer. Sedan skall dessa faktorer göras till föremål för en mer fallorienterad analys, där enskilda faktorerets betydelse kan tolkas i relation till föräldrars rörelse mot familjen respektive mot förvärvsarbete.

Den kvalitativa komparativa metodens tillämpning följer bestämda steg:

- Analysen påbörjas med att identifiera relevanta kausala förhållanden och positiva och negativa utfall kopplade till dessa förhållanden.
- Metoden förutsätter att variablerna är dikotoma. Därför måste intervallskalade variabler kodas om till kategoriell nivå.
- Den viktigaste inledningen till själva analysen är konstruering av en sannings-tabell baserad på aggregerade rådata.
- Sanningstabellen minimeras för att finna tillräckliga och nödvändiga villkor som förklaring till fenomenets framträdande.

Det föreliggande kapitlet handlar om de två första stegen. I följande kapitel sorteras de empiriska fallen till olika kombinationer av karakteristika för att konstruera en sannings-tabell, som sedan minimeras enligt bestämda regler. De två sista stegen genomförs med hjälp av ett dataprogram QCA 3.0 (se Drass 1992).

6.3. Analysmodell för samspelet mellan arbetsliv och föräldraskap

Det första steget i tillämpningen av den kvalitativa komparativa metoden är i princip detsamma som i den gängse variabelorienterade forskningsdesignen: att identifiera de *fundamentala kausala mekanismer och de teoretiskt intressanta och potentiellt relevanta variabler*, som är verksamma i mekanismerna. Dessa faktorer har jag redan tidigare identifierat i anslutning till begreppsdiskussionen. Följande begreppsschema sammanfattar de aspekter och nyckelbegrepp som diskuterades i kapitlet 4 och 5. Val av intressanta mätbara variabler tar sin utgångspunkt i dessa

begrepp. I kolumnen ”tolkning” i sammanställningen nedan nämns de beteckningar som kommer att användas för dessa variabler.

Sammanställning 6.1. Ett begreppsschema för analys av samspelet mellan arbetsliv och familjeliv

Aspekt	Begrepp	Tolkning
Vardagslivets organiseringsformer	Serialitet	Likartad situation (val av analysenhet)
	”Cross-cutting” cirklar	Den samlade bilden av individuella strategier och möjlighetsstrukturer
	Könskontrakt	Könsrelationernas utformning
Möjlighetsstruktur	Könsstruktur	Könssammansättning Könsdominans
	Hierarki	Ledande/underordnande arbetsposition
	Handlingsutrymme	Barnspecifikt handlingsutrymme för praktisk omsorg Generellt handlingsutrymme
Handlande	Vardaglig praktik	Förändring av arbetsituationen
	Individuella strategier	Mindre inskränkningar i arbetsituationen Praktisk handling

Det osynliga könskontraktet och begreppen serialitet, som hänvisar till gruppens sammanhållning, och ”cross-cutting” cirklar, som beskriver sfärernas sammanlänkning, ingår inte som observerbara variabler i analysmodellen. Kön är en latent dimension, som antas vara faktiskt närvarande i alla delkomponenter på alla analysnivåer. Detta innebär att kön studeras ”morfologiskt”, som en betydelsebärande del eller element i andra faktorer. Empiriskt pekar det på könssammansättning och könsdominans på arbetsplatsen. ”Cross-cutting” cirklar utgör en tolkningsdimension, som i denna fas av analysen inte har ett bestämt innehåll. Den är en tankefigur, som hänvisar till resultaten av föräldrars anpassningsarbete, där gränsdragning mellan arbete och familj sker. Serialitet används som utgångspunkt i val av analysenhet i den empiriska studien. Jag är intresserad av föräldrar som befinner sig i samma eller likartade situationer. Den kvalitativa komparativa metoden syftar till att jämföra situationer med samma utfall.

I analysmodellen beaktar jag tre huvudfaktorers effekt på handlandet. Dessa faktorer är könsstruktur och hierarki, som betraktas som strukturer, samt handlingsutrymme, som utgör en närkontext för handlandet. Dessa faktorer bildar tillsammans en möjlighetsstruktur för kombinerad förvärvsarbete och föräldraskap. Externa förhållanden som inverkar, t ex avtal och lagstiftning, arbetsdelning i stort, lokala skillnader t ex i kulturella föreställningar, ingår inte i den empiriska

analysen, men kan beaktas i tolkningen av resultaten. Föräldraskapet ligger till grund för en härledning av mer precisa och empiriskt användbara kategorier av handlingsutrymme och handlande. Ett bredare maktperspektiv läggs på detta möte mellan individ och organisation genom att beakta positioner på skilda hierarkiska nivåer och horisontell segregering på avdelnings- och yrkesgruppsnivån. Föräldraskapet i form av praktisk omsorg om barnen är mitt perspektiv på alla dimensioner i modellen.

En huvudfråga för denna studie är hur olika anpassningsstrategier mellan arbetsliv och familjeliv påverkas av de i begreppsschemat sammanfattade strukturella och kontextuella faktorerna. Varför jag anser att förklaringsfaktorerna könsstruktur, hierarki och handlingsutrymme är mest grundläggande, framgår av föregående kapitel. Hur de skall rangordnas i förhållande till varandra är en fråga som ställs till den empiriska analysen i det följande kapitlet. En enkätundersökning som genomfördes i Sverige 1992 inom ramen för ett nordiskt projektet om arbetsliv och familjeliv utgör ett empiriskt underlag för denna studie (se bilaga 1). Yrkesgrupp uppdelad efter kön utgör observationsenheten för den empiriska analysen.

I analysmodellen betraktas arbetsorganisationen först och främst som en relativt varaktig arbetsdelning och hierarkisk struktur. Föräldraperspektivet innebär att endast vissa aspekter av arbetsorganisationen kan behandlas. Det finns ingen speciell organisation för föräldraskapet på arbetsplatsen, utan denna aspekt tas fram utifrån de faktorer som i förväg bedömts som relevanta.⁴¹ Jag har ringa kunskaper om själva organisationsformen i de termer som används i organisationssociologin (ledningsstilen, beslutsvägarna etc). Det är snarare fråga om arbetets organisering eller det organisatoriska rummet (se Härenstam m fl 1996). Det nordiska projektet om arbetsliv och familjeliv ställde frågor angående föräldrars möjligheter och hinder på sina arbetsplatser. Frågorna ställdes så att de hänvisar till det kollektiva rummet: vad som är accepterat att göra på arbetsplatsen. Vissa saker gäller mer objektiva förhållanden, andra är mer subjektiva bedömningar. Det organisatoriska rummet är närmast ett självupplevt fenomen, en sammanställning av individernas bild av de arbetsorganisatoriska förutsättningarna för föräldraskapet. Det framstår som olika betydelsefullt för olika anställda. Arbetsorganisations kulturella sida kommer till uttryck i ledningens och arbetskamraternas attityder till till föräldraskapet relaterade handlingar på arbetsplatsen (som en del av handlingsutrymme).⁴²

Individen konstrueras samtidigt som förälder och som anställd. Detta innebär att hon eller han möter arbetets villkor i olika typer av arbeten i en kombination av dessa positioner. Den centrala frågan är relationen mellan struktureringen av arbetssituationen och organisering av vardagslivet. Hur mycket familjen tillåts påverka arbetssituationen antas i livsformsteorin variera till stor del efter faktorer som klass och kön. Jag ställer frågan om hur både klass och kön samtidigt utgör arbetsdelningsmönster och maktrelation både i arbetslivet och familjelivet. På

⁴¹ I det nordiska projektets fallstudier beskrivs den enskilda organisationen i detalj (t ex tidsorganisation, karriärvägar, arbetsplatskultur (se bilaga 1).

⁴² Jfr Näsman (1992) angående arbetsgivarnas attityder till föräldraledighet.

arbetsplats- och yrkesnivå kan man exempelvis anta att vissa yrken, arbetsplatser och arbetspositioner är mer immuna för inverkan av familjen än andra (i termer av t ex frånvaro, föräldraledighet, arbetstid, vård av sjukt barn).

För denna studie är det väsentligt att se arbetsorganisationers kontroll- och styrningsformer i förhållande till livet ”utanför” arbetslivet. Det är dock inte möjligt att empiriskt detaljerat undersöka olika kontrollformers⁴³ betydelse för anpassningsmöjligheterna. Ett barnspecifikt handlingsutrymme och ett generellt handlingsutrymme, som närmare kommer att definieras nedan, sammanfattar betydelsen och utfallet av de olika kontrollformerna för individens situation. De olika kontroll- och styrningsformer som används inom företagen är förknippade med hur anställda fördelas på olika typer av arbetsuppgifter och positioner i organisationerna. Köns- och klassmässig arbetsdelning är tätt sammanvävda. Tidigare studier visar att mans- respektive kvinnodominerade organisationer och arbetsuppgifter formas olika med hänsyn till kontroll- och styrningsformer (Kortteinen 1992). Kvinnorna tilldelas ofta de mest utarmade och mest kontrollerade arbetsuppgifterna inom industrin såväl som inom de expanderande service- och kontorssektorerna (se Baude 1992; Korvajärvi 1997; 1998).

För att förstå vilken strategi föräldrarna väljer räcker det inte att enbart betrakta förhållandena inom det betalda arbetets sfär. Även omständigheterna i det obetalda arbetet måste tas i beaktande. Dessutom måste omständigheterna i båda sfärer tas i beaktande samtidigt. Det finns flera alternativa sätt att göra detta.

- Familjesituationen kan ges förklaringsvärde genom att anta att den är konstant mellan kategorier av individer (t ex yrkesgrupper, män och kvinnor). Handlingsskillnader måste i så fall bero enbart på skiftande arbetsorganisatoriska villkor.
- Familjesituationen ges egen förklaringskraft (som ett kausalt villkor i analysmodellen).
- Familjesituationen används som ett kriterium för att avgränsa föräldrar som befinner sig i likartade situationer (t ex vad gäller livscykel, partners arbete och/eller hemarbetets fördelning). Dessa grupperingar kan användas som analysenhet i den empiriska analysen.
- Familjesituationsrelaterade variabler kan tas i bruk vid tolkning av olika handlingsval i en likartad arbetssituation (se metodavsnitt i följande kapitel). Familjesituationen används då som ett kausalt villkor i analysen.

Familjesituation i form av föräldraskap är det perspektiv som påverkar alla variabler genom att det är ett sätt att rikta frågorna och definiera begreppen samt ge dem innehåll. Familjen griper in i arbetslivet i form av handling. Det är denna inverkan som görs synlig genom den här använda analytiska modellens speciella konstruktion.

⁴³ T ex en enkel, teknisk och byråkratisk kontroll; direkt kontroll resp. självständighet under ansvar (se Sederblad 1993, 96). Kivinen (1989) har utvecklat autonomityper som ett komplement till Wrights (1985) klasskemata. Hans typologi skulle kunna byggas ut med en familjevänlig eller -orienterad autonomi.

Det empiriska materialet erbjuder en möjlighet att göra analyser på både individ- och parnivå (se Tyrkkö 1997).⁴⁴ Familjesituationen kommer att beaktas på olika sätt i den empiriska analysen. Familjesituationen i form av föräldraskapet är med som ett innehåll i anpassningsarbetet och som ett sätt att ställa frågor till arbetsorganisationen. Familjesituationen är i min analysmodell också en reservvariabel, som står till tjänst i fall det behövs. Analysen påbörjas genom att anta att familjesituationen är konstant mellan observationskategorierna. Utifrån tidigare studier kan man emellertid fråga sig om denna ansats är lämplig på analyser av anpassning mellan arbetsliv och familjeliv (se Bonke 1997). Antagandet om konstans mellan olika grupperingar är inte heller lämpligt vad gäller preferenser och faktiskt handlande mellan olika grupper (jfr Ahrne & Roman 1997). I analysens andra fas kommer familjesituationen att användas som en förklaringsgrund till såna anpassningssituationer som den arbetsplatsfokuserade analysmodellen inte täcker. Då bidrar familjesituationen till att förklara de handlingsval som visar sig vara olika trots att handlingspositionen i arbetsorganisationen är likartad.

6.4. Operationalisering av modellens komponenter

I det följande specificeras modellens komponenter utifrån det tillgängliga empiriska materialet. I detta sammanhang formuleras också hypoteser angående storleken av rummet för föräldraskap i anknytning till organisationernas strukturella aspekter.

Begreppen måste specificeras så att de kan användas för att strukturera och analysera det empiriska materialet enligt den kvalitativa komparativa metodens principer. De strukturella villkoren och handlingsalternativen ges först ett konkret empiriskt innehåll i form av variabler. Alla variabler i den kvalitativa komparativa metoden måste vara *dikotoma* nominalskalade variabler. Därför blir det i ett andra steg nödvändigt att uttrycka variablerna i en binär form.

Hierarki. Med begreppet hierarki vill jag komma åt skiktningen i arbetsorganisationen. Arbetsorganisationen riktar olika krav på anställda i olika positioner. Dessa krav innebär även en intervention i familjen. Den hierarkiska organiseringen av arbetet skapar således skillnader i arbetsförhållanden på arbetsplatserna och dessa skillnader uttrycker i större eller mindre omfattning skillnader i förutsättningar för föräldraskapet.

Olika arbetspositioner karakteriseras av olika typer och grader av autonomi. Handlingsutrymmet är kopplat till egenkontroll i arbetet, som varierar efter befattningsnivån. Krävande tjänsteproducerande yrkesfunktioner kan inte utföras utan

⁴⁴ Analysmodeller för anpassning mellan arbetsliv och familjeliv speciellt på familjenivån har utvecklats av flera forskare. Holter (1990, 22-28) har en utgångspunkt i partners roller som arbetstagare och samlevnadspartner i en studie om familjer i medelklassmiljö. Andersson (1993, 337-343) har studerat karriärfamiljers samlevnadsformer sett utifrån mannens chefsarbete. Bäck-Wiklund och Lindfors (1990, 89-93) betraktar i sin modell familjen som förhandlingsarena för gemensamma regler för problemlösning.

ett betydande mått av personligt engagemang. De kräver därför också styr- och ledningssystem som lämnar stort utrymme för autonomt handlande och självständiga beslut. Arbetet är svårt att övervaka, omfattande självbestämmande är en förutsättning för arbetets genomförande, och därmed blir handlingsutrymmet stort. Denna typ av autonomi är typisk för professionella positioner ("professionell autonomi") och ledande positioner (t ex "kapitalrelevant autonomi") (Kivinen 1989⁴⁵).

Arbetspositionen kan vara öppen eller sluten vad gäller utövande av föräldraskapets praktiker på arbetsplatsen. Möjlighet till självständigt handlande i arbetet behöver inte innebära att arbetspositionens handlingsutrymme öppnar sig mot föräldraskapet. Arbetspositionerna (t ex ledarskap) är ofta konstruerade på ett speciellt sätt i förhållande till kön och föräldraskap. Vertikal könssegregering på arbetsplatsnivån innebär exempelvis att kvinnorna till antalet är underrepresenterade i de ledande positionerna. Följden blir att kön och position i hierarkin samvarierar. Den här observerbara regelbundenheten döljer en djupare aspekt av ledarskapet. När man går under regelbundenhetens yta avslöjas de förhållanden som kan förklara ojämställdheten. Ledarskapet sägs vara en manlig konstruktion präglad av tidsanvändning, sociala relationer, karriärväg, rationalitet och egenskaper, som bär manliga företecken både i föreställningsvärld och vardagliga praktiker. Ledarskapet är också uppbyggt på en viss typ av relation mellan arbete och familj. Tjänsteresor, heltid, övertidsarbete osv har den konsekvensen att det är partnern (eller någon annan) som tar ansvaret för barnen (t ex Wahl 1992; Alvesson & Billing 1997). Självbestämmande i arbetet kan dock dämpa konflikten mellan arbetsliv och familjeliv i vissa situationer.

Variabeln ledande position refererar på olika sätt till karriär- respektive lönearbete. Livsformstypologin konstrueras utifrån tanken att lönearbete respektive karriärarbete⁴⁶ i sig räcker för att skapa en koherent livsform i teoretisk mening (se kapitel 2). De viktigaste faktorerna bakom differentiering av livsformstyperna är just denna distinktion tillsammans med det biologiska könet i de kvinnospecifika livsformerna. Jag argumenterar i denna studie för en mer komplex och nyanserad syn på livsformer, där betoningen ligger på organisationens (i form av möjlighetsstruktur) och handlingens betydelse och där ledande position utgör en faktor bland flera andra.

Variabeln ledande position beskriver inte organisationens hierarkiska struktur, utan den rör individnivån. Enkätmaterialen ger en begränsad möjlighet att systematiskt analysera vad arbetsorganisationens hierarkiska nivåer betyder för det handlingsutrymme för föräldraskapet en förälder har. Det är fråga om den hierarkiska strukturens betydelse för individens position inom en organisation. Positionen antas implicera en viss typ av situation i förhållande till föräldraskapet.

⁴⁵ Markku Kivinen (1989) skiljer på sju typer av autonomi i arbete: professionell, småföretagarens, kapitalrelevant, vetenskaplig-teknisk, kontorsarbetets, vårdens och reproduktionens samt fackmannens autonomi. Han undersöker om dessa former kan härledas direkt från yrket.

⁴⁶ På vilka grunder denna distinktion görs varierar mycket. Det kan vara fråga om inställning till arbete, individens karriärmöjligheter eller arbetsplatsens egenskaper i form av karriärstruktur som tillåter befordran (se Jakobsen & Karlsson 1993, 160). Även typ av arbetskontrakt (individuellt respektive kollektivt) har använts som kriterium (Bekkengen 1997).

Den beskriver således en viss del av ett organisationsliv som har betydelse för föräldraskapet.

Förutsättningarna för flexibilitet i förhållande till familjen hänger ihop med hur pass kontrollerat arbetet är. Frågor om arbetspositionen och till den kopplade villkor på skilda hierarkiska nivåer i organisationen ingår i den enkät, som används som underlag för denna studie (se bilaga 1 och 2):

- Befattningsnivån beskrivs med en dikotom variabel: respondenten har/har inte arbetsledande uppgifter.
- Enskilda frågor om arbetsvillkor beskriver graden av autonomi i arbetet. Utrymmet att fatta självständiga beslut i jobbet beskrivs utifrån inflytande över arbetets uppläggning. Arbetets art beskrivs i termer av inflytande, kompetensutveckling, rutinmässigt resp. intressant arbete.
- Arbetsplatsernas hierarki fångas på en del arbetsplatser i o m att både arbetare och tjänstemän är representerade i urvalet. Vi har dock inte systematiskt valt ut både arbetare och tjänstemän i varje bransch eller arbetsplats.
- Det finns också olika utbildningsnivåer representerade inom de olika yrkesgrupperna: poliser, läkare, sjuksköterskor och journalister är tjänstemannagrupper med högskoleutbildning, medan metall- och textilarbetare är korttidsutbildade arbetargrupper.
- Vad gäller vårdområdet har vi inom en och samma bransch och arbetsplats med yrkesgrupper från olika nivåer. Vi kan också skilja på facklärd och ej facklärd metallarbetare.

I den studie som här presenteras används endast den förstnämnda variabeln. Variabeln dikotomiseras till ledande vs. icke-ledande position. Den hierarkiska positionen antas utgöra ett mått på det generella handlingsutrymmets storlek. Åt vilket håll ledande position slår vad gäller det barnspecifika handlingsutrymmet är dock inte så enkelt att förutse, men i och med att den skapar en stor potentiell möjlighetsstruktur antas den ha en positiv inverkan på anpassningsarbetet.

Könsstruktur. Könsstruktur är modellens andra variabel. Kön på den strukturella nivån uttrycker välkända mönster i arbetsdelning och maktfördelning i samhället. Hierarkin och isärhållningen uttrycks i aggregerade könsbundna mönster i arbetet och i familjen. En långtgående segregering inom arbetsplatsen kan koncentrera kvinnorna respektive männen till olika nivåer i hierarkin och till ett fåtal arbetsuppgifter med följd att olika villkor gäller för kvinnor och män.

Isärhållningen mellan kvinnor och män upprätthålls och förnyas på olika sätt. Den rådande arbetsdelningen innebär att föräldraskapet liksom yrkena och arbetsplatserna i stor utsträckning är förstrukturerade efter kön. De bär en könsprägel som jag antar har betydelse även för det föräldraskapsrelaterade handlingsutrymmets storlek.⁴⁷ Att endera könet dominerar på arbetsplatsen eller på en del av arbetsplatsen kan tänkas prägla de praktiker som har med föräldraskap att göra.

⁴⁷ Exempelvis har Hanna Westberg-Wohlgemuth (1996) undersökt yrkens kön och på vilket sätt detta sammanhänger med anpassningsmöjligheterna mellan arbetsliv och familjeliv.

Frågan är om kvinnor och män inom yrkena, arbetsplatserna och avdelningarna hålls åtskilda så att enkönad praktik kan uppstå och upprätthållas.

Begreppet könsstruktur operationaliseras i denna studie till det relativa antalet män och kvinnor på arbetsplatsen och i yrkesgruppen. Det är fråga om ett grovt mått, som anger proportioner, vilka antas avspegla organisationens ”könsliga grundvalar” (Acker 1994, 17). Tidigare forskning har påvisat könssammansättningens effekter bl a på lönesättning och omfattning av deltidsarbete (t ex Kaul 1991). Att rummet för föräldraskap varierar efter andelen kvinnor på avdelningen och inom yrket visar några av resultaten av det nordiska projektet (se Bonke 1997; se även Kaul 1991). Kvinnors större ansvar för familj har som konsekvens att de inom vissa branscher kan ha vidare handlingsramar i förhållande till familjen, men ett mer begränsat generellt handlingsutrymme i arbetslivet. På de vardagliga praktikernas nivå kan detta ta sig uttryck i kvinnors generellt sett något större barnspecifika rum på arbetsplatserna.

För kvinnor och män i denna undersökning framträder könsstrukturen på varierande sätt: både som minoritets- och majoritetssituation samt antalsmässigt jämlika förhållanden. De nio yrkesgrupper som denna undersökning omfattar, representerar kvinno- och mansdominerade yrkesgrupper samt yrkesgrupper med blandad sammansättning. Den yrkesmässiga könssegregeringen kan innebära att yrkena i sig bär en homogen manlig eller kvinnlig könsprägel som har betydelse i detta sammanhang. Enskilda personer inom yrkesgrupperna arbetar emellertid på arbetsplatser med mycket olika könsfördelning. Det är fråga om olika abstraktionsnivåer: yrkesmässig segregering är en sak, könssegregering på arbetsplatsnivån en annan (Blomqvist 1997, 9). Avdelningsnivån beskriver det rum (det gemensamma rummet), där arbetskamrater, män och kvinnor, är placerade och eventuellt möts. Den ligger närmast arbetsorganisationens nivå. Frågan är på vilken nivå jag borde lägga den här variabeln. Isärhållningen i arbetslivet kan tänkas fungera i flera steg:

- Det kan handla om påverkan av ett strukturellt kvantitativt förhållande på arbetsmarknaden i termer av segregering och isärhållning.⁴⁸ Oftast är det könsammansättningen inom yrket, näringsgrenen eller sektorn (privat/offentlig) som beskrivs som generella mönster.
- Inom yrken sker differentiering efter arbetsställen, arbetsområden, rumslig placering och arbetsuppgifter. Den yrkesmässiga könssegregeringen kan då kompletteras t ex med arbetsplatsens (och/eller avdelningens) könsfördelning. På arbetsplatsen kan det förekomma att olika yrken mötts, när deras representanter jobbar i samma organisatoriska rum. Arbetsorganisation är då handlingens konkreta kontext.

⁴⁸ Detta är en intressant metodologisk fråga: kan ett strukturellt förhållande (könsstruktur uppfattad som en ojämn fördelning av kvinnor och män i vissa kategorier, t ex yrken, sektorer, näringsgrenar) oförmedlat skapa möjligheter och/eller hinder för handlandet eller sker denna påverkan genom individen eller möjligen genom kollektiva villkor på arbetsplatsen (t ex arbetsplatskultur – se bilaga 1). (Jfr Blau 1984.)

Hur å ena sidan dessa nivåer och å andra sidan den horisontella och vertikala dimensionen förhåller sig till varandra är en intressant fråga i detta sammanhang. Man kan anta att när yrkets, arbetsplatsens, avdelningens och den hierarkiska positionens könssammansättning sammanfaller är segregeringen tätast. Genom att studera könsdominansen på olika nivåer kan det vara möjligt att se var ”interventionen” av denna variabel sker, i vilken ”situation”, på vilken nivå.

Sektorsindelningen har inte samma betydelse för alla yrkesgrupper. Vissa yrken kan placeras inom en sektor (textilarbetare och metallarbetare), inom andra finns en stor variation (t ex kontorist). Sektorsindelning kommer inte att användas i denna studie.

Jag utgår från två aggregerade nivåer, nämligen yrkesgrupp och avdelning. Könssammansättningen dikotomiseras enkelt som kvinno- respektive mansdominans på dessa nivåer (se bilaga 2). Avdelningens könsdominans ingår som ett kausalt villkor i modellen, medan yrkesgruppens könsdominans används i tolkningen av resultaten.

Enligt min hypotes är rummet för föräldraskap beroende av den strukturella variabeln könssammansättning på arbetsplatsen. Det dominerade könet antas ange ett mått angående speciellt det barnspecifika handlingsutrymmets storlek. Där kvinnor utgör en majoritet antas möjligheterna för anpassning vara större för både kvinnor och män. Tanken är att det på avdelningsnivån bildas en viss typ av kultur, som präglas först och främst av det antalsmässigt dominerande könets föräldraskapsvillkor.

Handlingsutrymme. Handlingsutrymmet refererar till vad som är accepterat att göra på arbetsplatsen. Det består av olika faktorer som direkt påverkar föräldrarnas möjligheter att utföra handlingar knutna till omsorg om barnen. Det kan i olika hög grad täcka handlingsområdet och erbjuda en mångfald av möjliga handlingsalternativ. Handlingsutrymme för föräldraskapet analyseras dels utifrån vilka arbetsorganisatoriska informella möjligheter som beskrivs, dels utifrån hur föräldrarna faktiskt uppges handla.

En intressant fråga är vad som händer när handlingsstrategierna möter handlingsutrymmet. Finns det försök att utvidga de legitima gränserna? Eller är det så att begränsningar i handlingsutrymmet *tvingar* fram ett val av vissa av föräldraskapets (moderskapets eller faderskapets) ”modeller”, att det tillgängliga handlingsutrymmet är så konstruerat att inget egentligt val av handling är möjligt? När handlingsutrymmets storlek stämmer överens med individens handlande, kan detta således vara resultat av olika processer: anpassning eller korrigerande. Å ena sidan kan individens handlande redan vara anpassat till nödvändigheten, till det legitima rummet. Å andra sidan kan det observerade handlingsutrymmet vara ett resultat av individens korrigerande.

Min avsikt är huvudsakligen att förklara handlandet (individuella anpassningsstrategier) utifrån det legitima handlingsutrymmet. Föräldrarnas anpassningsstrategier är dock inte passiva svar på samhällets och arbetsplatsernas krav och normer. Att handling kan påverka handlingsutrymmets storlek, visar t ex resultaten av det nordiska projektet (Holt 1994). Rummet för föräldraskap skapas

delvis av kollektiv handling, både formellt och informellt på arbetsplatsen, och delvis av individuellt handlande. Det finns också situationer där individuella överskridanden av de existerande möjligheterna sker (Lie & Tunglund 1994).

Sådana överskridanden av möjligheterna, överskridanden som eventuellt kan vara tecken på förändring, skulle jag vilja ta med i min modell. Här stöter jag emellertid på datas begränsningar. En enkätundersökning som baserar sig på ett tvärsnitt utesluter denna typ av temporal kausalanalys. Det är omöjligt att kontrollera tidsaxeln i en tvärsnittundersökning. Det närmaste man kan komma är att jämföra handlingsutrymmets storlek med det faktiska handlandet för att se i vilka fall överskridanden har skett (ibid, 53).

För att skapa en mer komprimerad och lättöverskådlig redovisning av förhållandena konstruerades två index, dvs sammanfattningsmått, bestående av olika aspekter av föräldrarnas arbetsvillkor. Indexen är konstruerade som aggregerade variabler utifrån intervjupersonernas utsagor. När jag definierar handlingsutrymmet måste flexibilitet som direkt riktar sig mot barnens behov (det barnspecifika handlingsutrymmet) kompletteras med den generella flexibiliteten som kan användas för föräldraskapets behov, men också för andra behov. Indexet för respektive typ av flexibilitet mäter hur många möjligheter som är tillgängliga på arbetsplatsen (se bilaga 2). De beskriver i mycket grova drag handlingsutrymmets storlek i kvantitativa termer.

- *Det barnspecifika handlingsutrymmet* beskriver omfattningen av 1) möjlighet att vara tillgänglig på arbetsplatsen, så att barnen kan nå föräldern, 2) möjlighet att ta barn med sig till jobbet och 3) möjlighet att komma för sent eller gå för tidigt pga barnomsorgsproblem.
- *Det generella handlingsutrymmet* beskriver möjlighet 1) att byta arbetspass eller arbetstid, 2) att gå privata ärenden och/eller 3) att sköta dem per telefon under arbetsdagen.

Det nordiska projektet om arbetsliv och familjeliv beskrev handlingsutrymmets mångfald och täckningsgrad (se Bonke 1997). Jag har tidigare skrivit om öppet och slutet handlingsutrymme i samband med den hierarkiska positionens betydelse för föräldraskapets handlingsramar. Måttet på handlingsutrymmets storlek omfattar således flera dimensioner:

- a) med handlingsutrymmets storlek eller täckningsgrad avses hur många av behoven som ges tillfredsställande möjligheter;
- b) med mångfalden avses de alternativa möjligheter som ges;
- c) med slutet eller öppet handlingsutrymme refereras mer generellt till arbets-situationens "familjevänlighet".

Mångfalden innebär att det finns olika typer av flexibilitet som hänger ihop, exempelvis tidsflexibilitet (under/utanför arbetstiden och i anslutning till arbetstiden) och rumsflexibilitet. På vilket sätt dessa olika typer av flexibilitet ger olika handlingsramar för föräldrarna kommer dock inte att analyseras i denna studie. De

ovan beskrivna indexen fångar in handlingsutrymmets storlek i kvantitativa termer. Det är den samlade bilden av möjligheterna i form av en dikotomi (stort alt. litet) på respektive typ av handlingsutrymme som ingår som ett kausalt villkor i analysen.⁴⁹

Vardaglig praktik. Handling är modellens effektvariabel. Frågan är hur mycket plats arbetet lämnar för handlingar knutna till föräldraskapet. Handlingspraktiker antas avspegla vardagens organiseringsformer. De antas variera allt efter vilken kombination av värden som föreligger på de ovannämnda oberoende variablerna, hierarkisk position, könssammansättning och handlingsutrymme. De vardagliga praktikerna för att kombinera förvärvsarbete och föräldraskap studeras utifrån hur arbetsliv och familjeliv förhåller sig till varandra inom ramen för individuella strategier. Handlingsstrategier innehåller olika komponenter: handlingsval, beslut och deras överläggningar, tankesätt, förhållningssätt till olika aktiviteterna. Handlandet analyseras i denna studie så att individens värderingar och orienteringar förblir implicita. Analysen syftar till att förstå handlandets praktiska inriktning och inte dess subjektiva mening eller innehåll. I denna studie ligger således fokus på det faktiska handlandet: det som är nödvändigt att utföra av praktiska skäl utifrån familjens synpunkt. Då syftar begreppet anpassning på en persons medvetna val att låta arbetet komma i andra hand för familjens skull (se Andersson 1993, 348, not 224). Analysen ger en ögonblicksbild av en process där föräldrar finner lösningar på vardagens problem att i tid och rum relatera sfärerna till varandra. Den försöker fånga in handlingarnas praktiska sammanlänknings ("cross-cutting" cirklar) och påvisa de förhållanden som ligger till grund för aktörers handlingar.

I enkätundersökningen ställdes ett antal frågor om hur föräldrarna handlar på sina arbetsplatser för att kombinera sitt arbetsliv och föräldraskap (se bilaga 2). Anpassningsstrategierna har sammanfattats som tre olika typer av sociala praktiker. Valet av enskilda variabler till indexen gjordes i syfte att täcka olika aspekter av anpassningshandlingar. Den analytiska skillnaden mellan dem består i på vad sätt arbetsvillkoren berörs. Den första typen rymmer handlingar där familjen starkast griper in i arbetet. Den andra fångar mindre inskränkningar i arbetsituationen och den tredje tar fasta på vardagliga anpassningssituationer. Dessa strategier är inte skarpt avgränsade, de är inte renodlade eller ömsesidigt uteslutande. Föräldrar kan tänkas tillämpa alla strategier samtidigt. Strategierna beskrivs med hjälp av tre kumulativa index som mäter antalet handlingar föräldrarna har utfört av hänsyn till familjen. Handlingsindexen beskriver alltså grovt handlingens omfattning:

- *Förändring av arbetsituationen.* Det första indexet mäter större förändringar i arbetsituationen som individen har vidtagit för att bättre passa ihop familj och arbetsliv medan barnet/barnen var under 10 år. Det gäller förändring av arbets-

⁴⁹ En fylligare empirisk beskrivning av handlingsutrymmen och handlingstyper ges i projektets olika rapporter (se bilaga 1). Där analyseras t ex handlingsutrymmet i termer av specifika normer för föräldraskapets utövande på arbetsplatsen (se även Kaul 1991; Eriksson 1995).

- tidens förläggning, förkortning av arbetstiden, byte av arbete, att stanna hemma (utöver föräldraledighet) och/eller att frivilligt välja att vara arbetslös.
- *Mindre inskränkningar i arbetssituationen.* Den andra aspekten av anpassning handlar om att avstå från vissa saker som gäller arbetstid (övertidsarbete och tjänsteresor) eller möjlighet till utveckling i arbetet (vidareutbildning och nya arbetsuppgifter).
 - *Praktisk handling.* Den tredje typen gäller vardaglig handling som direkt följer av den praktiska omsorgens behov. Det handlar om tillgänglighet under och i anslutning till arbetstiden. Vi har frågat om föräldern har gått tidigare och/eller kommit för sent, tagit med barn på jobbet på grund av barnomsorgsproblem eller haft kontakt med sina barn när man är på jobbet.

Föräldrars handlande indikerar rörelse mellan arbetsorganisation och familj i riktning mot anpassning av förvärvsarbete till familjeliv. Handlingsvariablerna beskriver olika grader av anpassning av arbetet med hänsyn till praktisk omsorg om barnen. De handlar huvudsakligen om föräldrarnas närvaro/frånvaro och tillgänglighet. Utebliven eller begränsad handling tyder på rörelse i riktning mot arbetslivet. Den kan emellertid betyda ”icke-anpassning”, dvs att behovet inte finns eller att någon annan får stå för handling (pga vad som är ”skrivet” i könskontraktet – se kapitel 5). Utebliven handling kan också vara resultat av de strukturella villkorens påverkan, som inte möjliggör handlande. Huvudfrågan är då hur de olika mönstren ser ut: i vilken mån arbetsliv och familjeliv utesluter varandra och vilken bas, förvärvsarbete eller familj, som dominerar. Tanken är att handlingstyperna definierar var gränsen mellan arbetsliv och familjeliv går.

6.5. Sammanfattning

Mitt syfte var att utveckla en modell av faktorer som har anknytning till livsformsteorin, handlingssteorin och könsforskningen med betoning på organisationens betydelse för anpassningsmöjligheterna mellan arbetsliv och föräldraskap. Modellen sammanfattar påverkan av några strukturella och kontextuella faktorer på omsorgsinriktat handlande på arbetsplatsen. Dessa faktorer är tillståndsvariabler eller orsakstillstånd, som beskriver omfattningen av individens möjlighetsstruktur på arbetsplatsen. Operationalisering av de kausala förhållandena och av olika handlingsutfall sammanfattas i sammanställning 6.2.

Jag betonar betydelsen av samverkan mellan handlingens kontextuella faktorer. Min generaliseringsgrund är, som påpekats, ett ”nätverk” eller en ”ordningsstruktur” av strukturella villkor och individuella praktiker. Modellen fångar in några av de kombinationer av handlingspositioner och handlingsmönster inom olika organisationer, som har med föräldraskapets praktiker att göra. Den syftar till att förklara handlandets likformighet. De olika kausala förhållandena skär in i varandra på olika sätt. Handlingsutrymmena sammanhänger med den hierarkiska positionen och könsstrukturen, men kan också ha egen förklaringskraft till utfallet. Den hierarkiska positionen och könsstrukturen är inte heller oberoende av varandra.

Sammanställning 6.2. Sammanställning av variablerna, deras operationalisering och dikotomisering.

Möjlighetsstruktur				Anpassningsform		
Könsstruktur	Hierarki	Barnspecifikt handlingsutrymme	Generellt handlingsutrymme	Förändring av arbetsituationen	Mindre inskränkningar i arbetsituationen	Praktisk handling
Avdelningens könsdominans	Ledande/ icke-ledande position	Tillgänglighet barn med sig Möjlighet att ta barn med sig	Möjlighet att byta arbetspass/-tid Möjlighet att gå privata ärenden	Ändra arbetstidens förläggning Förkorta arbetstid	Avstå från tjänsteresor/ övertidsarbete Säga nej till vidareutbildning/ nya arbetsuppgifter	Vara tillgänglig Ta barn med sig Komma sent/gå tidigt
1=kvinno-dominans 0=mans-dominans	1=ja 0=nej	1=stort 0=litet	1=stort 0=litet	1=mycket 0=lite	1=mycket 0=lite	1=mycket 0=lite

Dikotomisering

Som följd av denna komplexitet låter sig min modell svårligen presenteras i form av en påverkansmodell – ett presentationssätt som ofta används inom forskningsområdet (se t ex Holter 1990). I analysmodellen är kopplingarna mellan olika faktorer helt enkelt för många för att kunna ritas in exempelvis som pilar på ett begripligt sätt. I nästa kapitel används en annan typ av framställningssätt. I stället för en påverkansmodell presenteras kopplingarna mellan faktorerna och deras utfall i form av sanningstabeller och ekvationer. De här sätten att samordna och analysera data är karakteristiska för den kvalitativa komparativa metod som används i den empiriska analysen.

7. Kvalitativ komparativ analys av anpassning mellan arbetsliv och föräldraskap

I föreliggande kapitel genomförs en empirisk analys av anpassningen mellan arbetsliv och föräldraskap. Analysmodellens faktorer presenteras i boolska termer och testas mot empiriska data. Den empiriska analysen syftar till att undersöka om ledande position, kvinnodominans och ett stort barnspecifikt och generellt handlingsutrymme bildar en positiv möjlighetsstruktur för anpassning av arbetsliv och föräldraskap. Eftersom den kvalitativa komparativa metoden inte tidigare tillämpats på den typ av material som används i denna studie, diskuteras först metodens villkor relativt ingående.

7.1. Data och analysstrategi

Boolsk algebra och kvalitativ komparation

Avhandlingens empiriska material härrör uteslutande från en enkätundersökning i den svenska delen av det nordiska projektet ”Tilpasningsmuligheder mellem arbejdsliv og familieliv i udvalgte kvinde- og mandefag” (se bilaga 1). Den föreliggande studiens frågeställningar var inte utvecklade när projektet planerades och datainsamlingen genomfördes. Denna studie är således en sekundäranalys av det insamlade materialet.

Som tidigare nämnts består materialet av nio yrkesgrupper uppdelade på kvinnor och män. Yrkesgrupperna är läkare, sjuksköterskor, ej facklärd inom vård och omsorg, journalister, kontorister, polisassistenter, facklärd och ej facklärd arbetare inom metallindustri samt facklärd arbetare inom textilindustri. Yrkesgrupperna valdes så att de förekom på vissa utvalda arbetsplatser (sjukhus, polisstation, dagstidning, verkstadsindustri samt textilindustri).

Mina teoretiska och metodologiska intressen leder till hypoteser som inbegriper relativt komplexa mönster av statistisk interaktion. Multivariata statistiska metoder används vanligtvis i analysen av sådana mönster när urvalet är representativt och tillräckligt stort. Mina data är inte slumpmässigt insamlade, utan stratifierades efter yrkesgrupp och kön. I denna avhandling görs heller inte en enkätanalys som utgår från individer som analysenheter. Individerna är i stället grupperade i kategorier som bildades efter yrkesgrupp och kön. Dessa kategorier utgör enheterna i en kvalitativt inriktad analys. De 18 grupper som kvinnor och män knutna till olika typer av arbetsplatser och yrkesgrupper bildar betraktas i denna studie som fall.

Jag har valt att använda en kvalitativ komparativ metod som Charles C. Ragin introducerade i sin bok *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies* (1987). Den kvalitativa komparativa metoden gör det

möjligt att analysera konsekvenser av samspel mellan olika faktorer, när man har ett måttligt antal fall. ”Med måttlig menar vi antal enheter som av samhällsvetare värderas som för lågt för sofistikerade statistiska analyser, men också för högt för djupgående, fallorienterade analyser” (Ragin m fl 1993, 67). Ragin m fl menar att med ett antal enheter som ligger inom intervallet 5 - 50 enheter, är det möjligt att kombinera en viss grad av närhet till empirin med en formulering av generaliseringar. Det är möjligt att föra extensiva variabelorienterade och intensiva fallorienterade analyser närmare varandra (ibid, 68).

Mitt syfte är inte att försöka visa vilken metod som är bäst lämpad utan snarare att visa alternativa sätt att skapa en dialog mellan å ena sidan de teoretiska argumenten och å andra sidan det empiriska materialet och analysstrategin. Min analys syftar till att förena påverkan av strukturella förutsättningar och begränsningar (kausala villkor) på individens handlande. Livsformsanalysens intresse är inriktat på hur människor med gemensamma livsvillkor formar skilda livsformer eller hur människor utifrån olika villkor formar likartade livsformer. Det komplicerade samspelet mellan struktur och handlande står således i fokus. Ett sätt att öka förståelsen för strukturers betydelse är att anlägga ett komparativt perspektiv, så som görs i denna studie. Den kvalitativa komparativa metod, som används i denna analys, baserar sig på boolsk algebra. Idén är att studera under vilka omständigheter ett fenomen förekommer. Boolsk algebra är speciellt användbar för holistiska komparationer, eftersom den inte separerar de enskilda kausala villkoren från varandra, utan bevarar de kausala relationernas systematiska karaktär: en faktor påverkar i relation till en annan faktor, men inte ensam. Denna holistiska design är konsekvent med mina intressen, med andan i livsformsanalysen och med den samhällsvetenskapliga kunskapen om förhållandet mellan arbetsliv och familjeliv.

En statistisk ansats är radikalt analytisk i den bemärkelsen att den bryter ned fallen till delar – till variabler – utan att återsamla dem till en helhet. Jämförd med en statistisk ansats, som börjar med förenklade antaganden, utgår boolsk algebra från komplexitet. Utgångshypotesen är en multivariat sats som täcker många variabler och påstår något om sambandet mellan dessa variabler hos enheterna. Analysen strävar efter att förenkla denna komplexitet på ett logiskt sätt. I stället för att resonera med sannolikheten, styrkan och riktningen hos sambandet, handlar hypoteserna om faktorernas logiska nödvändighet och/eller tillfällighet i förhållande till utfallets framträdande. Den kvalitativa komparativa analysens utvecklare betonar dock att olika metoder kan komplettera varandra. Boolsk algebra kan användas bl a för att korrigera radikalt analytiska statistiska analyser.⁵⁰ Den kan fungera som en deskriptiv bas för tolkning av resultat från en statistisk analys. (Se Ragin 1987, x-xi; Ragin, Mayer & Drass 1984; jfr Little 1998.)

Ragin betonar att den kvantitativa komparativa metoden kan användas i den i samhällsvetenskapen så vanliga situationen då de analyserade fallen är så få att gängse statistik prövning av hypoteser inte är möjlig. Metoden bygger inte på frekvenser av fenomen på samma sätt som de traditionella statistiska metoderna. Man argumenterar inte med kvantitativa relationer. Ett litet antal fall kan emeller-

⁵⁰ Logistisk regressionsanalys (Ragin 1987; Ragin, Mayer & Drass 1984) och klusteranalys (Kangas 1994) är exempel på metoder som kan kompletteras med en kvalitativ komparativ analys.

tid vara ett problem med tanke på att det är komplexiteten av fenomenet som utgör utgångspunkten för analysen. För att beakta fenomenets komplexitet kan metoden ta hänsyn till de i princip möjliga men i det empiriska materialet saknade fallen. Dessa kan analyseras symptomatiskt, som ett tillägg vid sidan av de existerande fallen. På detta sätt kan flera kausala relationer upptäckas och det kausala fältet bättre täckas trots ett mindre antal empiriska data (Ragin 1987, 104-113; jfr Little 1998).

En förutsättning för den kvalitativa komparativa analysen är att påverkande faktorer förenklas till binär form.⁵¹ Tanken är att en faktor antingen påverkar eller inte påverkar. Efter dikotomisering av variablerna presenteras de olika empiriska och logiskt möjliga fallen i form av en sanningstabell, där olika typer av utfall kopplas till sina kausala villkor på sina egna rader i matrisen. Sanningstabellen är således en presentation av en uppsättning binära figurationer (dvs olika kombinationer av kontextuella villkor) och till dessa kopplade utfall (dvs deras outputvärden). Kausalitet uppfattas som sammanträffanden mellan å ena sidan de olika betingelserna och å andra sidan mellan betingelserna och utfallet. Analysen påbörjas genom att lista alla de kombinationer av villkor, som resulterar i ett visst utfall (t ex en viss anpassningsstrategi). Varje kombination av kausala villkor ses som en situation karakteriserad av vissa betingelser.

Ambitionen är både att generalisera och söka variation i komplexa sociala system. Dessa två syften motsvarar i den kvalitativa komparativa metodens två steg, Stuart Mills två metoder, "method of agreement" och "the indirect method of difference". "Method of agreement" utgår ifrån att man söker komma bakom skillnader och därmed använder den generaliserande forskningsstrategin. Den går ut på att fånga in gömda och underliggande mönster i socio-strukturella fenomen. Metoden är således utvecklad för datareduktion. Den viktigaste regeln är att om två fall avviker endast angående ett villkor, men resulterar i samma utfall, förbises det avvikande villkoret. "Method of agreement" är i viss mening en parallell till utvecklingen av typologier. Den söker identifiera likheter och gemensamma drag i till synes varierande och heterogena sociala fenomen (se Jensen 1996, 91-92).

"Method of difference" handlar om att avtäckas skilda mönster i de socio-strukturella relationerna i ett komparativt perspektiv. Då används den variationsorienterade komparativa forskningsstrategin i syfte att fånga in de variabler som genererar variation i ett utfall. De strukturer och system av betingelser och utfall som variablerna fångar in, betraktas inte som ett uttryck av mono- eller mekanisk kausalitet. Poängen är att ett system måste förklaras med hjälp av kausal komplexitet eller nätverk av kausalitet. Detta innebär att en kombination av betingelser antas producera ett visst utfall. Exempelvis kan man tänka sig att olika sätt att anpassa arbetsliv och familjeliv präglar, och präglas av, vissa kombinations- och interaktionsformer av positioner i familjen, på arbetsplatsen och på arbetsmarknaden.

⁵¹ Enligt Ragin är idéerna inte begränsade till dikotoma data, utan några av de alternativa teknikerna kan även tillämpas på intervallskalade variabler (Ragin 1987, 86). Variabeln delas då upp i flera dummy-variabler.

Problem vid metodens tillämpning

Den kvalitativa komparativa metoden är inte (ännu) etablerad i sociologisk forskning. Den är utvecklad inom historievetenskapen, där man oftast är ute efter förklaringar till enstaka historiska händelser. Ragins metod skiljer sig dock från den ideografiska forskningsmetoden i och med att syftet är att generera generella kausala förklaringar till sociala fenomen utan begränsningar i tid och rum. Denna strävan efter generaliserbarhet kombineras med den kvalitativa metodens arbets-sätt: analysen utgår från enskilda fall, som presenteras som helheter, dvs sammanhängande i tid och rum. Samtidigt följer metoden den experimentella metodens principer, vilket ställer stora krav på analysen av möjliga kausala relationer.

Det finns en hel del principiella och praktiska problem vid tillämpning av metoden. De praktiska problemen behandlas senare i samband med analysens genomförande. En del av de mer principiella problemen tas upp här och diskuteras senare i anslutning till tolkning av resultaten i kapitel 9.

Ett principiellt problem har att göra med att Ragin har som utgångspunkt Mills experimentella metod. En experimentell metod förutsätter en kausal värld utan avvikelser och ett komplett kausalt fält (Little 1998, 7). Det är sällan möjligt att göra sådana antaganden i samhällsvetenskapen. Det är betydligt vanligare med probabilistiska kausala relationer, där vissa kombinationer av villkoren har till effekt att ändra den antagna sannolikheten för fenomenets framträdande.

I samhällsvetenskapen är det vanligt att analysmodellen fångar endast bråkdelens av de intressanta faktorer, som skulle behövas för att förstå det studerade fenomenets hela komplexitet. Den experimentella metoden gör två antaganden som egentligen strider mot denna begränsning i forskningspraktiken. För att kunna identifiera kausalt nödvändiga och tillräckliga villkor för ett fenomen, bör man kunna identifiera det kompletta kausala fältet: alla kausalt relevanta variabler måste inkluderas. Denna princip kallar David Little (1998, 3) för kausal stängning ("causal closure"). Enligt det andra antagandet handlar kausalitet om regelbundenheter utan undantag. Dessa två antaganden garanterar kausal konsistens: om en komplett uppsättning oberoende variabler en gång har blivit associerade till en viss effekt, är dessa variabler alltid associerade till denna effekt. Det kausala systemet kan på två sätt missa att bli kausalt konsistent: kausaliteten kan vara probabilistiskt (så att kausala villkor ibland inte producerar den förväntade effekten och därmed inte utgör ett tillräckligt villkor för utfallet) eller det kausala fältet är inte fullständigt (så att effekten ibland är närvarande under villkor som inte ingår i den uppsättning av kausala villkor som det kausala fältet definierar). De två antagandena är enligt Little egentligen högt realistiska, men de är ändå oundvikliga. Det är inte möjligt att tillämpa den kvalitativa komparativa metoden utan dem.

Ett andra problem i tillämpningen av Ragins metod är att variablerna måste förenklas till binära. Variabler med flera värden (intervallskalade och multikategoriella nominalskalade variabler) måste därmed förenklas till dikotoma. Det är relativt svårt att bestämma hur dessa förenklingarna måste genomföras. Till stöd för denna förenklingsprocess har Ragin (1994b, 328-336) och andra forskare (t ex

Kangas 1994) utvecklade tekniker för hur man kan gå tillväga rent praktiskt. Problemet är emellertid att de dikotomiserade alternativen oftast inte motsvarar vad Ragin menar med kausala villkor; metoden har ett förantagande om att vid varje enskilt fall villkoren antingen förverkligas (alternativ 1) eller inte förverkligas (alternativ 0) och att utfallet antingen inträffar eller inte inträffar.⁵² Man förlorar också information om variation av fenomenet, men enligt Ragin är detta inte en stor förlust eftersom de fenomen som studeras oftast är av ”on/off”-karaktär (se Abell 1989, 105). Metoden är utvecklad för analys av kvalitativa fenomen: det är fråga om närvaro eller frånvaro av processer, händelser och strukturer (Ragin 1987, 86).

Ett tredje problem handlar om val av analysenhet. Analysenheten borde omfatta ett väl definierat universum av relevanta observationer (”ett kausalt fält” i Littles termer – se ovan). Fallen kan som en följd av detta presenteras som helheter, dvs skapade av sammanträffanden av faktorer i samma tid och rum. Exempelvis har ett land eller en landsby, som har använts som enheter i tidigare studier (t ex Kangas 1994; Ragin m fl 1993), oftast tydliga geografiska, institutionella osv gränser. Den komparativa forskningens särprägel är att man använder sig av den här typen av makrosociala enheter i förklarande syfte. (Ragin 1987, 5) Det är först och främst makrosocial variation som skall förklaras – inte variation på individnivån. Enligt Ragin är synen på analysenheten en viktig metodologisk fråga för ”komparativister”. Den direkta empiriska implementeringen av abstrakta makrosociala enheter i forskningsdesignen är en metateoretisk åtgärd, som skiljer ”komparativister” från ”icke-komparativister”. För att kunna jämföra länder eller andra makrosociala enheter måste de identifieras. Man måste anta åtminstone implicit att dessa makrosociala enheter är reella och sedan definiera dem, ibland efterhand i forskningens gång. För ”icke-komparativister” tenderar makrosociala enheter att bli abstraktioner. I princip kan dock vilken som helst dataenhet användas i komparativ forskning. Det viktiga är hur resultaten tolkas (ibid).

Ett fjärde problem handlar om motstridiga fall. Detta innebär att under vissa villkor får den beroende variabeln i vissa fall värdet 1 och i andra fall värdet 0. En mer detaljerad studie av problematiska fall och en introduktion av tilläggsvariabler är generella sätt att tackla problemet med motsägelse (Ragin 1987, 113-118). Motsägelsen innebär eventuellt att villkoren inte är tillräckliga, att man skulle behöva flera variabler som beskriver situationen. Men det är osäkert om det över huvudtaget är möjligt att hitta så många entydiga villkor att slutresultatet skulle vid varje fall vara enbart antingen 1 eller 0. I ett extremt fall skulle varje situation bilda en egen typ. Då skulle vi åter befinna oss i ruta ett: man kan inte säga något allmängiltigt om forskningsobjektet.

Innan jag går in på själva genomförandet av analysen diskuterar jag valet av analysenhet.

⁵² Det är således inte fråga om t ex medelvärde eller sannolikhet (Ragin 1987, 87), fastän även dessa typer av kvantitativa mått kan användas i omkodningen av variabler.

Analysenhet

Den diskussion om den komparativa metodens principiella utgångspunkter, som kort refererats ovan, implicerar att frågan om analysenhet är viktig. Diskussionen handlar om vad man egentligen menar med termen analysenhet och på vilken nivå förklaringen skall läggas. Enligt Ragin (1987, 7-9) har termen analysenhet använts i komparativa studier för att beskriva två olika metateoretiska konstruktioner. Analysenheten kan referera till en datakategori på den nivå data är insamlade, eller till en teoretisk kategori (t ex klass). Om analysen rör sig på en enda nivå (t ex individnivån eller organisationsnivån) skapar denna distinktion förstas inga större problem: enheterna sammanfaller. Detta är sällan fallet i komparativa studier där analysen ofta sker på en nivå (systeminterna relationer eller karakteristika) och förklaringen fångas in på en annan nivå (vanligtvis makrosocial nivå, systemnivå). Ragin (ibid) gör en distinktion mellan *observationsenheten* (den enhet som används i datainsamlingen och i data-analysen) och *förklaringsenheten* (den enhet man använder för att förklara mönster av resultat).⁵³

Min förklaringsmodell anknyter till flera abstraktionsnivåer samtidigt (se begreppsschema i avsnitt 6.3.). Enkätfrågorna handlar innehållsmässigt om dessa olika nivåer där de potentiella analysenheterna befinner sig. Eftersom det tillgängliga dataunderlaget för denna studie är en enkätundersökning utgör en individ en observationsenhet, dvs en datakategori. Det är enskilda individer som har svarat på enkätfrågorna. Information om aktörernas handlande erhöles genom individens utsagor. Svaren på enkätfrågorna anknyter till såväl individuella, familje- som arbetsplatsförhållanden.

I denna studie aggregeras observationsenheterna (individerna) till metaobservationer, kategorier, som bildas med hjälp av två variabler: yrkesgrupp och kön. Observationssatserna (variabelvärdena) gäller dessa metaobservationer. På individnivå finns det flera varianter av dessa satser. Mina data täcker inte något enhetligt makrosocialt "universum". Data baserar sig inte på detaljerad kunskap om alla enheter innanför en klart definierad kategori. Det tillgängliga urvalet erbjuder en relativt stor variation av strukturella villkor på yrkesgruppsnivå. Inom varje yrkesgrupp görs en indelning efter kön. I statistisk mening är urvalet snarast en representativ del av ett "deluniversum" (yrkesgrupp strukturerad efter kön).

Den teoretiska analysenheten, dvs förklaringsenheten, är emellertid inte dessa kategorier utan en *situation*. Situationen sammanfattar både den konkreta beteendesituation där den anställda agerar som förälder på sin arbetsplats, och hennes/hans mer generella position i arbetsplatsens hierarkiska och könsmissiga struktur. Analysen söker förklara skillnader i det konkreta handlandet utifrån skillnader i situationen. Individer som befinner sig i samma eller likartade situationer i förhållande till förvärvsarbete antas handla på samma sätt.

Vad gäller själva handlandet som förälder finns det emellertid ingen given gruppnivå (utöver parnivån) i denna studie. Min begreppsram hänvisar inte till något speciellt kollektivt handlande subjekt (föräldrar som en grupp eller ett

⁵³ Przeworski & Teune (1970, 8, 49-50) gör en skillnad mellan "observationsnivån" och "analysnivån".

kollektiv; se Barley & Tolbert 1997, 97). Den handlingstyp jag inriktar mig på är av individuell karaktär. Det är individuella handlingar, som får sin kollektiva karaktär genom serialitet. Tanken om serialitet är den ledande metaforen för val av analysenhet. Oftast befinner sig föräldrar parvis (en far och en mor) i en serie av föräldrar. Analysenheten handlar därför också om kön. Jag har dock valt att inte ha familjen som observationskategori. Familjesituationen som avspeglar parets relation används i den empiriska analysen istället som en reservvariabel (se kapitel 6).

7.2. Genomförandet av en kvalitativ komparativ analys av förhållandet mellan arbetsliv och föräldraskap

I det föregående kapitlet har den kvalitativa komparativa analysen förberetts genom specificering av variabler till en modell för samspel mellan arbetsliv och föräldraskap. Dikotomiseringen av dessa variabler var en nödvändig operation för analysens genomförande. I det följande presenteras den kvalitativa komparativa analysens två sista steg: konstruering och minimering av en sanningstabell. Resultaten kommer att redovisas i form av tabeller, kartor och ekvationer. För att inte belasta läsaren med allt för mycket tekniska detaljer, redovisas en del av operationerna och resultaten i bilagorna 3, 4 och 5.

Sanningstabell

Konstrueringen av en sanningstabell är den viktigaste inledningen till kvalitativ komparativ analys. Detta innebär att rådatamatrixen presenteras i form av en sanningstabell. Med hjälp av sanningstabellen kombineras de oberoende variablerna, som i denna studie betraktas som strukturella och kontextuella faktorer (kausala villkor), med handlingskategorierna (utfall). Sanningstabellen summerar skilda kombinationer av de oberoende variablerna och deras länkar till utfallet på skilda rader i tabellen. Detta gör det möjligt att analysera sambands-effekter och samvariation mellan den analytiska modellens enskilda delkomponenter, som representerades i det föregående kapitlet.

I det följande illustreras metoden med utfallet praktisk handling (P). Analyserna av de andra utfallen, mindre inskränkningar (N) och stora förändringar i arbets-situationen (F), följer samma logik. Resultaten av analyserna av de andra utfallen finns i bilaga 4.

I tabell 7.1 presenteras de skilda kausalförhållandena vid enheterna:

- är avdelningen mans- eller kvinnodominerad (betecknad med den boolska variabeln K),
- har enheten en ledande position eller inte (boolsk variabel L),
- är det barnspecifika handlingsutrymmet stort eller litet (boolsk variabel B), och
- är det generella handlingsutrymmet stort eller litet (boolsk variabel G).

Alla enheter som delar en viss kombination av karakteristika är samlade på samma rad i tabellen. Den sista variabeln på raden är utfallet, resultatet, den beroende variabeln. Sanningstabellen informerar också om på vilket sätt utfallsvariabeln är knuten till kausala förhållanden (1, 0 eller ?).

Analysen påbörjas med ett antagande om största möjliga komplexitet, dvs alla logiskt möjliga kombinationer av de valda variablerna utgör utgångspunkten för analysen. Denna komplexitet är en viktig förutsättning för genereringen av slutsatser. Med fem dikotoma variabler får man 32 logiskt möjliga kombinationer (2^5). Bara 13 av alla logiskt möjliga kombinationer existerar i data, dvs 19 rader visar sig vara empiriskt tomma. (De 13 stycken empiriskt existerande kombinationerna och de eliminerade tomma raderna visas i bilaga 3.)

I den kvalitativa komparativa metoden betraktas raderna i sanningstabellen som *basanalysheter*: de beskriver olika typer av situationer kopplade till ett visst utfall. Den första raden i sanningstabellen nedan visar de enheter, vars situation karaktäriseras av avdelningens kvinnodominans ($K=1$), ledande position ($L=1$), ett stort barnspecifikt handlingsutrymme ($B=1$) och ett stort generellt handlingsutrymme ($G=1$) kopplad till mycket praktisk handling ($P=1$). Det är fråga om en enhet: det är de manliga läkarna som befinner sig i denna situation.

Den boolske algebran använder ett presentationssätt, där de stora bokstäverna betyder att villkoren förverkligas eller är närvarande, dvs har värdet 1, de små bokstäverna betyder att så inte är fallet, dvs variabeln har värdet 0. Frågetecken antyder ett motstridigt utfall. (Hantering av motstridiga fall redovisas i bilaga 5.)

I den boolska algebran har de välkända multiplikations- och additionstecknen ett speciellt innehåll: multiplikation betyder logisk operation OCH, medan addition innebär logisk operation ELLER. När man använder boolsk addition skall man alltså inte tänka aritmetiskt (t ex $1+1+1+1=4$ på den första raden i tabellen 7.1), utan logiskt ($1+1+1+1=1$).⁵⁴ Enligt den boolske algebran gäller att om något av de kausala villkoren är närvarande, inträffar det förväntade utfallet (Ragin 1987, 89). Detta är enligt Ragin konsekvent med betoningen av det kvalitativa i metodens uppläggning: utfallet betraktas som en händelse, inte som en frekvens av en händelse (mer eller mindre). När utfallet är kvalitativt ”räknar” man bara från 0 till 1 och denna distinktion är kvalitativ. Man kan exempelvis bli uppsagd alternativt inte uppsagd, en militärregim kan antingen falla eller inte falla. Det är således inte fråga om grader av fenomen.

⁵⁴ Linjär additiv kombination av de fyra villkoren skulle enligt det aritmetiska tankesättet orsaka mer av utfallet (”4”) än den logiska kombinationen av samma villkor (”1”).

Tabell 7.1. Sanningsstabell för utfallet ”praktisk handling” efter eliminering av tomma rader.

		Kausala förhållanden			Utfall	Enhet
Köns- dominans (K) 1=kvinno- dom. 0=mansdom.	Ledande position (L) 1=ja 0=nej	Barnspecifikt handlings- utrymme (B) 1=stort 0=litet	Generellt handlings- utrymme (G) 1=stort 0=litet	Praktisk handling (P) 1=mycket 0=lite	Enhet	
					Antal	Yrkesgrupp och kön
1	1	1	1	1	1	Manliga läkare
1	1	1	0	1	1	Kvinnliga läkare
1	1	0	1	0	2	Kvinnliga och manliga sjuksköterskor
1	0	1	1	?	2	Manliga undersköterskor, kvinnliga journalister
1	0	1	0	1	1	Kvinnliga kontorister
1	0	0	0	0	2	Kvinnliga textilarbetare, kvinnliga undersköterskor
0	1	1	1	1	1	Manliga journalister
0	1	1	0	1	1	Manliga kontorister
0	1	0	1	0	1	Manliga poliser
0	1	0	0	1	1	Manliga textilarbetare
0	0	1	1	1	1	Kvinnliga poliser
0	0	0	0	0	4	Kvinnliga och manliga metallarbetare, kvinnliga och manliga verkstadsmekaniker

^a Frågetecken hänvisar till ett motstridigt utfall: Praktisk handling (P) får både värdet 1 och 0 (se bilaga 5).

För en kvalitativ komparativ analys är det således en förutsättning att alla variablerna är dikotomiserade. Idén är att ta fram komplexiteten genom att använda flera variabler i beskrivningen av situationen, inte genom att inkludera flera värden av de enskilda variablerna. De numeriska värdena på variablerna vid de enskilda observationerna har i denna studie översatts till boolska värden genom att använda medelvärdet som brytningspunkt. Om det aktuella värdet på en variabel överstiger medelvärdet för alla enheter på variabeln i fråga blir det nya värdet 1; om värdet inte överstiger medelvärdet blir det nya värdet 0 (se Kangas 1994, 353; jfr Ragin m fl 1993, 74). Denna tekniska lösning medför att brytningspunkterna har stor betydelse för hur enheterna placeras i den sanningstabell, som utgör utgångspunkten för den empiriska analysen. De dikotomiserade alternativen avgör hur skillnaderna mellan yrkesgrupperna och mellan kvinnor och män inom yrkesgrupperna gestaltar sig. Både beträffande könsdominans och ledande position är denna tudelning förhållandevis oproblematisks. Det är majoritetens situation på arbetsplatserna som avgör vilket värde enheten får på respektive variabel. Variablerna generellt och barnspecifikt handlingsutrymme och utfallen praktisk handling, mindre inskränkningar och stora förändringar i arbetssituationen är betydligt svårare att tolka utifrån enbart två kategorier. De två värdena (stort – litet resp. mycket – litet) som variablerna delas in i ger en förenklad bild av variationen i föräldrars handlingsramar och handlande. Genom att analysera två aspekter av handlingsutrymmet och tre olika grader av anpassning kan dock en del av mångfalden av dessa fenomen täckas.

Boolsk algebra används i socialvetenskapen vanligtvis vid förenkling av uttrycket ”summa av produkter” (Ragin 1987, 91). En produkt är en speciell kombination av kausala förhållanden, som beskriver ”den totala situationen”. En produkt uttrycks i form av en multiplikation. Multiplikationen är inte heller aritmetisk i detta sammanhang, utan en konjunktion av olika omständigheter. Multiplikation motsvarar således den logiska operatorm OCH.

I tabell 7.2 presenteras de partiella produkterna på var sin rad. I denna fas av analysen är det fråga om primitiva, dvs oreducerade uttryck (”primitiv expressions”, ”configurations” – se Ragin 1987, 91). De olika termerna i ekvationen är produkter för att de representerar skärningen (intersektionen) av villkoren, dvs deras sammanträffande eller frånvaro.

I tabellen nedan anges de partiella produkter där de kausala villkoren är multiplicerade med varandra för att indikera olika empiriska konfigurationer (t ex $klpg=p$). Dessa partiella produkter presenteras nedan i form av en oreducerad summa av produkter, som beskriver de olika kombinationer som kan länkas till ett speciellt utfall (Ragin 1987, 72).

Tabell 7.2. Sanningstabell med partiella produkter för utfallet ”praktisk handling”.

Kausala förhållanden				Utfall	Partiella produkter
Köns- dominans (K)	Ledande position (L)	Barnspecifikt handlings- utrymme (B)	Generellt handlings- utrymme (G)	Praktisk handling (P)	
1	1	1	1	1	$K L B G = P$
1	1	1	0	1	$K L B g = P$
1	1	0	1	0	$K L b G = p$
1	0	1	1	?	$K l B G = ?$
1	0	1	0	1	$K l B g = P$
1	0	0	0	0	$K l b g = p$
0	1	1	1	1	$k L B G = P$
0	1	1	0	1	$k L B g = P$
0	1	0	1	0	$k L b G = p$
0	1	0	0	1	$k L b g = P$
0	0	1	1	1	$k l B G = P$
0	0	0	0	0	$k l b g = p$

Summan av de partiella produkter som länkas till utfallet P (”mycket praktisk handling”) är följande:

$$(1) \quad P = K L B G + K L B g + K l B g + k L B G + k L B g + k L b G + k l B G$$

I den ovanstående ekvationen har alla kombinationer samma positiva utfall (P). Boole'sk algebra är kombinatorisk till sin design. Detta innebär bl a att en frånvaro av ett förhållande (markerad med en liten bokstav) har samma logiska status som en närvaro har (markerad med en stor bokstav). Exempelvis variabeln ledande position (L) i den partiella produkten $kLbg$ i den ovanstående ekvationen orsakar mycket praktisk handling (P) endast när kvinnodominans och ett stort barnspecifikt handlingsutrymme och ett stort generellt handlingsutrymme är frånvarande (betecknade med k , b och g).

Motsvarande ekvation för utfallet p ”lite praktisk handling”:

$$(2) \quad p = K L b G + K l b g + k L b G + k l b g$$

I tabellen ovan finns det även en rad där den beroende variabeln i vissa fall får värdet 1 och i andra fall värdet 0. Det är kombinationen $KlBG$ som ger detta motsägelsefulla utfall (”lite” och ”mycket praktisk handling”). Detta innebär att de två enheter som befinner sig i en likartad situation handlar olika. Hur denna rad kan tas hänsyn till i analysen finns det olika alternativ till. Jag återkommer till detta problem senare (se avsnitt 8.2 och bilaga 5). I denna fas av analysen betraktas denna rad som icke-existerande.

De två ekvationerna ovan baserar sig på de kombinationer av en beroende variabel och fyra oberoende variabler som existerar i undersökningsmaterialet. Som framgår av bilaga 3 finns det 19 kombinationer som är logiskt möjliga, men som inte existerar i datamaterialet. Dessa kombinationer representerar potentiella enheter, som kan inkluderas i analysen om variationen i de tillgängliga empiriska data är för begränsad (Ragin 1987, 107). Vanligtvis gäller utsagorna i forskning enbart existerande fall, där de för forskningen ifråga intressanta kausala villkoren är relevanta. För att möjliggöra maximal förenkling av maximal kausal komplexitet är det meningsfullt att analysera även de logiskt möjliga kombinationerna. Ju större variation bland fallen desto mindre antal produkttermer behövs. Ju mindre antal produkttermer desto fler generella utsagor kan genereras. Graden av variation bland fallen med både existerande och icke-existerande kombinationer framgår av följande ekvation, där M är beteckning för logiskt möjliga kombinationer:

$$(3) \quad M = K L b g + k l B g + k l b G + K l b G$$

Sammanfattningsvis kan man konstatera att en fullständig sanningstabell ger fyra olika typer av kombinationer (rader i tabellen):

1. de kombinationer som ger ett positivt utfall (P),
2. de kombinationer som ger ett negativt utfall (p),
3. de kombinationer som ger ett motstridigt utfall (?), och
4. de kombinationer som inte existerar, men som kan analyseras som logiskt möjliga fall (M).

Varje kombination av kausala villkor ses som en situation, som en totalitet. Endast kombinationer med identiska utfall jämförs i den fortsatta analysen i detta kapitel. Syftet är att ta fram nödvändiga och/eller tillräckliga villkor för respektive utfall. I nästa kapitel struktureras analysen utifrån jämförelser med olika utfall.

Boolsk minimering

Nästa steg i den kvalitativa komparativa analysen innebär eliminering av ”onödiga” termer från variabelkombinationer och reducering av summan av partiella produkter. Målet för förenklingen är att på ett logiskt enkelt sätt framställa den information som finns representerad i sanningstabellen.

Minimumantalet av kombinationer erhålls genom att tillämpa två regler enligt Quine - McCluskeys algoritm.

- Den första regel går ut på att om två uttryck ”differ in only one causal condition yet produce the same outcome, then the causal condition that distinguishes the two expressions can be considered irrelevant and can be removed to create a simpler, combined expression” (Ragin 1987, 93).

- Den andra regeln säger att "[r]edundant prime implicants are ones which cover a subset of the configurations implied by another prime implicant" (Drass 1992, 31) och att "[a] Boolean expression might be implied by more than one Boolean expression" (Suárez 1994; jfr Ragin 1987, 96).

Den första regeln tillämpas på den ursprungliga sanningstabellen med partiella produkter (tabell 7.2). Logiken i denna enkla datareduktion är parallell med den experimentella designen. Bara ett kausalt villkor tillåts variera i taget, andra kausala villkor hålls konstanta, medan utfallet är oförändrat. Förenklingsprocessen påbörjas med en parvis sammankoppling av alla kombinationer med samma utfall, som skiljer sig bara angående värdet på en variabel. Syftet är att eliminera logiskt sett irrelevanta termer. Förenkning i Ragins metod sker genom satskonnektiven som sanningsfunktioner. Negationens sanningsvillkor talar om att samband mellan sanningsvärdet hos A och $\neg A$ (negationen av A) är att de utesluter varandra. Om ett kausalt villkor får två olika sanningsvärden i annars identiska kombinationer, tas detta villkor bort. Det man eftersträvar är således logiskt sanna kombinationer. Vid jämförelsen mellan kombinationerna KLBG och kLBG visar det sig exempelvis att variabeln K är irrelevant, eftersom utfallet inträffar oberoende av värdet på K. Därför kan K elimineras och de två partiella produkterna kan kombineras till en enklare form LBG. Detta enklare uttryck LBG kallas för en implikant ("implicant") för de två partiella produkterna KLBG och kLBG pga att den logiskt sett implicerar båda två.

Processen med parvisa sammankopplingar fortsätter tills ingen ytterligare förenkning är möjlig. (I bilaga 4 redovisas minimeringen av ekvationen P "mycket praktisk handling".) Hela ekvationen av de olika kombinationer av karakteristika som ger en hög nivå av praktisk handling (P) (ekvation 1 ovan)

$$(1) \quad P = K L B G + K L B g + K l B g + k L B G + k L B g + k L b g + k l B G$$

kan då stegvis förenklas enligt den första minimeringsregeln till en betydligt enklare formel. Ersättandet av de sju ursprungliga komplexa produkttermerna med enklare produkttermer genom minimering kulminerar i framställningen av primära implikanter ("prime implicants") i ekvationen (4).

$$(4) \quad P = L B + k B G + K B g + k L g$$

Dessa primära implikanter, dvs de produkttermer som tas fram i minimeringsprocessens första steg, är delvis reducerade boolska uttryck. Boolsk implikation innebär att en primär implikant täcker (implicerar) flera primitiva uttryck, dvs oreducerade produkttermer i sanningstabellen. Exempelvis inkluderar den första termen i ekvationen ovan, LBG, fyra oreducerade primitiva uttryck, nämligen KLBG, KLBg, kLBG och kLBg.

Det andra steget i minimeringsprocessen innebär att ett minsta möjliga antal logiskt nödvändiga primära implikanter väljas ut. Dessa termer måste täcka

(implicera) alla produkttermer (kombinationer av variabler) med samma utfall i sannings Tabellen. Ragin (1987, 98) betonar att detta andra steg i minimeringsprocessen används bara när man är ute efter den logiskt sparsammaste ekvationen. Ibland kan det vara bättre att betrakta de delvis reducerade primära implikanterna som en slutlig lösning (ekvation 4). Forskarens insats är viktig. Om exempelvis teorin betonar betydelsen av en viss kombination, kan det vara intressant att låta bli att reducera denna kombination av lösningen fastän det skulle vara logiskt möjligt.

Den fortsatta minimeringen sker genom att först konstruera och sedan minimera en karta över primära implikanter ("prime implicants chart"). I kartan visas de ursprungliga kombinationerna i kolumnerna och de nya förenklade kombinationerna i raderna. I kartan markeras med ett kryss vilka av de ursprungliga kombinationerna som de nya förenklade kombinationerna täcker. När man på detta sätt gör en korstabell från ekvation (1) och ekvation (4) får man följande karta för utfallet P, mycket praktisk handling:

Tabell 7.3. Karta över primära implikanter för utfallet "mycket praktisk handling".

Primitiva uttryck

		KLBG	KLbg	KlBg	kLBG	kLBg	kLbg	klBG
Primära implikanter	LB	X	X		X	X		
	kBG				X			X
	KBg		X	X				
	kLg					X	X	

Denna karta skall nu förminska enligt den andra minimeringsregeln. Alla primitiva uttryck måste täckas av minst en primär implikant i den slutgiltiga lösningen och en primär implikant kan täcka flera än ett primitivt uttryck. Kartan ovan visar att den andra minimeringsregeln inte tillför någon ytterligare förenkling: det behövs fyra primära implikanter för att täcka de sju ursprungliga primitiva uttrycken. Ekvationen är således den samma som (4), dvs

$$(4) \quad P = L B + k B G + K B g + k L g$$

På motsvarande sätt kan summan av de partiella produkterna för p (lite praktisk handling, ekvation 2 ovan)

$$(2) \quad p = K L b G + K l b g + k L b G + k l b g$$

minimeras. Resultatet blir

$$(5) \quad p = L b G + l b g$$

Analysen av praktisk handling kompletteras med analyser i vilka andra aspekter av praktisk omsorg om barnen står i fokus. Syftet är att få en samlad bild av olika grader av anpassning mellan arbetsliv och familjeliv kopplade till olika val av individuella strategier. Resultaten av de övriga analyserna med anpassningsformerna ”mindre inskränkningar i arbetssituationen” och ”förändring av arbetssituationen” ges i bilaga 4 i form av sanningsstabeller, ekvationer (ekvationerna 6, 7, 8, 9) och kopplingar till de empiriska fallen och verksamhetstyperna.

Tolkningsvägar

Den kvalitativa komparativa metoden erbjuder några redskap för tolkning av resultaten. Här ges först en teknisk upplysning om vilka möjligheter som står till buds. I de följande kapitlen tolkas resultaten med hjälp av studiens nyckelbegrepp.

Faktorisering av ekvationen är en tolkningsväg som synliggör gemensamma komponenter i olika kombinationer. Modellen för ”mycket praktisk handling” (ekvation 4)

$$(4) \quad P = L B + k B G + K B g + k L g$$

kan modifieras med boolsk faktorisering (Ragin 1987, 100-101) på två olika teoretiskt intressanta sätt:

$$(10) \quad P = B (L + k G + K g) + k L g$$

$$(11) \quad P = K (L B + B g) + k (L B + B G + L g)^{55}$$

Att värdera de enskilda variabelernas betydelse utifrån *nödvändighet och tillräcklighet* till utfallets framträdande är ett annat sätt att finna vägar för tolkning. I modellerna ovan finns det ingen variabel som ensam skulle utgöra ett tillräckligt och/eller ett nödvändigt villkor. Inget av villkoren utgör en tillräcklig förutsättning till mycket praktisk handling: för alla villkor gäller att de har en positiv effekt bara när de kombineras med något annat villkor. Inget av villkoren förekommer i alla termer, vilket betyder att det inte finns ett nödvändigt villkor. Alla villkoren i modellen är således interaktiva till sin karaktär.

När den första faktorerade ekvationen för mycket praktisk handling (P) (ekvation 10 ovan)

$$(10) \quad P = B (L + k G + K g) + k L g$$

läses ut får man som resultat att mycket praktisk handling sker i fall

⁵⁵ Observera att komponent LB implicerar enligt den andra minimeringsregeln både KLB och kLB. Därför kan denna komponent tas med i båda faktorerna i ekvation 11.

- (1) ett stort barnspecifikt handlingsutrymme kombineras
 - a) med en ledande position
eller
 - b) med ett stort generellt handlingsutrymme på mansdominerade avdelningar
eller
 - c) med ett litet generellt handlingsutrymme på kvinnodominerade avdelningar

eller

- (2) en ledande position kombineras med ett litet generellt handlingsutrymme på mansdominerade avdelningar.

Den andra faktoriserade ekvationen (ekvation 11 ovan)

$$(11) P = K (L B + B g) + k (L B + B G + L g)$$

beskriver olika situationer på kvinno- respektive mansdominerade avdelningar, som ger möjlighet till mycket praktisk handling.

- (1) På kvinnodominerade avdelningar är ett stort barnspecifikt handlingsutrymme ett nödvändigt villkor.⁵⁶ Det förutsätter dock närvaro av andra villkor för att leda till ett positivt utfall. Antingen skall en ledande position eller ett litet generellt handlingsutrymme förekomma i kombination med detta villkor.
- (2) På mansdominerade avdelningar är variationen större. Det barnspecifika handlingsutrymmet är inte ett nödvändigt villkor, men visar sig ha stort betydelse även här. Ett stort barnspecifikt handlingsutrymme kombinerat med ett stort generellt handlingsutrymme är en av de alternativa situationerna på denna typ av avdelningar. En ledande position kombinerad med ett stort barnspecifikt handlingsutrymme eller ett litet generellt handlingsutrymme är också i vissa fall en viktig förutsättning för att kunna utöva mycket praktisk handling.

Ett tredje sätt att underlätta tolkningen av ekvationen är att koppla *de primära implikanterna till de empiriska fall*, som är presenterade i sanningstabellens olika rader. Identifiering av typer av fallen i resultatekvationen är Ragins förslag till lösning på problemet med konstruering av en användbar empirisk typologi (Ragin 1987, 20, 149-160). De empiriska analysenheterna i denna studie är de grupper som konstruerades med variablerna yrkesgrupp och kön. När de kopplas till "sina" primära implikanter i ekvation (4) får man följande empiriska typologi.

LB En ledande position kombinerad med ett stort barnspecifikt handlingsutrymme

⁵⁶ Därför kan denna del av ekvationen 11 faktoriseras till formen $KB(L+g)$.

- manliga och kvinnliga läkare, manliga journalister och manliga kontorister
- kBG Ett stort barnspecifikt handlingsutrymme kombinerat med ett stort generellt handlingsutrymme på en mansdominerad avdelning
 - manliga journalister och kvinnliga poliser
- KBg Ett stort barnspecifikt handlingsutrymme kombinerat med ett litet generellt handlingsutrymme på en kvinnodominerad avdelning
 - kvinnliga kontorister och kvinnliga läkare
- kLg En ledande position kombinerad med ett litet generellt handlingsutrymme på en mansdominerad avdelning
 - manliga kontorister och manliga textilarbetare.

Som framgår ovan är dessa ”typer” inte varandra ömsesidigt uteslutande: samma grupper (kvinnliga läkare och manliga kontorister och journalister) förekommer i två olika typer. Detta beror på den andra förenklingsregeln som säger att primitiva uttryck kan täckas med fler än en primär implikant.

Sammanställning 7.1. Verksamheter och kombinationer av de kausala villkoren med olika utfall.

Verksamhet	Partiella produkter	Yrkesgrupp och kön
Sjukhus	$P = KLBG + KLbg$	Manliga och kvinnliga läkare
	$p = KLbG$	Manliga och kvinnliga sjuksköterskor
	$p = KIBG^a + Klbg$	Manliga och kvinnliga undersköterskor
Tidning	$P = kLBG + KIBG^a$	Manliga och kvinnliga journalister
Polisstation	$P = klBG$	Kvinnliga poliser
	$p = kLbG$	Manliga poliser
Textilindustri	$P = kLbg$	Manliga textilarbetare
	$p = Klbg$	Kvinnliga textilarbetare
Metallindustri	$p = klbg$	Manliga och kvinnliga verkstadsmekaniker
	$p = klbg$	Manliga och kvinnliga metallarbetare
Kontoristyrket	$P = kLBg + KIBg$	Manliga och kvinnliga kontorister

a Kombinationen KIBG har i sanningstabellen ett motstridigt utfall (markerat med frågetecken). I denna sammanställning har de två fallen (de manliga undersköterskorna och de kvinnliga journalisterna) på denna rad placerats separat i var sin verksamhet med var sitt utfall.

Eftersom yrkesgrupperna arbetar i olika typer av verksamheter är koppling till en arbetsplats också intressant att använda som en grund för tolkning. Det här är samtidigt ett sätt att systematiskt koppla ihop resultat från en kvantitativ undersökning med den kunskap om sociala strukturer och mekanismer, som kan blottläggas i kvalitativa studier på organisationsnivån. I det här fallet är det mer intressant att använda de ursprungliga icke-minimerade partiella produkterna (se

ekvation 1). Resultatet blir då olika modeller för olika grupper i en och samma verksamhet (sammanställning 7.1.).

De olika tolkningsvägar som presenterades ovan möjliggör jämförelser mellan komplexa organisationsbaserade möjlighetsstrukturer kopplade till ett visst utfall. De logiskt relevanta kombinationer som togs fram med hjälp av den kvalitativa komparativa metodens minimeringsregler representerar de mest generella anpassningsituationerna i form av minimerade ekvationer. Genom att leta reda på gemensamma komponenter i alternativa anpassningssituationer med hjälp av faktorisering kan mer generella enskilda faktorer identifieras. Värdering av dessa faktorer nödvändighet och tillräcklighet för utfallets framträdande utgör grunden till en kausal analys av relationen mellan arbetsvillkoren och anpassningsutfallet.

Informationen i ekvationerna och i sanningstabellen kan användas också på ett annat sätt, till ett mer deskriptivt syfte. Utifrån den minimerade resultatekvationen kan en empirisk typologi konstrueras med anknytning till studiens enheter, dvs yrkesgrupper uppdelade efter kön. Typologin identifierar då olika anpassningssituationer som kombinationer av organisationsbaserade villkor för anpassning mellan arbetsliv och föräldraskap. I stället för en minimerad ekvation kan även de partiella produkter som visar vilka kombinationer av villkor som finns i materialet, tas som utgångspunkt för analysen. Arbetsplatser respektive yrkesgrupper uppdelade efter kön kan då användas som enheter i komparationer. En fördjupad empirisk analys av typiska eller undantagsmässiga anpassningssituationer kan då utföras med andra metoder för att komplettera den kvalitativa komparativa analysens resultat.

Sammanfattning

I detta kapitel har analysmodellen från det föregående kapitlet konfronterats med data. I analysmodellen separerades könsstrukturen, hierarkin, handlingsutrymmena och de olika anpassningsformerna från varandra för att definiera dem och finna lämpliga indikatorer för operationalisering. I den empiriska analysen integrerades dessa faktorer till anpassningssituationer, som täcker såväl möjlighetsstrukturen inom arbetsorganisationen som föräldrars handlande.

Med hjälp av den kvalitativa komparativa metoden har konsekvenser av samspelen mellan könsstrukturen, hierarkin och handlingsutrymmena studerats. De viktigaste resultaten är ekvationerna, som länkar samman de alternativa möjlighetsstrukturerna med en viss typ av anpassningsstrategi. Att ta fram nödvändiga och/eller tillräckliga villkor för anpassningsformerna är ett sätt att värdera de olika faktorernas förklaringskraft. Det är därmed ett viktigt steg mot en kausal analys. I sammanställningarna har ekvationernas termer kopplats till yrkesgrupper och arbetsplatser i syfte att visa hur en mer konkret bild av resultaten kan ges utifrån de empiriska fallen.

De genomförda analyserna visar att det går att bearbeta denna typ av aggregerade data till meningsfulla resultat med hjälp av den kvalitativa komparativa metoden. I slutkapitlet återkommer jag till den diskussion om metodens kritiska

punkter och fördelar, som inleddes i detta kapitel. I följande kapitel redovisar jag min tolkning av de mönster av kausala villkor och handlande som den empiriska analysen resulterat i.

8. Mellan komplexitet och generalitet: anpassningsmönster och möjlighetsstrukturer

Den kvalitativa komparativa metoden har kapacitet att avtäcka förhållanden som ger upphov till både variation och generella mönster. För att redogöra för dessa empiriska dimensioner av undersökningsmaterialet behövs det tematisk och teoretisk sortering och sammanfogning. I detta kapitel kommer jag att redovisa resultaten tematiskt, i nästa kapitel diskuterar jag dem utifrån studiens teoretiska resonemang.

Nedan kommer resultaten att användas för att belysa studiens huvudfrågeställningar. För det första är det intressant att se hur gränsen mellan arbetsliv och familjeliv ser ut i olika situationer och hur en organisationsbaserad möjlighetsstruktur förklarar olika handlingsmönster. För det andra aktualiserar resultaten frågan om könsdimensionens betydelse. Analysmodellen räcker inte till för att förklara variationen vad gäller förändring av arbetssituationen. För att komma vidare med analysen diskuterar jag kön som en anomali i ”en omöjlig ekvation”.

8.1. Gräns mellan arbetsliv och familjeliv

Hur familjelivet strukturerar arbetslivet är en central fråga i denna studie. Arbetsliv och familjeliv utgör sammanhängande cirklar, där fördelningen av tid, närvaro, tillgänglighet och andra resurser mellan cirkelarna kan se olika ut beroende på det handlingsutrymme för föräldraskap som finns inbyggt i arbetsorganisationen. Gränsen mellan arbetsliv och familjeliv blir synlig genom föräldrars handlingar – de handlingar som jag har kallat för individuella anpassningsstrategier. Uppdelningen av dessa anpassningsstrategier i tre olika grader av inskränkning – praktisk handling, mindre inskränkningar och större förändringar i arbetssituationen – är ett sätt att försöka komma åt denna gräns och bestämma familje- och arbetscirkelarnas omfång.

En möjlighetsstruktur (dvs uppsättning av kombinationer av kausala förhållanden) sammanfattar de olika handlingspositioner (eller situationer) i vilka föräldrar befinner sig på sina arbetsplatser. Samtidigt fångar den in variationen inom och mellan olika anpassningsformer. Omsorgsarbetet blir då synligt på varierande sätt på arbetsplatserna. En möjlighetsstruktur anger vilka ramar som gäller för den praktiska omsorgen.

En strukturalistisk utgångspunkt för min analys var tanken att för att vara ett tillgängligt handlingsalternativ skall en möjlighet till handling tillhöra aktörens möjlighetsstruktur. Jag antog att kvinnodominans, ledande position samt ett stort generellt och barnspecifikt handlingsutrymme skapar en struktur, som ger föräl-

den goda möjligheter att handla å familjens vägnar i arbetslivet. Avsaknaden av dessa möjligheter tolkas som ett hinder för ett flexibelt förhållande mellan arbetsliv och familjeliv. Ett viktigt antagande var också att olika möjlighetsstrukturer och föräldraskapsmodeller kan finnas inom olika skikt på arbetsplatserna. Olika typer av arbetssituationer kan då förstärka eller försvaga olika föräldraskapsmodeller. För att undersöka dessa antagandens hållbarhet skall den kvalitativa komparativa analysens resultat, dvs ekvationerna, nu jämföras närmare som anpassningssituationer med anknytning till olika verksamheter och yrkesgrupper.

Vardagliga anpassningshandlingar

Praktisk handling beskriver omsorgshandlingar under eller i anknytning till den tid lönearbetet pågår. Skiljelinjen mellan omsorgsarbete och lönearbete blir mer flytande i fall då lönearbetets organisering tillåter praktiska omsorgshandlingar av denna typ. Då går det inte att avskilja lönearbete och omsorgsarbete som två tidsmässigt och rumsligt helt separata sfärer i vardagslivet. Följande ekvationer sammanfattar möjligheter alt. avsaknaden av möjligheter för denna typ av anpassningsarbete. P refererar till mycket praktisk handling och p till lite praktisk handling (se avsnitt ”Sanningstabell” för förklaring för innehållet i de övriga variablerna).

$$(4) \quad P = L B + k B G + K B g + k L g$$

$$(5) \quad p = L b G + l b g$$

Ekvation (4) visar att alla positiva förutsättningar inte behöver vara närvarande när praktisk handling förekommer. En maximal möjlighetsstruktur i relation till familjens krav förekom i det empiriska materialet i en grupp av manliga läkare (se tabell 7.1.). Den minimerade ekvationen visar de möjlighetsstrukturer som är logiskt relevanta. En positiv möjlighetsstruktur kan därmed bli strukturerad på olika sätt. Ett stort barnspecifikt handlingsutrymme, som kan tolkas som tecken på familjevänlig arbetsorganisation, visar sig vara den viktigaste enskilda förutsättningen till flexibel anpassning under och i anslutning till arbetsdagen. Ledarskap kombinerad med ett stort barnspecifikt handlingsutrymme (LB) är en kombination som förekommer i flera typer av verksamheter och yrkesgrupper (kvinnliga och manliga läkare, manliga journalister och kontorister). Ledarskap figurerar också i det sista elementet i ekvationen, där andra positiva kausala villkor är frånvarande eller logiskt sett irrelevanta (manliga kontorister och textilarbetare). (Se sammanställning 7.1.)

Kombinationerna kBG och KBg visar variationen bland kvinno- och mansdominerade arbetsplatser där det barnspecifika handlingsutrymmet är konstant stort, men det generella handlingsutrymmet varierar. Detta resultat pekar på den generella flexibilitetens könsskaraktär. Ett stort generellt utrymme för flexibilitet i tider och närvaro karakteriserar de mansdominerade avdelningarna. Dessa två

kombinationer täcker grupperna manliga journalister och kvinnliga poliser (kBG) respektive kvinnliga kontorister och kvinnliga läkare (KBg).

Det framgår av ekvation (5) att ett litet barnspecifikt handlingsutrymme är ett nödvändigt villkor för icke-handlande och att avdelningens könsdominans har ingen betydelse i detta sammanhang. Resultaten tyder på att det är personer med en liten möjlighetsstruktur (kombination lbg) som inte utövar praktisk handling i större utsträckning. Den typ av ledarskap som är kombinerad med ett litet barnspecifikt handlingsutrymme, är inte heller öppet för denna typ av anpassningsarbete. En empirisk bas för dessa två situationer finns i sjuksköterske- och undersköterskeyrkets samt industriarbetets föräldraskapsvillkor.

Det framgår av sammanställningen 7.1. hur anpassningssituationerna varierar efter typ av verksamhet. Inom metall- och textilindustrin är möjligheterna till praktisk handling oftast frånvarande, vilket leder till ett negativt utfall. Inom andra verksamheter är variationen däremot större. Inom industrin är det endast manliga textilarbetare med ledande arbetsuppgifter, som kan utöva mycket praktisk handling. Den hierarkiska positionen kan då tänkas vara av avgörande betydelse för anpassningsutfallet. Den utgör ett nödvändigt villkor i denna speciella situation. På sjukhuset skiljer sig de olika skikten vad gäller storleken av det barnspecifika handlingsutrymmet. Det är endast kombinationen ledande position och stort handlingsutrymme (LB) som ger ett positivt utfall. På tidningsredaktionen och i kontoristyrket, som kan finnas på olika typer av arbetsplatser, är utfallet positivt oberoende av arbetsvillkor. Det stora barnspecifika handlingsutrymmet (B) är dock gemensamt för alla grupper inom dessa två verksamheter.

Sett utifrån ett könsperspektiv är skillnaderna inte tydliga. Yrkesgruppens könsdominans ger inte något entydigt svar på könsdominansens betydelse. Män och kvinnor i olika yrkesgrupper faller oftast i samma kategori vad gäller utfallet. Det är endast poliser och textilarbetare som skiljer sig från de andra yrkesgrupperna i detta avseende. Kön har betydelse för utfallet inom dessa yrkesgrupper, men dess påverkan är inte systematisk utan pekar åt olika håll. Mansdominans (läkare, polis, verkstadsmekaniker och metallarbetare) och kvinnodominans (sjuksköterska, undersköterska, textilarbetare och kontorist) är således inte avgörande för förekomsten av mycket praktisk handling. En blandad könssammansättning (journalist) gynnar däremot vardagliga anpassningshandlingar på ett entydigt sett.

Mindre inskränkningar i arbetssituationen

Den andra aspekten av anpassning mellan arbetsliv och föräldraskap handlar om att avstå från vissa saker som gäller arbetstid (överstidsarbete och tjänsteresor) och/eller som betyder karriärpaus i form av att föräldern har sagt nej till vidareutbildning eller nya arbetsuppgifter. Det andra paret ekvationer beskriver de situationer där mycket (betecknad med N) alt. lite inskränkningar (betecknad med n) i arbete har skett (från bilaga 4):

$$(6) \quad N = K L B + k B G + k L G$$

$$(7) \quad n = k L g + K l g + K L b G + l b g$$

Mindre engagemang i form av begränsat deltagande i förvärvsarbetet är en anpassningsform, som har en tydlig koppling till vissa typer av arbete och yrkesgrupper. Man kan ur ekvation (6) utläsa att närvaro av flera positiva förhållanden ingår i möjlighetsstrukturerna. Det stora barnspecifika handlingsutrymmet kännetecknar två av de tre alternativa situationer, där möjligheterna att avstå från karriär och övertid är goda (KLB och kBG). Ledande position både på kvinno- och mansdominerade arbetsplatser i kombination med varierande storlek av handlingsutrymmena utgör ett betydelsefullt villkor för en positiv möjlighetsstruktur i detta sammanhang. Det generella handlingsutrymmets koppling till mansdominerade arbetsplatser är tydlig även i detta resultat. Lite inskränkningar i arbetet har skett i varierande situationer där det inte finns något gemensamt villkor (ekvation 7).

Journalister, läkare och poliser har gjort inskränkning i sitt arbete genom att säga nej till karriärmöjligheter och dra ned arbetstiden mer än föräldrar inom de övriga yrkesgrupperna (se bilagesammanställning 7.1.). Industri- och kontorsarbete samt vårdarbete på de lägre nivåerna kännetecknas i mindre grad av denna typ av anpassningshandlingar. En förklaring till detta är att de också sällan hade den typen av arbeten att dessa handlingar är aktuella.

Det finns inga skillnader mellan könen inom yrkesgrupperna. Ett motstridigt utfall kommer till uttryck i och med att manliga undersköterskor och kvinnliga journalister har samma möjlighetsstruktur, men handlar olika. De kvinnliga journalisterna i denna undersökning har ett positivt utfall, dvs de har gjort denna typ av anpassningshandlingar, medan de manliga undersköterskorna inte har gjort det.

Förändring av arbetssituationen

Sist analyserades de situationer där de anställda hade förändrat sin arbetssituation genom att ändra sin arbetstid eller byta arbete för att få arbetstider och eventuellt arbetsuppgifter som bättre går att förena med omsorgen om barnen. Förändring av arbetssituationen antyder att anpassning inte varit möjligt med det tidigare sättet att delta i arbetslivet, men det kan också betyda ett val att prioritera familjelivet och barnen. Hypotesen var att ju mindre utrymme desto större förändringar i arbetssituationen behövs det. Handlingen har i detta fall en speciell karaktär: den förändrar det framtida arbetslivsdeltagandets premisser. Handlingen utvidgar inte det existerande utrymmet för föräldraskap i det arbete man har just då, utan syftar till en ny och bättre handlingssituation gentemot familjens behov. Brist på utrymme måste kompenseras. Familjeansvaret styr i större utsträckning vilket arbete man kan ha än vid andra anpassningsformer. Strategierna är då "exit" eller "partiell exit" från den begränsande arbetssituation (jfr Hirschman 1970; Hobson 1990).

Analysen av utfallet ”förändring av arbetssituationen” resulterade i ett flertal motstridiga fall (se bilagetabell 7.4.). Dessa motstridiga fall tas upp i följande avsnitt. Här analyserar jag enbart resultatet av de icke-motstridiga situationerna, där F innebär mycket förändringar och f lite förändringar (från bilaga 4):

$$(8) \quad F = L B + k B G + K l g$$

$$(9) \quad f = k L b$$

Att stora anpassningar skulle ske enbart i betvingande arbetssituationer med liten möjlighetsstruktur bekräftas inte i denna analys (se ekvation 8). Det händer att förändringar vidtas i delvis samma situationer (LB) där även vardagliga anpassningshandlingar eller avståndstagande från karriär och övertid (kBG) förekommer. Det sista elementet i ekvation 8, (Klg), däremot hänvisar till situationer på kvinnodominerade arbetsplatser där möjlighetsstrukturen för övrigt är liten. Ett stort barnspecifikt handlingsutrymme är en gemensam nämnare för de två första möjlighetsstrukturerna, medan det i det sist nämnda fallet saknar betydelse. Att inte förändra sin arbetssituation hänger i hop med ledande position på mansdominerade arbetsplatser, när det barnspecifika handlingsutrymmet är litet (ekvation 9).

Manliga och kvinnliga läkare samt manliga journalister och kontorister är de grupper som täcks av den första typen av möjlighetsstruktur i ekvation 8, där ledande position kombineras med stort barnspecifikt handlingsutrymme (LB) (se bilaga 4). Kvinnliga poliser är den grupp som karakteriseras av den andra situationen med mansdominerad arbetsplats kombinerad med stora handlingsutrymmen (kBG). Kvinnliga kontorister, som också har ändrat sina arbetsvillkor, har en situation där de befinner sig på en kvinnodominerad avdelning utan arbetsledande uppgifter och generell flexibilitet i arbetssituationen (Klg). Manliga poliser och manliga textilarbetare på mansdominerade avdelningar med ledande arbetsuppgifter och litet handlingsutrymme vad gäller praktisk omsorg om barnen (kLb), har inte förändrat sin arbetssituation.

Anpassningsmodeller

Jag har ovan beskrivit förhållandet mellan arbetsliv och familjeliv med hjälp av en cirkelmetafor. Tanken var att försöka undvika att se dessa livssfärer som fysiskt och socialt diskreta områden och på detta sätt ge utrymme för komplex gränsdragning dem emellan. I det följande kommer jag att sammanfatta mina resultat och relatera dem till några modeller om anpassning mellan arbetsliv och familjeliv, som har presenterats i tidigare studier.

Flera teoretiska modeller som fångar in övergången mellan arbete och familj har utvecklats inom forskningsområdet. Dessa modeller bygger på beskrivningar av hur övergången mellan dessa områden ser ut och/eller vilka effekter det ena området har på det andra. De visar på olikheter, dels i förhållningssätt till familjeliv

och fritid, dels i hur man orienterar sig mot arbetet. Två mer generella teoretiska huvudmodeller kan urskiljas (se Kyllönen 1993; Holter 1990, 23-24; Mærkedahl 1995, 97). Före 1970-talet refererades oftast till den så kallade *de separata sfärernas modell* (eller ”segmentation model”). Det dualistiska perspektivet avspeglas i denna modell. Ett alternativ till synen på arbetsliv och familjeliv som separata sfärer är en *integrationsmodell*, som utgår ifrån att det som händer i ena sfären inte kan separeras från det som händer i andra sfären.⁵⁷

Inom arbetssociologin har relation mellan arbete och familj ofta setts utifrån de separata sfärernas modell med två varianter inbyggda i tänkandet, nämligen en *jobbmodell* och en *gendermodell* (se Ellingsæter 1995, 42-44). Jobbmodellen appliceras oftast på männens sysselsättning och arbetssituation, medan gendermodellen tillämpas på kvinnors relation till arbetsmarknaden. I stället för arbetssituationen utgår man då i gendermodellen utifrån kvinnors personliga egenskaper och familjeförhållanden. Skillnaderna mellan kvinnor och män ses som komplementära och kvinnor och män antas bilda homogena grupper. Ellingsæter (ibid, 43) kritiserar denna modell för att vara föråldrad: den förenklar mäns och kvinnors komplexa, förändrade relation till arbete och familj genom att dikotomisera den till fasta kategorier.

Livsformsteorins antagande är att modellerna inte är lika för alla sociala grupper. Genom denna teori kan de separata sfärernas modell och integrationsmodellen kopplas till vissa typer av arbete och beskrivas som ”klassbundna modeller”. De separata sfärernas modell är nära förknippad med lönearbetarlivsformen, där det går en skarp skiljelinje mellan arbete och fritid. Den idealtypiska representanten för integrationsmodellen är småföretagarens självständiga livsform, men den syftar även till karriärlivsformen där uppdelning mellan arbete och familj är mindre skarp och tydlig än i lönearbetarlivsformen (se Mærkedahl 1995, 97).

Dessa två huvudmodeller har ytterligare förfinats med olika grader av anpassning och komplementaritet och genom tillfogande av kvinnliga respektive manliga företecken. En *ackomoderationsmodell* (”accommodation model”) hänvisar till begränsat deltagande i den ena sfären i syfte att möta kraven från den andra sfären. Enligt Kyllönen (1993) förverkligas denna modell först och främst i kvinnors liv (t ex i form av deltidsarbete och föräldradighet). Deltagandet i det betalda arbetet blir begränsat på grund av kvinnors familjeansvar. Om man däremot utgår från familjens krav, kan modellen ses som förverkligad i männens liv. *Kompensationsmodellen* hänvisar till ett beteende där missnöjet i den ena sfären kompenseras med större engagemang i den andra sfären. Enligt Lambert (1990) förklarar denna modell männens beteende. Den senast utvecklade modellen är en *konfliktmodell* (Mærkedahl 1995, 99). Det finns en inre konflikt eller ett dilemma inbyggt i relationen mellan arbete och familj. Om vi exempelvis tänker på förhållandet

⁵⁷ För andra beteckningar för modeller se närmare t ex Holter (1990), Holter & Aarseth (1994) Mærkedahl (1995), Holt (1994), Lundén Jakoby & Näsman (1989). Inom livsformsforskningen har bl a Jakobsen och Karlsson (1993) utgått ifrån strukturellt separerade sfärer: familj och förvärvsarbete definieras som två olika typer av produktion, dvs materiell produktion och socio-sexuell produktion.

mellan arbetsliv och familjeliv utifrån ett tidsperspektiv, är vardagslivet ofta ett noll-summe-spel.

De ovan beskrivna modellerna liksom vissa enskilda begrepp och teorier (t ex livssammanhang, livsform) representerar olika sätt att överbrygga arbetsliv och familjeliv. Det finns också ett antal teorier som fångar in förhållandet på individnivå (coping; mästring, spill over, avfärgning)⁵⁸, som inte är relevanta i detta sammanhang. De ovan nämnda modellerna rör sig huvudsakligen på institutions- eller individnivån och representerar enkla beskrivningar av verkligheten. Bakom de förenklade framställningarna finns en mångfald. Arbetsorganisationen som analysnivå med viktiga förklarande faktorer blir summerad i dessa modeller.

Jag har ovan analyserat individuella praktiker och organisationsbaserade situationer som kan tänkas ligga bakom ovan beskrivna modeller. Jag sammanfattar nedan mina resultat beträffande de tre olika typer av anpassningsstrategier, som har ingått i analysen. Jag använder här de beteckningar (dvs boolska termer) för komponenterna i möjlighetsstrukturerna och anpassningsstrategierna som använts tidigare. I tabellen nedan är det alltså inte bara komponenterna i möjlighetsstrukturerna som dras samman. Även anpassningsstrategierna, som hittills har analyserats separat, kombineras till sammansatta mönster av handlande som på olika sätt kopplar ihop arbete och familj. Exempelvis en kombination av närvaro av alla tre anpassningsstrategier betecknas med PNF. Nedan används boolskt framställningssätt för att länka dessa anpassningsmönster till olika typer av möjlighetsstrukturer (se tabell 8.1.)

⁵⁸ Modeller på individnivå beskriver hur förhållandet mellan arbetsliv och familjeliv kan ses som ett beroende, en spegling eller en komplementaritet (Lundén Jakoby & Näsman 1989, 199). En spill-over modell utgår ifrån att den ena sfärens effekt kan påverka (spilla över, smitta av sig) på den andra sfären. Lundén Jakobys och Näsman (1989, 200) begrepp ”avfärgning” är ett begrepp som beskriver denna typ av flöde från arbetslivet till familjelivet. Att bära spår av och att bära med sig arbetet är två sidor av detta flöde.

Tabell 8.1. Typologi för kombinationer av anpassningsstrategier.

Möjlighetsstruktur ^a				Anpassningsstrategi ^b			Enhet	
K	L	B	G	P	N	F	Antal	Yrkesgrupp och kön
1	1	1	1	1	1	1	5	Manliga läkare
1	1	1	0	1	1	1		Kvinnliga läkare
0	1	1	1	1	1	1		Manliga journalister
1	0	1	1	1	1	1		Kvinnliga journalister
0	0	1	1	1	1	1		Kvinnliga poliser
0	1	1	0	1	0	1	2	Manliga kontorister
1	0	1	0	1	0	1		Kvinnliga kontorister
0	1	0	0	1	0	0	1	Manliga textilarbetare
0	1	0	1	0	1	0	1	Manliga poliser
1	1	0	1	0	0	1	5	Kvinnliga sjuksköterska,
1	0	0	0	0	0	1		Kvinnliga textilarbetare och
0	0	0	0	0	0	1		undersköterskor Kvinnliga verkstadsmechaniker och metallarbetare
1	1	0	1	0	0	0	4	Manliga sjuksköterskor
1	0	1	1	0	0	0		Manliga undersköterskor
0	0	0	0	0	0	0		Manliga verkstadsmechaniker och metallarbetare

a K = Kvinnodominans, L = Ledande position, B = Barnspecifikt handlingsutrymme,
G = Generellt handlingsutrymme

b P = Praktisk handling, N = Mindre inskränkningar, F = Förändring av arbetssituationen

Av åtta möjliga kombinationer av anpassningsstrategier (2^3) framstår sex som realiserade i undersökningsmaterialet. Ingen av enheterna kombinerar vardagliga praktiska handlingar och mindre inskränkningar med frånvaro av stora förändringar i arbetssituationen (PNf) eller mindre inskränkningar och stora förändringar med lite praktisk handling (pNF). Vissa anpassningsformer är antalsmässigt väl representerade i varierande handlingssituationer (t ex pnF), medan andra kan förknippas enbart till en situation (t ex pNF). Dessa kombinationer av anpassningsstrategier ordnas i sin tur till fyra huvudsakliga anpassningsmodeller, vilka placeras längs en axel mellan de två ytterpoler, som integrationsmodellen och de separata sfärernas modell representerade ovan.⁵⁹ En typologi av anpassningsformer bildas i sammanställningen nedan utifrån empiriska kluster av anpassningsstrategier och de för enheterna gemensamma villkoren i möjlighetsstrukturerna.

⁵⁹ Med min terminologi skulle de separata sfärernas modell motsvara parallella cirklar och integrationsmodell "cross-cutting" cirklar.

Sammanställning 8.1. Anpassningsmodell, kombination av anpassningsstrategier och gemensamt/gemensamma villkor i möjlighetsstrukturen samt enhet^a.

Anpassningsmodell	Kombination av strategier	Gemensamt villkor ^b	Enhet
Integration	PNF	B	Manliga och kvinnliga och läkare och journalister, kvinnliga poliser
	PnF	Bg	Manliga och kvinnliga kontorister
Stora förändringar	pnF	b	Kvinnliga sjuksköterskor, undersköterskor, textilarbetare, verkstadsme­kaniker och metallarbetare
Mindre inskränkningar eller vardagliga handlingar	pNf	kLb	Manliga poliser
	Pnf	kLb	Manliga textilarbetare
Separata sfärer	pnf	-	Manliga sjuksköterskor, undersköterskor, verkstadsme­kaniker och metallarbetare

a Resultaten som sammanställs här är hämtade från tabell 7.1 och bilagetabeller 7.3 och 7.4.

b Gemensamt villkor hänvisar till den gemensamma nämnaren i enheternas möjlighetsstruktur (se tabell 7.1.)

De olika modellerna för relationen mellan arbetsliv och föräldraskap existerar bredvid varandra. Som framgår av tabellen ovan kan man emellertid inte lokalisera modeller i bestämda arbetsorganisationer. Istället kan man karakterisera deras empiriska kontext med hjälp av det som är gemensamt i möjlighetsstrukturen. Det gemensamma innehåller då det/de villkor som i logisk mening är relevant för handlandet (sammanställning 8.1.).

Olika yrkesgrupper uppvisar olika anpassningsmönster vad gäller familjens inverkan på arbetet. Integrationsmodellen visar sig vara hållbar för vissa professionella och tjänstemannayrken, oftast oavsett individens kön. Ett stort barnspecifikt handlingsutrymme utgör en gemensam nämnare för dessa yrkesgruppers arbetssituation. Inom kontoristyrket kombineras detta villkor med ett litet generellt handlingsutrymme.

Stora förändringar i form av ett begränsat deltagande i arbetslivet (jfr ”ackommodationsmodellen” ovan) som den enda anpassningsstrategin är en modell som kopplas till ett litet barnspecifikt handlingsutrymme. Modellen förverkligas enbart inom vissa kvinnogrupper på sjukhuset och inom industrin.

Ytterligare två modeller bär en tydlig könsprägel. Vardagliga handlingar eller mindre inskränkningar i arbetssituationen ingår i de mäns anpassningsstrategier som befinner sig i ledande position med ett litet barnspecifikt handlingsutrymme på en mansdominerad avdelning. Även om de flesta forskare anser att de separata sfärernas modell är föråldrad i dagens läge, när de flesta kvinnor har ett förvärvsarbete, finns den fortfarande kvar i vissa yrken. Modellen visar sig vara adekvat

för män i vissa typer av tjänstemannayrken och arbetaryrken som inte har något av villkoren gemensamt.

Det finns således en kvinnlig och manlig variant för anpassning inom vissa yrkesgrupper och arbetsplatser. Starkast kommer detta till uttryck när anpassning mellan arbetsliv och familjeliv har formen av stora förändringar i arbetssituationen, respektive när litet anpassningsarbete utförs över huvudtaget. Dessa anpassningsval lyckades jag emellertid inte förklara utifrån de arbetsorganisatoriska villkoren. Avdelningens könssammansättning, hierarkisk position, barnspecifikt och generellt handlingsutrymme som kausala villkor räckte inte till att täcka variationen i denna anpassningsstrategi. Därför måste utfallet ”stora förändringar i arbetssituationen” analyseras vidare.

8.2. Kön som anomali

I denna studie har jag utgått från tanken att relationen mellan arbetsliv och familjeliv är en objektiv motsättning. Det är fråga om ett strukturellt dilemma, som kan skapa motsägelsefulla handlingsmönster. För att sammanfatta svårigheterna med att anpassa arbetsliv och familjeliv används ofta uttrycket ”en omöjlig ekvation”. Detta syftar förstås på individens (ofta kvinnans) svårighet att få allt att gå ihop, att få tiden att räcka till, att klara av det dubbla ansvaret etc. Min analys ledde till omöjliga ekvationer – fast i en annan bemärkelse. Främst analysen av anpassningsformen ”förändring av arbetssituationen” ledde till flera omöjliga ekvationer, som innebar motsägelsefulla handlingsmönster i den situation en förälder befann sig. De är motsägelsefulla i logisk bemärkelse: samma orsak producerar inte samma effekt. Det var således inte möjligt att ta fram en modell som gällde alla grupper. Detta problem tyder på att det är ytterligare något kausalt förhållande, som skapar splittring i möjlighetsstrukturen, men som saknas i analysmodellen i dess nuvarande form. Dessa motstridiga fall föranleder flera frågor: Vilka kausala förhållanden beskriver dessa motsägelsefulla situationer? Vad är det för situationer denna typ av handlande förekommer i? Finns det någon systematik i de här fallen? För att se på vilket sätt dessa motstridiga resultat hänger ihop med modellens kausala förhållanden presenteras i sammanställningen nedan analysgruppernas partiella produkter kopplade till respektive arbetsplats.

Sammanställning 8.2. Verksamheter och kombinationer av kausala villkor med olika utfall på ”förändring av arbetssituationen”.

Verksamhet	Partiella produkter	Yrkesgrupp + kön
Sjukhus	F= KLBG + KLbG F = KLbG ^a f = KLbG ^a F = Klbg f = KIBG ^a	Manliga och kvinnliga läkare Kvinnliga sjuksköterskor, Manliga sjuksköterskor Kvinnliga undersköterskor Manliga undersköterskor
Tidning	F= kLBG+ KIBG ^a	Manliga och kvinnliga journalister
Polisstation	F = kIBG f = kLbG	Kvinnliga poliser Manliga poliser
Textilindustri	F = Klbg f = kLbg	Kvinnliga textilarbetare Manliga textilarbetare
Metallindustri	F = klbg ^a f = klbg ^a F= klbg ^a f = klbg ^a	Kvinnliga verkstadsmekaniker Manliga verkstadsmekaniker Kvinnliga metallarbetare Manliga metallarbetare
Kontoristyrket	F = kLBg + KIBg	Manliga och kvinnliga kontorister

a Dessa kombinationer har i sanningstabellen (bilagetabell 7.4 – se bilaga 4) ett motstridigt utfall (markerat med frågetecknen). I denna sammanställning har de här fallen placerats separat på var sin arbetsplats med var sitt utfall.

Förenklade förutsättningar för att de anställda inom vissa situationer handlar olika vad gäller förändring av arbetssituationen får sitt uttryck i en minimerad ekvation för de motstridiga fallen, som betecknas med C:

$$(12) C = K I B G + K L b G + k l b g$$

Denna ekvation ger den generella bilden av de situationer, som måste analyseras närmare med hjälp av en ytterligare förklaringsvariabel.

Det framgår av ekvation (12) och sammanställningen ovan att motstridiga utfall förekommer i tre anpassningssituationer: KLbG (kvinnliga och manliga sjuksköterskor), KIBG (manliga undersköterskor och kvinnliga journalister) och klbg (kvinnliga och manliga verkstadsmekaniker och metallarbetare). Av sammanställningen ovan framgår också att de grupper där det barnspecifika handlingsutrymmet är stort är mer lika varandra än de övriga grupperna, där antingen utrymmet är litet i hela gruppen eller en skillnad föreligger mellan kvinnor och män. Läkare, journalister och kontorister är grupper där kvinnor och män handlar lika trots att möjlighetsstrukturen inte ser likadan ut. Det stora barnspecifika handlingsutrymmet är gemensamt för dessa grupper. Sjuksköterskor, verkstads-

mekaniker och metallarbetare är de yrkesgrupper, där kvinnor och män handlar olika i likartade situationer.

Sammanställningen ovan visar att av föräldraskapet motiverade förändringar av arbetssituationen är tydligt könsfördelade inom de flesta arbetsplatser och yrkesgrupper. Könsaspekten blir därmed central på ett tydligare sätt än vid andra anpassningsstrategier, som visade sig vara mer förenliga med de faktorer som den ursprungliga modellen inkluderade. Jag har tidigare strävat efter en könsspecifik analys av anpassning mellan arbetsliv och familjeliv. Jag har emellertid valt att inte använda individens kön som förklaringsbegrepp i den analytiska modellen. Detta innebär att jag inte har velat ”göra” könsdimensionen synlig på det sedvanliga sättet, som en kategori kvinnor respektive män. Tanken var att det är organisationsvillkor som är bekönade på olika sätt och i olika omfattning på olika typer av arbetsplatser och att detta skulle resultera i olika modeller för föräldraskap.

Hur kan då den logiskt omöjliga ekvationen förklaras? De motstridiga resultaten beträffande anpassningsstrategi ”stora förändringar i arbetssituationen” kommer jag att använda för tolkning av familjesituationens betydelse för val av anpassningsstrategi (se bilaga 5). Konstruering av två index som sammanfattar hemarbetets könsfördelning resp. barnsysslornas könsfördelning (se bilaga 2) visade att dessa variabler efter dikotomisering är konstanta mellan observationskategorierna. Inom varje yrkesgrupp är det kvinnorna som gör största delen av hemarbetet och barnsysslorna. Detta innebär att dessa variabler sammanfaller med könsvariabeln. Denna variabel betecknas nedan med den boolske variabeln Q.

Ekvationen nedan visar de kombinationer av omgivande förhållanden som gäller för kvinnor (Q) respektive män (q), när utfallet är mycket förändring av arbetssituationen (F). Ekvationen är minimerad (ekvation 13) och därefter faktoreriserad på två olika sätt. Ekvation (14) visar separata alternativa situationer för kvinnor respektive män (kön som en gemensam nämnare), medan ekvation (15) visar flera gemensamma komponenter för de olika situationerna.

$$(13) F = l B G Q + K B g Q + L B G q + k L B q + l b g Q + K L b G Q$$

i faktoriserad form:

$$(14) F = Q (l B G + K B g + K L b G + l b g) + q (L B G + k L B)$$

eller

$$(15) F = Q K (B g + L b G) + Q l (B G + b g) + q L B (G + k)$$

Eftersom fördelningen av hemarbetet följer könsvariabeln, får man alltså ett resultat, som visar variation bland de kvinnor och män som har förändrat sin arbetssituation (från ekvation 14).

- (1) Kvinnor
 - a) har en icke ledande position kombinerad med ett stort barnspecifikt och generellt handlingsutrymme
eller
 - b) har ett stort barnspecifikt och litet generellt handlingsutrymme på en kvinnodominerad avdelning
eller
 - c) har en ledande position kombinerad med ett litet barnspecifikt och stort generellt handlingsutrymme på en kvinnodominerad avdelning
eller
 - d) har en icke ledande position kombinerad med ett litet barnspecifikt och generellt handlingsutrymme.
- (2) Män
 - a) har en ledande position kombinerad med ett stort barnspecifikt och generellt handlingsutrymme
eller
 - b) har en ledande position med ett stort barnspecifikt handlingsutrymme på en mansdominerad avdelning.

Stora förändringar som anpassar förvärvsarbetet efter familjens krav visar sig alltså huvudsakligen vara en kvinnlig anpassningsstrategi. Ekvation (14) visar, trots att den är minimerad, en stor variation i situationerna. Kvinnor i alla situationer använder sig av denna anpassningsstrategi. Likhet mellan kvinnorna överskrider alla olikheter baserade på deras situationen inom arbetsorganisation. Det är här vi finner de kvinnogrupper som i litteraturen karakteriseras med "kvinnors negativa ekonomiska beteende" (se Sundin 1989), "familjeorientering" eller "kvinnospecifika livsformer" alternativt "mellanlivsform" (se kapitel 3).

Det är intressant att också titta närmare på den avvikande mansgruppen, som visas i ekvation (15) ovan; $qLB(G+k)$. Män som har gjort stora förändringar i sin arbetssituation befinner sig i ledande positioner med ett stort barnspecifikt handlingsutrymme. Ett stort generellt handlingsutrymme eller ett jobb på en mansdominerad avdelning är karakteristiskt för dessa mäns arbete. Dessa situationer gäller för manliga läkare, journalister och kontorister. Dessa män befinner sig i ett mellanskikt eller i ett övre skikt inom arbetsorganisationen ofta med hög utbildning. De arbetar med olika typer av tjänsteproduktion inom både kvinno- och mansdominerade arbetsplatser och yrkesgrupper. Vad gäller yrkesgrupp är det inte fråga om extremt manliga områden, utan snarare om arbeten där kvinnor är i dominans eller där bägge könen är ungefär lika väl representerade. Det är kanske här vi möter innehavare av den "nya papparollen" (Nilsson 1992; jfr Björnberg 1994). Deras arbetsposition stämmer nämligen väl med Holters och Aarseths (1994, 170-172) sammanfattning av de beskrivningar som gäller "den nye familjemanden". En tydlig koppling till arbetsplatsens könsdominans saknas dock i mina resultat. Dessa män tycks ha anpassat sin arbetssituation till familjens behov, men föräldraskapet är trots detta könspräglad i familjesfären i o m att det är makarna till

dessa män som gör det mesta av hushålls- och barnsysslorna. Jämfört med kvinnornas arbetssituation finner vi en tydlig skillnad i villkoren för denna typ av anpassning. Det finns ingen "kvinnogrupp" som i den minimerade ekvationen ovan befinner sig i en situation som kan karakteriseras med kombination av ledande position och stort barnspecifikt handlingsutrymme. Alla andra kombinationer av dessa två variabler finns hos kvinnor som förändrat sin arbetssituation mycket (dvs IB, Ib och Lb). De situationer kvinnor befinner sig i inom arbetsorganisation är således mindre gynnsamma för smidig anpassning mellan arbete och föräldraskap.

Resultaten visar hur praktikerna i det avlönade och det oavlönade arbetet hänger ihop. Kvinnors och mäns situation i avvägningen mellan arbete och familj skiljer sig dramatiskt även om möjlighetsstrukturen i arbetslivet är likartad. Kvinnor och män kan således ha likartade arbetssituationer, men de har definitivt olika villkor i familjen. Bilden stämmer väl överens med den kunskap vi har om könsfördelning av det avlönade och oavlönade arbetet i samhället i stort. Det könspräglade föräldraskapet och den snäva fördelningen av hushållsarbetet är ett villkor som markerar en tydlig könsgräns inom de flesta yrkesgrupperna. Jag återkommer till dessa resultat i slutdiskussionen.

8.3. Evaluering av teoretiska argument

I tidigare faser av analysen har teoriernas roll varit att specificera kausala variabler och utfall samt sammanträffanden (kombinationer) av dessa. I detta kapitel används den kvalitativa komparativa metoden för att undersöka områden av överensstämmelse mellan teoretiska argument och resultat av den genomförda empiriska analysen.

De teoretiska perspektiv på anpassningsmöjligheterna som diskuterats tidigare låter sig inte inordnas i en forskningstradition med gemensam grundsyn. Det finns viktiga skillnader mellan de olika antaganden som skisserats. De måste därför betraktas som alternativa förklaringsgrunder. Utmaningen i utvärderingen ligger i att hålla ihop dessa olika teoretiska argument, att inte beskriva dem isolerade från varandra. Den kvalitativa komparativa metoden handlar om "multipel conjunctural causation" (Ragin 1987, 23-26). Med detta menas att aktuella händelser vanligtvis har flera alternativa orsaker. Eftersom orsakskombinationerna är alternativa, är var och en av dem som sådan tillräcklig för att producera utfallet.

Den kvalitativa komparativa metoden kan användas för att utvärdera vilken räckvidd och vilka begränsningar de olika teorierna har. Med evaluering förstås här en formaliserad och systematisk bedömning av teoriernas innehållsmässiga relevans i förhållande till det undersökta fenomenet (jfr Ståhle 1985). Med hjälp av den kvalitativa komparativa metoden kan de olika teoretiska argumenten kontrasteras mot varandra och mot de empiriska minimerade konfigurationer som analysen har resulterat i. Metoden gör de teoretiska utsagorna jämförbara som typer eller undertyper. Genom att kombinera fallorienterad och variabelorienterad analysstrategi kan man identifiera typer och undertyper ("subtypes") för anpass-

ningssituationer, som visar teoriernas giltighetsområden och svaga punkter. Denna analys är viktig då den utgör basen för evalueringen av teorin och tolkningen av empiriska fall i förhållande till teoretiska antaganden (Ragin 1987, 119). Teoretiskt och empiriskt härledda mönster av kausalitet kan studeras för hur de är invecklade, komplementära eller förenliga.

De kausala förhållanden som identifierades med hjälp av olika förklaringsgrunder till hur möjligheterna till anpassning mellan arbetsliv och familjeliv ser ut, är i modellerna/ekvationerna sammankopplade för att förklara variation i de beroende variablerna. Modellerna över olika anpassningsformer visar variationen i situationer där de teoretiskt relevanta variablerna har betydelse för huruvida resultatet blir ett positivt eller ett negativt utfall. Teorierna beskriver alternativa mönster för kausal determinering; empirisk forskning kan visa evidens för ännu flera alternativ. Vad är det då för kausala kombinationer som kan specificeras? Vad säger teorierna om sådana kausala sammanträffanden? För att kunna ställas i relation till varandra skall de teoretiska argumenten uttryckas i boolska termer. Jag gör denna översättning till boolska termer genom att söka efter den huvudvariabel, som var och en av teorierna utgått ifrån. Denna huvudvariabel relateras sedan till de andra kategorier, som teorin har uttalat sig om och som har betydelse för anpassning mellan arbetsliv och familjeliv.

- För det första har jag ovan (se kapitel 2) studerat *livsformsteorins* argument kring att det existerar en homogen struktur av olika förhållanden för olika livsformskategorier. Livsformsteorin använder typologiska begrepp på familjenivån för att beskriva hur en samhällelig position hänger ihop med arbetsvillkoren och relationen mellan arbetsliv och familjeliv. Teorin avspeglar först och främst klasspositioner i produktionen och könsarbetsdelning mellan avlönat och oavlönat arbete. Arbetsledande uppgifter och handlingsutrymmen är relevanta variabler inom denna teori. Ledande position implicerar större automi och inflytande generellt, men avspeglar även arbetstagarens relation till en karriär. Kvinnors ökade arbetslivsdeltagande har inte blivit konceptualiserat inom ramen för de gängse livsformerna (utom i Fribergs kvinnliga mellanlivsform, se kapitel 5). Könsdifferentiering sker istället inom livsformer i familjesfären. Arbetsorganisationens könsmissiga sammansättning har därmed ingen betydelse för hur livsformerna konceptualiseras.

När denna teori uttrycks med boolska termer, får man följande ekvation för de två könsneutrala, men implicit mansspecifika livsformerna som är kopplade till kapitalistiskt lönearbete:

$$(16) T = L B G$$

för karriärlivsformen och

$$(17) t = l b g$$

för lönearbetarlivsformen. T och t i ekvationerna ovan står för två hypotetiska utfall, mycket alt. lite omsorgsinriktat anpassningshandlande. De kvinnospecifika livsformerna kan då tänkas vara (hustru)funktioner av dessa två ekvationer,

$$(18) Q_k = f(L B G)$$

och

$$(19) Q_l = f(l b g),$$

Q_k står för representationshustruns livsform kopplad till mannens karriärarbete som en funktion (markerad med bokstaven f). Q_l står för hemmafrulivsformen på motsvarande sätt kopplad till mannens lönearbetarlivsform. Egentligen kan man tänka sig att praktisk omsorg om barnen sker enbart i de här kvinnospecifika livsformerna enligt den ursprungliga teorin. Det omsorgsarbete jag är intresserad av är den anpassning mellan arbetsliv och familjeliv, som befinner sig i mellanrummet mellan arbete och familj. Såna anpassningsformer kopplar jag direkt till vissa typer av arbetsvillkor och position i lönearbetet, inte till partners position. Därför gör jag här en tolkning att ekvationerna T och t gäller för både för män och kvinnor.

- *Könsstruktur.* Vilken effekt har arbetsplatsens könssammansättning på de olika aspekterna av anpassning mellan förvärvsarbete och föräldraskap ("praktisk handling", "mindre inskränkningar i arbetssituationen" och "större förändringar i arbetssituationen")? Det är relativt vanligt att söka förklaring till variationen i anpassningsstrategierna i arbetsplatskulturen. Tanken är att arbetsplatserna (eller avdelningarna inom en arbetsplats) är uppbyggda kring ett typiskt manligt respektive kvinnligt förhållningssätt till arbetsliv och familjeliv (t ex Bonke 1997). Ibland har denna faktor betraktats som ensam bestämmande för hur kvinnors och mäns anpassningsmöjligheter skiljer sig (se Kaul 1991). Arbetslivet ses då som strukturerat kring föräldraskapets handlingsområden genom uppdelning i en offentlig och en privat sektor, där antingen mans- eller kvinnoarbetsplatser och -yrken är dominerande. En traditionell mansmodell råder på mansdominerade arbetsplatser, där de anställda ses som fristående individer utan andra familjeförpliktelser än försörjning. En kvinnomodell tar hänsyn till kvinnors traditionella roll som omsorgsgivande mödrar. När dessa tankegångar översätts till boolska uttryck får man två ekvationer:

$$(20) T = K B$$

för kvinnodominerade arbetsplatser och

$$(21) t = k b$$

för mansdominerade arbetsplatser. Det stora barnspecifika handlingsutrymmet antas avspegla de kvinnodominerade arbetsplatsernas familjevänlighet.

- *Handlingsutrymme*. I det nordiska projektets handlingsteoretiska modell relateras föräldraskapets tre dimensioner (försörjning, praktisk omsorg och socio-emotionell omsorg) till olika arbetsvillkor (Näsman 1997, 57; se bilaga 1). Praktisk omsorg om barnen är kopplad till möjligheter till ledighet av olika slag samt tillgänglighet på arbetet. Dessa möjligheter sammanfattas som föräldraskapets handlingsutrymme. Handlingsutrymmet handlar om vardagliga handlingsmöjligheter som ökar flexibiliteten. Möjligheterna kan vara direkt barninriktade eller mer generella. Hur kopplingarna mellan handlingsutrymmet och strategierna hänger ihop med de strukturella villkor, som ingår i min analys, kan inte utläsas ur den handlingsteoretiska modellen. Praktisk handling antas äga rum i situationer där handlingsutrymmet är stort. Det maximala rummet kännetecknas av en kombination av barnspecifikt och generellt handlingsutrymme. Uttryckt i boolska termer blir de hypotetiska ekvationerna:

$$(22) T = B G$$

och

$$(23) t = b g.$$

T hänvisar i det här fallet till en situation med gynnsamma möjligheter till anpassningsarbete i och med att både det barnspecifika och det generella handlingsutrymmet är stort, medan t står för en situation präglad av frånvaro av goda möjligheter.

De tre hypotetiska ekvationerna (16, 20 och 22) för ett positivt utfall (T) uttrycks nedan med en integrerad modell. Denna modell syntetiserar de tre teoretiska perspektiv på anpassningen mellan förvärvsarbete och föräldraskap som utgår från livsform, könsstruktur och handlingsutrymme:

$$(24) T = L B G + K B + B G.$$

Som synes avviker denna modell från resultaten från de empiriska analyserna. Boolsk algebra kan nu användas till att undersöka områden av överensstämmelse och diskrepans mellan denna teoretiskt bestämda modell (T) och resultaten av analysen från sanningstabellerna (P, N och F). Sammankoppling av den hypotetiska (T) och den existerande modellen (nedan endast P, ”mycket praktisk handling”) visar en grupp kausala relationer, som är både hypotetiska och existerande. Den visar vilka primära implikationer som behövs för att täcka alla teoretiskt och empiriskt relevanta kausala kombinationer för ett positivt utfall, dvs i detta fall mycket vardagliga praktiska anpassningshandlingar:

$$(25) (T)(P) = (L B G + K B + B G) (L B + k B G + K B g + k L g)$$

$$(26) (T)(P) = L B G + B G + K B + k L B g + L B + k B G + K B g$$

Ekvationen ovan visar områden av överensstämmelse mellan empirin och de teoretiska argumenten. Hur bra täcker denna ekvation det empiriska resultatet i min analys? Det var ekvation (4) som visade de kombinationer av variabler, där mycket praktisk handling förekommer:

$$(4) P = L B + k B G + K B g + k L g$$

Det visar sig att tre av de fyra termer som ingår i det empiriska resultatet, finns med i ekvationen (26) ovan. Den som saknas är den sista kombinationen, kLg, dvs situationen där närvaro av en enda positiv kausal faktor (ledande position) utmärker möjlighetsstrukturen. Denna kombination betecknar de manliga textilarbetarnas situation. Empiriskt sett avviker denna grupp från de övriga grupperna bland industriarbetare. Teoretiskt sett överskrider deras handlande det möjliga i en given kontext. Denna situation utgör således en svag punkt i teorierna.

Ingen av de hypotetiska situationerna (ekvation 24) ingår som sådan i den empiriska resultat-ekvationen. Ett stort barnspecifikt handlingsutrymme på en kvinnodominerad avdelning (KB) och en situation där de båda handlingsutrymmena är stora (BG) modifieras av ytterligare ett villkor ("g", dvs ett litet generellt handlingsutrymme, respektive "k", dvs mansdominans) i resultat-ekvationen 4. De mer komplexa situationer som den empiriska analysen har resulterat i, är undertyper till de hypotetiska situationerna. Den teoretiska modellen visar i det här fallet mer generella villkor för utfallet "mycket praktisk handling" än vad empirin gör. En av de hypotetiska situationerna, nämligen kombinationen LBG, är en undertyp till en empirisk kombination (LB). I det här sista fallet är det alltså empirin som pekar ut en mer generell anpassningssituation än vad teorin gör.

Ragins (1987, 118-121) metod erbjuder fler sätt att utvärdera olika typer av utfall än vad jag har genomfört här. Om det finns någon motsägelse mellan hypotetiska möjligheter och det faktiska resultatet kan läsas ut från följande ekvationer: (t)(P), där t innebär teoretiskt frånvaro av de positiva villkoren, och (T)(p), där de hypotetiskt goda anpassningsmöjligheterna ställs mot icke-handlande. Dessa analyser resulterar i en bild av olika aspekter av teoriernas innehållsmässiga relevans i förhållande till de empiriska resultaten.

Bedömningen av teorier syftar till att visa i vilka situationer de teoretiska argumenten är relevanta förklaringsgrunder. Man kan förkasta teoretiska argument som inte har evidens i empirin. Det visar sig att avdelningens könsdominans (K/k) och det två olika typerna av handlingsutrymmen (B/b och G/g) förekommer sammanlänkade, men att de inte gör det på ett teoretiskt förväntat sätt. Kvinno-dominans hänger samman med ett stort barnspecifikt handlingsutrymme (kom-

binationerna KB och KBg i ekvation 26). Kombinationen kBG visar emellertid att även på en mansdominerad avdelning finns möjligheter till smidig anpassning och att dessa möjligheter utnyttjas. Vi kan således dra den slutsatsen att kvinnodominans på avdelningsnivån inte är ett nödvändigt eller tillräckligt villkor för mycket praktisk handling.

Två analytiskt åtskiljbara strukturer, hierarki och könsstruktur, är närvarande samtidigt enbart i en kombination (kLBg). Deras inbördes samband inom ramen för föräldraskapets villkor pekar på en ledande position på en mansdominerad avdelning kopplad till ett handlingsutrymme som öppnar sig mot praktisk omsorg.

Om vi bortser från de avvikande manliga textilarbetarnas situation, finns det ett villkor som visar sig vara en gemensam nämnare för alla de övriga anpassningssituationerna, hypotetiska så väl som empiriskt existerande, där mycket praktisk handling förekommer. Det stora barnspecifika handlingsutrymmet visar sig vara ett nödvändigt (men inte tillräckligt) villkor för mycket vardagligt anpassningshandlande i dessa situationer. Detta resultat visar vikten av arbetsvillkor som tillåter tillgänglighet åt barnen och flexibilitet i anslutning till arbetet. Möjligheterna att tillgodose den praktiska omsorgens vardagliga behov regleras i stor utsträckning av arbetsplatsernas informella regler för det vardagliga omsorgsarbetet.

8.4. Sammanfattning

Familjeansvaret färgar och strukturerar föräldrars handlande på arbetsplatsen på varierande sätt. Analysen visar att föräldrar anpassar sina arbetstider och sitt jobb till familjen. Detta är en (vardags)kulturell handling i den meningen att den skapar ordning i vardagen. Det finns likheter och skillnader i det här handlandet mellan förvärsarbetande föräldrar på olika typer av arbetsplatser. Dessa likheter och skillnader har jag ovan undersökt med hjälp av den kvalitativa komparativa metoden.

Avvägning mellan arbetsliv och familjeliv i vardagslivet sker i många triviala skeenden. Jag har försökt att ha en viss grad av närhet till denna splittrade empiri. Relationerna mellan cirklarna arbetsliv och föräldraskap beskrevs ovan utifrån det vardagliga handlandet, inte i systemtermer. Den praktiska omsorgens handlingsområde innefattar olika typer av strategier. Hur gränsen mellan arbete och familj dras beror till stor del på de möjligheter som finns till förfogande, men de existerande möjligheterna används också i olika grad. Situationen är ofta komplex och leder till en stor variation i det empiriska materialet. Analysen visar också att detta handlingsområde inte alltid är logiskt förenligt med arbetsvillkoren (jfr Näsman 1997, 58). I vilken utsträckning det skapas nya möjligheter kan inte direkt läsas ut från resultaten. När resultaten utvärderades mot de teoretiska argumenten om goda anpassningsmöjligheter kunde man dock se var villkorens gränser är utvidgade utöver det förväntade.

Huvudfrågan i detta kapitel var hur och under vilka omständigheter föräldrar använder sig av olika anpassningsstrategier. När tar familjen alternativt arbetet över och under vilka omständigheter är det möjligt att finna en balans? Är det

möjligt att tala om föräldraskapets autonomi, en familjevänlig form av flexibilitet i arbetssituationen, som ger individen större utrymme att dra gränsen mellan arbete och familj efter sina egna behov?

Resultaten visar att det finns en typ av situation där anpassning mellan arbetsliv och familjeliv får en tydligt könspräglad inriktning. Detta gäller grupper med begränsade möjlighetsstrukturer, som karakteriserades av frånvaro av positiva förhållanden, speciellt den extrema situation där möjlighetsstrukturen är som minst, dvs situationen med beteckning klgb. Mödrar i en sådan situation tenderar att endast förändra premisserna för sitt lönearbete. Avsaknaden av möjligheter är ett hinder för ett flexibelt förhållande mellan arbetsliv och familjeliv. När den vardagliga flexibiliteten saknas kan föräldraskapet blir synligt i form av en förändring av arbetssituationen, vilket innebär kortare arbetstid, längre frånvaro och/eller byte av jobb. Då blir också gränsen mellan arbetsliv och familjeliv tydligare. Då ökar familjecirkelns omfång på bekostnad av lönearbetets. För fäder i liknande arbetssituation gällde det motsatta. Icke-handlande var deras strategi. Detta innebär att lönearbetets cirkel var mer omfattande än familjens.

Det motsatta gäller personer i positioner med goda möjlighetsstrukturer. Där finns utrymme för vardaglig handling och mindre korrigeringar av arbetssituationen, som inte behöver innebära stora förändringar av individens livssituation. Att även stora förändringar har gjorts i dessa situationer är tecken på att avvägning mellan arbetsliv och familjeliv påverkas av andra faktorer än de arbetsorganisatoriska förhållanden jag har tittat på eller att rummet för föräldraskap inte har varit tillräckligt stort.

Att göra vardagliga anpassningshandlingar och att dra ner på arbetstiden och avstå från nya arbetsuppgifter gör det praktiska omsorgsarbetet synligt på arbetsplatsen. Mest synligt blir dock föräldraskapet (ofta i form av längre frånvaro) i de situationer där föräldern har gjort stora förändringar i sin arbetssituation. Det handlar om att söka sig till en arbetssituation som passar familjens behov, genom att ändra de nuvarande premisserna. Att denna typ av handlande inte hade tydlig koppling till de strukturella omständigheter på arbetsplatsen som analyserades ovan, kan ha att göra med definitionen av handlingsutrymmet. Det barnspecifika och det generella handlingsutrymmet operationaliserades med variabler som beskrev organisatoriska möjligheter till en flexibel anpassning (i form av praktisk handling). Föräldraskapets handlingsutrymme täcker egentligen ett bredare och mångsidigare område av omsorgsrelaterade möjligheter än de ovannämnda. Att göra stora förändringar i sin arbetssituation kan då hänga ihop med aspekter av handlingsutrymmet som inte finns i modellen, exempelvis möjlighet till deltid. Tidigare forskning har visat att arbetet inom de mansdominerade arbetsplatserna är organiserat för heltidsarbetare. Män i traditionellt manliga arbeten kan därför ha svårt att få deltid (se Näsman 1995b). Kvinnor på mansdominerade arbetsplatser tar kortare föräldraledighet och arbetar inte lika ofta deltid som kvinnor i kvinnodominerade yrken (Kaul 1991). Möjlighet till deltid är troligen mer könsbestämt än de aspekter av föräldraskapets handlingsutrymme jag har tittat på; samtidigt

anses den vara nära kopplad till kvinnodominans som ett strukturellt villkor (se Näsman 1997; Tyrkkö 1997).

Resultaten visar att det finns skillnader i anpassningsmöjligheter mellan olika hierarkiska positioner på arbetsplatserna. Ett intressant resultat är att ledarskap varierar mycket i olika kontexter. Det finns dock en systematik i denna variation: en hög position kopplas till öppet handlingsutrymme för föräldraskap, medan en låg position hänger ihop med ett slutet handlingsutrymme. Vid alla tre anpassningsformerna är utfallet positivt när ledarskap kombineras med ett stort barnspecifikt handlingsutrymme. Det generella handlingsutrymmet har inte lika systematisk koppling till ledande position i arbetsorganisationen när dessa variabler kopplas till ett positivt utfall.

När handlingsutrymmet är i olika avseenden begränsat till lönearbete är det oftast slutet. Ett slutet handlingsutrymme ger inte tid och rum till andra aktiviteter (jfr Tåhlin 1996, 119). Ett litet utrymme av självständighet ingår i okvalificerade, monotona arbetsuppgifter på lägre hierarkiska nivåer, där arbetaren är lätt att ersätta. Dessutom är dessa arbeten konstruerade utan inbyggda möjligheter till avancemang och karriär. För dessa positioner är det typiskt att männen avstår från anpassning, medan stora förändringar i arbetssituationen är vanliga bland kvinnor.

Handlingsutrymme för föräldraskap handlar om möjlighet till inflytande som håller samman vardagens delar till en helhet. Könnssegregering och hierarkisk position är faktorer som traditionellt innebär olikhet i handlingsmöjligheter. Resultaten ovan har påvisat olika sätt på vilka dessa villkor hänger ihop, dvs hur de kan kombineras. Kan man tänka sig att dessa villkor på något sätt är kompensatoriska vad gäller föräldraskap? Att betrakta de kausala villkoren som kompensatoriska betyder att en grupp med frånvaro av ett av villkoren kan kompensera detta med närvaro av ett annat villkor. Exempelvis kan man då tänka sig att kombinationen ledande position/litet barnspecifikt handlingsutrymme (Lb) är lika med ej ledande position/stort barnspecifikt handlingsutrymme (lB). Den här typen av kompensatoriska villkor förekommer inte i resultaten. Villkoren kan även betraktas som kompensatoriska när ett villkor skiljer sig i annars likartade situationer. Ekvation (6) innebär att en mindre inskränkning i arbetssituationen har skett bl a i två situationer, k B G och k L G. Ett stort barnspecifikt handlingsutrymme kan då tänkas kompensera en ledande position på en mansdominerad avdelning när det generella handlingsutrymmet är stort. Detta skulle innebära att det inte finns enbart en modell för en familjevänlig arbetsplats. Föräldrars seriella situation i arbetslivet ger upphov till en mångfald av alternativa anpassningssituationer.

9. Slutdiskussion

9.1. Livsform, arbete och familj

Ordet livsform är vitt spritt i det vardagliga tänkandet och även inom olika vetenskapliga discipliner. Som ett begrepp används livsform inom framför allt etnologisk forskning, men förekommer också i sociologiska studier. Sin vetenskapliga utformning fick begreppet under 1980-talet av två danska etnologer, Thomas Højrup och Love Rahbek Christensen i form av en strukturalistisk livsformsteori. Denna livsformsteori hör till den sociologiska teoribildningens periferi. Begreppet livsform ligger emellertid nära mer etablerade sociologiska begrepp, som också syftar till att fånga in sociala och kulturella skillnader. Med sin utgångspunkt i de i samhället existerande produktionssätten kan livsformsbegreppet betraktas som besläktat med klassbegreppet, men kommer även nära begreppet habitus med sin betoning av olika kulturella livsstilar.

Relationen mellan arbete och familj är en central axel i livsformsteorin. Arbetsliv och familjeliv är två viktiga sociologiska forskningsområden, vilka pga disciplinens inre organisering och differentiering ofta placeras i olika boxar. Relationen mellan arbete och familj har varit en viktig arena för teoretisk kvinnoforskning, men hör inte till arbetslivsforskningens ”mainstream”. Feminismen (och den relativt nya mansforskningen) har omformulerat frågorna angående privat - offentligt, produktion - reproduktion och gett en ny förståelse för de förhållanden och tankefigurer som skapar och återskapar dessa distinktioner. Till skillnad från livsformsteorin ifrågasätter dessa inriktningar könsrelationernas traditionella sociala ordning i arbetsliv och familjeliv.

Jag har problematiserat livsformsbegreppets metodologiska egenskaper i jämförelse med ovannämnda teoretiska inriktningar och begrepp. Det svårösta förhållandet mellan begreppen, analysstrategin och empiriska observationer är ett gemensamt problem vid all sociologisk teoribildning. Livsformsteorin med sin holistiska ambition att begreppsligt överbygga livets olika delar har svårt att möta de krav som gängse analysmetoder ställer på begreppen. Begreppen borde ju utrusta forskaren med kategorier för att organisera empiriska observationer. I de kvalitativt inriktade livsformsstudierna exemplifieras de teoretiska utsagorna med empiriska fynd. Vid kvantitativa undersökningar konstrueras kategorierna på förhand och empiriska data ordnas så att de passar teorin. Problemet är att livsformsteorin ger för litet vägledning vid konkreta studier. Begreppet har inte den typ av stabilt och definitivt innehåll, som operationalisering i kvantitativa undersökningar förutsätter. Det ena sättet att genomföra en kvantitativ analys utifrån livsformsteorin har inte överensstämmt med det andra. Olika sätt att precisera relationen mellan teorins olika ingredienser har lett till diskrepansproblem i operationaliseringen. På grund av dessa problem har jag argumenterat för en annan typ av användning av livsformsbegreppet. Det är enligt min mening inte

(alltid) fruktbart att ha en färdig definition innan empirisk analys påbörjas. Den lösning jag har föreslagit är användandet av livsform som ett sensiterande begrepp ("sensitizing concept" – Blumer 1954). Begreppets användning berättigas utifrån de speciella metodologiska och innehållsmässiga frågeställningar som teorin försöker redogöra för.

En central fråga i denna studie, såväl som i livsformsteorin, är vad det är som gör att livsformen hänger samman. På den teoretiska nivån lägger livsformsteorin vikt vid livsformens logiska nödvändighet, som får sitt uttryck i en homologi mellan strukturell lokalisering och kulturell tillhörighet. Definitionen betonar "strukturens inre konsistens" som den viktigaste organisationsprincipen i en livsform, som gör livsformen till ett kulturellt system med en egen inre logik (Højrup 1983a, 181). Strukturen utgör en stabil och bindande ordning, ett system. När intresset flyttas till faktiska förhållanden i arbetslivet och familjelivet blir detta teoretiska påstående emellertid problematiskt. Arbetets och familjens organisering är mottaglig för nya utvecklingstendenser i arbets- och familjelivet, individuell variation och förändring. Det blir svårt att upprätthålla en sån rigiditet i förhållande till den empiriska världen som livsformsteorin förespråkar. Några livsformsforskare (t ex Tora Friberg och Jens Hoff) har uppmärksammat detta problem och uttryckt ett behov av att mikroförankra strukturbegrepp, en tanke, som har lanserats av allt flera forskare (exempelvis Sztompka 1979; Knorr-Cetina & Cicourell 1981). Strukturerna både skapas, upprätthålls och omformas av människor. Man kan således hävda att strukturer som sådana inte existerar vid sidan av de konkreta skeenden i vilka deras effekter kan spåras (Alvesson 1994). För de faktiska människor som lever i livsformerna eller är bärare av dem – för att använda uttrycksformer från Højrup och Rahbek Christensens senare produktion – är det inte fråga om någon "tvingande logik" i denna mening. På den individuella nivån struktureras livsformen genom de handlingar som skapar och uppehåller en organiserad relation mellan arbete och familj. Min teoriutveckling har byggt på tanken att en livsform i termer av relation mellan arbete och familj är en organisatorisk tillhörighet med direkt koppling till arbetets och familjens organisationer och praktiker.

Eftersom jag inte har definierat begreppet livsform som "strong patterns of structure, thought and action", har jag kunnat ställa frågor om förhållandet mellan struktur och handlande i olika kontexter. Livsformsbegreppet som ett sensiterande begrepp har då väglett mig i sökandet till såna strukturella förhållanden som påverkar livsformen och de handlingsmässigt centrala livssfärer, som ger livsprocesser nödvändiga fästpunkter. Jag har argumenterat för en flexibel analysstrategi, som försöker hålla detta frågande och sökande i liv. Jag har också genomfört en empirisk analys i enlighet med denna utgångspunkt.

9.2. Mot en integrerad modell över anpassningen mellan arbetsliv och föräldraskap

Olika forskningsansatser ger skilda tolkningsramar för en analys av vardagens organisering. De presenterar olika teoretiska arenor för diskussion, begreppsutveckling och förklaring. Göran Therborn (1990, 38-39) gör en skillnad mellan två samhällsvetenskapliga huvudinriktningar med avseende på förklaringar av socialt handlande. De typiskt sociologiska förklaringarna koncentrerar sig på aktörerna, deras perspektiv och drivkrafter. Aktörer är sociologiska variabler, därför att de har olika kulturell tillhörighet och/eller strukturell lokalisering i relation till andra aktörer. Variation i aktörers karakteristika står i fokus. Handlingsituationen är vanligtvis uppfattad som slumpmässig och given. De rationalistiska förklaringsmodellerna inriktar sig på valsituationens variationer (t ex spelteori, mikroekonomi). Antaganden om stabila referenser och rationellt kalkylerande tar aktörerna och deras strävan som givna på förhand.

Min förklaring grundar sig på förståelsen av att händelser är mer eller mindre varaktiga resultat av samtida växelverkan av flera sociala strukturer, mekanismer och individers handlande. Arbetslivets organisatoriska villkor utgör kontexter och ramar för mötet mellan förvärvsarbete och föräldraskap hos den enskilda föräldern. Tanken var att det inte i första hand är individuella egenskaper som är bestämmande för vilken form samspelet mellan arbetsliv och familjeliv tar, utan att förutsättningar att möta familjens krav är inskrivna i arbetsvillkoren. Viktigt är arbetsplatsens könsmässiga segregering, individens position i hierarkin och det generella och barnspecifika handlingsutrymmet. Huvudfrågan var under vilka omständigheter en förälder finner lämpliga praktiska lösningar till att kombinera arbetsliv och familjeliv.

I min analysmodell står komplexitet i de omgivande förhållandena och socialt handlande i fokus. Varken aktörers handlande eller situationer tas som givna. Jag har därmed inte valt att organisera mina data in i givna livsformskategorier, som på förhand bestämmer hur en helhet ser (borde se) ut. Situationens multiplikativa, holistiska karaktär tas fram med hjälp av en kvalitativ komparativ metod genom att koppla förhållanden till ett visst utfall. Situationens varierbarhet begränsas av forskarens förmåga att uppfatta multiplikativa sammanträffanden av omgivande förhållanden och socialt handlande. Variablerna får således inte vara för många.

Ur tidigare studier och teorier har jag läst ut faktorer, som belyser mekanismer genom vilka arbetets och familjens organisering påverkar vardagens utformning. Organisationsvillkor, handlingsutrymme och individuella handlingar bildar det sammanhang (situation), som analysen utgår ifrån. En formalisering gör det möjligt att testa dessa enstaka hypoteser om sambandet mellan strukturella förhållanden och handlingsstrategier inom ramen för en integrerad modell.

Tyngdpunkten i min modell och analys ligger i arbetssituationen. En variation i omfattningen av inskränkningarna utifrån familjeorganisationens perspektiv hänger samman med bl a familjecykeln.⁶⁰ Småbarnsföräldrar tenderar att vara mer

⁶⁰ Den sk vertikala livsformsanalysen tar fasta på denna dimension av livsformen (se kapitel 2).

begränsade i sina handlingsmöjligheter än t ex föräldrar till tonåringar. Operationalisering av det barnspecifika handlingsutrymmet och praktisk handling som en individuell anpassningstrategi i denna studie har en klar slagsida mot lite äldre barn. Om jag hade tagit med även användningen av föräldraledigheten och de arbetsorganisatoriska villkoren för detta skulle jag bättre ha kunnat täcka olika stadium i familjecykeln. Denna typ av flexibilitet och handlande skiljer sig emellertid från de typer jag har valt att analysera genom att det finns en generell lagstiftning att utgå från (Näsman & Bengtsson 1994, 7). Hur den tillämpas på arbetsplatsen är dock inte givet (se Näsman 1992). Jag har emellertid begränsat mig till de tre anpassningsformer, nämligen praktisk handling, mindre inskränkningar och större förändringar i arbetssituationen, som har en tydlig koppling till informella handlingsutrymmen på arbetsplatsen, som i sin tur hänger ihop med vissa strukturella omständigheter i arbetslivet (könstruktur och hierarki).

Livsformernas utformning påverkas av flera faktorer (t ex lagstiftning, lokala förhållanden), som inte har fått plats i min empiriska analys. Min analysmodell täcker en liten del av samhällets organisatoriska struktur som har med relationen mellan arbetsliv och familjeliv att göra. Utifrån den kritik som har riktats mot den experimentella forskningsdesignen skulle detta innebära att det finns flera möjligheter till feltolkningar av kausaliteten (Little 1998, jfr Sayer & Walker 1992, 12). Det är emellertid nödvändigt att begränsa sig (även om undersökningen är "helhetsorienterad") och på detta sätt undvika risk för vad Ernest Gellner kallar för "an illuminating metaphor":

[...] a word of tropical jungle, in whose thick undergrowth everything is so tangled with everything else that you can never isolate any one single thing, or can do it only by the ruthless use of a machete which kills that which it separates (Gellner 1985, 33).

Att knyta ihop strukturella och kontextuella arbetsorganisatoriska omständigheter med vardagligt handlande är den uppgift som har stått i fokus i denna avhandling.

9.3. Den boolska kausalanalytiska metoden

Med en utgångspunkt i en uppfattning om vardagen som en komplex och föränderlig helhet, har jag valt att pröva en kvalitativ komparativ metod utvecklad av Charles C. Ragin (1987). Sociologins empiriska forskningspraktik har i större utsträckning kommit att inkludera explicita orsaksmodeller i form av bl a stigmodell, regressionsanalys och Lisrel (Abell 1990; Therborn 1991, 178). Till skillnad från dessa metoder bygger den kvalitativa komparativa metoden på en holistisk forskningsdesign, som integrerar den fallorienterade metodens känslighet för komplexitet och de statistiska metodernas förmåga att generalisera. Det betydelsefulla vid denna analys är inte mängden, representativitet etc utan konsekvenserna av ett samspel mellan olika faktorer.

Den kvalitativa komparativa metoden använder boolsk algebra vid den empiriska analysen. Analysen inleds med en konstruering av en sanningstabell utifrån

studiens rådata. Att konstruera en sanningstabell tvingar till diciplinering. Det hjälper till att upptäcka vilka faktorer hänger ihop hur de är invecklade. Resultatet beskriver inte helheten som en enkel summa av delarna (trots att ekvationerna vid ett första ögonkast har denna form) utan det är komplexiteten som lyfts fram. Man kan inte nödvändigtvis iaktta någon enhetlig ”struktur” eller ett ”system” (utom i det fallet när ett nödvändigt och tillräckligt villkor gäller). ”Helheten” är mångfacetterad och fragmentarisk. Förklaringens komplexitetsgrad utökas i och med att ”helheten” är disjunktiv: en mångfald av alternativa kombinationer. Ett utfall kan således produceras på många olika sätt, dvs som en effekt av flera olika kombinationer av förhållanden. Det blir svårt att förklara utfallet med något övergripande kausalt teoribygge. De olika kombinationer av de kausala förhållandena kan inte reduceras till så konstanta föreningar mellan faktorer som enskilda teorier argumenterar för.

Min empiriska analys skiljer sig från de exempel som används i presentationen av metoden (t ex Ragin 1987) så till vida att vad jag söker är en strukturell, inte historiskt kausal, förklaring. I historievetenskapen består ofta det undersökta fenomenet av ett händelseförlopp som leder till ett bestämt kvalitativt resultat (t ex en unik händelse). I det vardagliga handlandet är det (ofta små) händelser och aktiviteter, som går i repris. Frågor om orsak och verkan kan därmed inte besvaras på samma sätt. För att lösa historiska orsaksproblem är det metodiskt fördelaktigt att kunna analysera de påstådda orsaker som kunde ha lett till en händelse (t ex en revolution) om inte variationen i verkligheten hade varit så begränsad. Vad gäller vardagsverkligheten är inte bristen på variation ett problem. Vardagen är ett ständigt flöde av händelser med en nästan obegränsad variation på individnivå. Problemet är att finna det som brukar kallas för ett ”mönster”. För att framkalla ”mönster” kopplas det vardagliga handlandet till strukturella villkor med hjälp av kategorier.

I ett handlingsperspektiv förekommer strukturer ofta som resurser/möjligheter eller begränsningar för social handling (Therborn 1990, 42; Giddens 1984). De valda kausala förhållandena i min analysmodell är tillståndsvariabler, som beskriver olika strukturella och kontextuella aspekter av arbetets organisering och bildar en möjlighetsstruktur för socialt handlande. Enheternas uppsättning, eller frånvaro av möjligheter i förhållande till andra enheter med samma eller annorlunda handlande som utfall utgör basen för ”svag” kausal argumentering. Sammanhangen antas ge en viss riktning åt aktörernas handlande. Med utgångspunkt i den skilda möjlighetsstrukturen analyseras den praktik som möjlighetsstrukturen ger utrymme för. En stor möjlighetsstruktur antogs då kombinera effekten av positiva förhållanden, där anpassning mellan arbetsliv och familjeliv kan ske smidigt, medan en liten möjlighetsstruktur inte ger utrymme för ett flexibelt förhållande utan kräver mer anpassningsarbete i form av större förändringar i arbetssituationen.

Begreppet strukturer i den här forskningsstrategin skiljer sig från ett enkelt kausalitetstänkande. Intresset riktas inte enbart mot frågan om vilka skillnader som finns i anpassningsstrategier exempelvis mellan kvinno- respektive mans-

dominerade arbetsplatser eller mellan olika hierarkiska positioner, utan först och främst mot frågan hur vardagslivets olika aspekter strukturerar sig i förhållande till varandra inom analysgrupperna. Det intressanta är således att analysera det komplexa förhållandet mellan handlandet och de strukturella villkoren först *inom* fallen och sedan *mellan* fallen. Det är de empiriska enheterna (yrkesgrupp uppdelad på kvinnor och män) som samlar ihop en empirisk struktur-handlande-profil som tolkas som en anpassningssituation (tekniskt sett: en rad i sanningstabellen). Man kan inte reducera dessa profiler eller kombinationer till exempelvis en klass- eller könposition, utan dessa "faktorer" är dispositiver bland andra "faktorer".

Strukturell kausalitet i statistisk mening handlar vanligtvis om något annat. Den kopplas till tendenser, där variation i en egenskap förklarar variationen i andra attribut. En probabilistisk förklaring talar om varför en händelse kunde förväntas. Kausaliteten betraktas som empiriska regelbundenheter mellan logiskt oberoende händelser eller tillstånd. Man vet inte om det är ett tillfälligt eller ett nödvändigt samband som kommer till uttryck i det generella påståendet (Sandstedt 1988, 25). Den kvalitativa komparativa metoden har en annan logik. Metoden går ut på att göra antaganden om urskiljbara strukturer och enheter och systematiskt relatera dem till varandra inom ramen för en formaliserad logisk (experimentell) design. Detta innebär att varje egenskap ska tolkas i förhållande till enhetens andra egenskaper i en holistisk anda. Den kvalitativa komparativa metoden använder parvisa jämförelser som en metod att formulera generaliseringar. Detta steg i analysen efterliknar en experimentell metod i och med att generaliseringar är giltiga bara om de omfattar alla enheter inom ett helt universum av relevanta observationer, dvs inom en klart definierad kategori.

Med den boolska tekniken är det möjligt att konstruera en modell för den variation som existerar bland jämförbara utfall och sedan studera villkoren av utfallen inom ramen för en "tillåten" variation (se Ragin 1987, 104). Jag har använt relativt vida makrosociala enheter, dvs yrkesgrupper kombinerade med individens kön, som empiriska dataenheter i analysen. Detta har som en konsekvens att även individers handlingsmöjligheter och handlande definieras som lika inom dessa kategorier. Man kan emellertid inte tänka sig att en yrkesgrupp är en integrerad social helhet i den mening Ragin beskriver. Den bildar inte ett isolerat system där sambanden mellan kausala förhållanden och handlandet kan avskiljas från påverkan av andra variabler.

Den ursprungliga datakategorin är en individ och yrkesgrupper är aggregerade enheter med inbördes variation. De flesta yrkesgrupper har en tydlig anknytning till en viss typ av arbetsplats. Detta hindrar dock inte att variationen inom olika grupper kan vara stor t ex vad gäller handlandets och de organisationsnära faktorernas utformning. Att variablerna har värdet noll innebär i min analys inte att en aspekt eller en kvalitet i fråga inte existerar i den empiriska observationskategorin. Att metoden inte tillåter att variation inom kategorierna analyseras fullt ut hänger ihop med tanken att analysen är kvalitativ. I princip borde det således vara fråga om en analys av ett "on/off"-fenomen inom en homogen kategori. Vardagslivet och dess organisering har emellertid per definition en annan karaktär. Dikoto-

misering innebär förenkling av mångfalden. Samtidigt är den emellertid ett sätt att få utrymme för flera faktorer. Det är fråga om balansgång mellan att förenkla på variabelnivå och att visa komplexitet i relationerna mellan variablerna. Resultaten visar att, trots att mitt forskningsobjekt och mina data, inte fyller den kvalitativa komparativa metodens alla krav, är metoden flexibel i förhållande till olika typer av data och forskningsfrågor. Metoden är ett värdefullt instrument vid analys av den typ av mångfacetterade fenomen, som anpassning mellan arbetsliv och familjeliv utgör.

Vid tillämpning av den kvalitativa komparativa metoden förvandlas de enskilda fallen till kombinationer av variabler, vilket gör dem mätbara och jämförbara. Den starkt bearbetade formen, som resultaten intar, rymmer både fördelar och svårigheter. Fördelarna ligger i möjligheten till generalisering. Den stora svårigheten ligger i tolkningen av de abstrakta möjlighetsstrukturerna som handlingspositioner.

Frågan är också var det är lämpligt att lägga tyngdpunkten i förståelsen av organisationernas föräldravillkor. Min analys visar flera kompletterande tolkningsvägar. För att få ett mer intimt förhållande till verkligheten kan analysen kompletteras med andra metoder. Resultaten kan kombineras med en traditionell fallstudiestrategi genom att specialstudera de olika arbetsplatserna och yrkesgrupperna som ingår i undersökningen. Då kan det särskilja med olika yrkesgrupper och arbetsplatser lyftas fram. Exempelvis har yrkesgrupper en känd identitet och historia, som har betydelse för hur anpassningen mellan arbetsliv och familjeliv ser ut. Detta ger utrymme för djupare tolkning av resultaten. Ett annat möjligt sätt att föra analysen närmare de ursprungliga metodiska idéerna är att använda arbetsplatsstudier i stället för enkätundersökning som empiriskt underlag. Då skulle den empiriska enheten (t ex anställda på en arbetsplats) ligga närmare den nivå, som definieras som den mest intressanta.

Ragin syftar till att överbrygga motsättningen mellan en fallorienterad och en variabelorienterad forskning. Det finns ingen grundläggande motsättning mellan dessa forskningsstrategier, utan de kan ömsesidigt relateras till varandra. Den kvalitativa komparativa metoden är en mix av teoritestning och teorigenerering. Den förenar således ”upptäckten” (”context of discovery”) och ”bevisets” (”context of justification”) väg (Starrin m fl 1991, 14). Detta sker emellertid inte genom triangulering av flera olika metoder, utan genom att olika drag av fall- och variabelorienterade ansatser bildar grunden för en ny flexibel metod. Både kvalitativ och kvantitativ data kan användas vid undersökningen. Teoretiskt grundade hypoteser kan testas mot empiriska fynd. Behov att formulera nya teorier kan upptäckas genom evaluering av teoretiska argument mot empiriska resultat.

9.4. Kön som teoretiskt begrepp, analytisk kategori och observationskategori

Mitt sätt att tänka kring könsrelationernas sociala organisering utifrån könsstruktur, könskontrakt och föräldraskap påminner om Robert Connells (1987) teoribildning kring begreppet "gender". Connell beskriver könsrelationerna som en mångfacetterad komplex struktur, där flera olika logiker är inblandade: "gender" baseras på arbetsdelning, maktrelationer och cathesis. Institutionell arbetsdelning innebär att både produktionen och reproduktionen är strukturerad efter kön. Jag använder mig av kategorierna könsstruktur, (kvinno-/mansdominans på avdelnings- och yrkesnivå) och hierarkisk position (ledande/icke ledande position) samt föräldraskapets könsuppdelade handlingsområden för att fånga in denna aspekt. Makt är en dimension som ingår i könskontraktets definition, men hänvisar även till en hierarkisk position inom en organisation; cathesis, som hos Connell hänvisar till känslomässiga relationer mellan könen, är relaterad till omsorgsarbete i form av praktisk omsorg om barnen.

Connell skapar inte någon övergripande teori om hur sambanden mellan dessa tre huvudstrukturer ser ut. Han betonar den dynamiska förståelsen av könsrelationerna. För honom är en könsstruktur en historisk och föränderlig komposition, inte ett system. Strukturerna skär in i varandra på många sätt. Detta innebär att det kan finnas motsättningar och osamtidigheter mellan dessa olika strukturella ordningar. Detta innebär också att kön måste analyseras på varierande sätt.

Min kritik mot livsformsteorin är analogt med de argument som har presenterats i diskussionen om förhållandet mellan klass och kön (Acker 1973; Crompton & Sanderson 1990; Birkelund & Rose 1997). Ett fenomen som skulle kunna analyseras i termer av flera faktorer tenderar att förklaras enbart i klasstermer. Att föra in könsdimensionen i klassanalysen är en nödvändig åtgärd för att få en mer komplett bild av "strukturering av möjligheterna" i ett modernt arbetsliv (Crompton & Sanderson 1990, 8). Det har argumenterats att förändrade mönster i kvinnors arbetslivsdeltagande bäst kan studeras genom att könsuppdelningen i den yrkesmässiga strukturen görs explicit. Yrkesmässig struktur sätter gränser och skapar möjligheter för människor i (och utanför) arbete, samtidigt som den produceras genom människors handlande. För att förklara denna process, hellre än att enbart beskriva dess utfall (som en yrkesmässig klassifikation), behövs det olika strategier för empirisk forskning. (Crompton & Sanderson 1990, 20)

Jag betonar möjligheten till kombination av olika angreppssätt vad gäller forskning om betydelsen av könsdimensionen. Jag har funnit det fruktbart att tillämpa tre olika sätt att analysera könets betydelse för anpassning mellan arbetsliv och föräldraskap. Kön kan betraktas som:

- *ett teoretiskt begrepp. Kön är en "morfologisk variabel".* Detta innebär att det är en meningsbärande, begreppslig dimension hos flera faktorer. Könsrelationerna och -skillnaderna är inbäddade i alla de begrepp och kategorier, som jag använder i denna studie. I detta ligger tanken att könsrelationen oftast avser

både synliga och dolda villkor för kvinnor respektive män både som grupp och individer med avseende på hur lönearbetet är organiserat och vilka konsekvenser detta har för relationen mellan familj och förvärvsarbete. Att använda en kategorisering som utgår från individens kön skulle inte nödvändigtvis göra de dolda strukturella och kulturella villkoren synliga. Det är inte enbart fråga om empiriska regelbundenheter. Olika positioner, situationer och händelser avspeglar könsrelationen och formar i sin tur de vardagliga praktiker som har med anpassning mellan arbetsliv och familjeliv att göra. I tolkningen tas denna latent dimension till objekt för diskussion i termer av könskontrakt.

- *ett strukturellt förhållande. Kön är en analytisk kategori, som har egen mätbar kausal inverkan.* I min analysmodell ligger segregeringen (könens isärhållning) som grund för förståelsen av en del av de förhållanden, som strukturerar kvinnors och mäns möjligheter i arbetsorganisationerna. I detta sammanhang använder jag kön som ett definitivt begrepp, som kan översättas till en empirisk kategori. Det relativa antalet män och kvinnor på avdelningen utgör en grund för en *könsstruktur*.
- *en observationsenhet.* Kön används på yrkesnivå för konstruering av en aggregerad observationsenhet. Som en variabel delar könet upp yrkesgruppen i två separata observationsenheter. Yrkesmässig könssegregering kan inte läsas ut ur resultatkvationerna som sådana, utan då måste koppling till yrkesgrupper beaktas. Det är fråga om efterhandskontroll.

Kön som en analytisk kategori lyfter fram en sida av komplexiteten och undersöker den och dess effekter i detalj. En analytisk kategori identifierar skillnaden enligt i förväg givna kriterier (biologiskt baserade könsegenskaper, positioner etc) och man kan följaktligen inte utifrån dem nå komplexiteten i den helhet, som bildas av många enskilda faktorer. Kategorisering innebär alltid att variationen inom kategorierna göms undan, medan skillnaderna mellan dem lyfts fram. (Se t ex Liljeström 1996.)

Tekniskt sett kommer de kvantitativa könsskillnaderna på avdelningsnivån till uttryck genom att dikotomisering av variabeln ”avdelningens könsdominans” baserar sig på medelvärdet på denna variabel för kvinnor respektive män i yrkeskategorierna. Resultatet av dikotomiseringen blir att kvinnor respektive män antas ha en gemensam situation (antingen kvinno- eller mansdominans) inom yrkesgruppen. Det är majoritetens situation som avspeglas i resultaten. Denna förenkling döljer förstås viktiga interna skillnader mellan kvinnor respektive män inom en yrkesgrupp. *Men utan att betrakta kvinnor och män som en grupp i någon mening, är det inte möjligt att konceptualisera kön som systematisk, strukturerad och institutionaliserad process och maktförhållande.*

En svaghet i min analysmodell är att den inte tar upp frågor om maktförhållanden mellan könen på ett problematiserande sätt. Könsstrukturen operationaliserades med ett antalsmässigt förhållande mellan könen, dvs med avdelningens könssammansättning på arbetsplatsen och hemarbetets könsfördelning i familjen. Den sistnämnda aspekten ingår inte i den ursprungliga,

organisationsbaserade analysmodellen. Operationalisering av könsstrukturen ger, som jag påpekat tidigare, en mycket grov bild av förhållandena mellan könen inom en organisation – komplexiteten i könsstrukturen hålls dold. I min analysmodell relateras könsstrukturen till andra organisatoriska förutsättningar för att kombinera arbetsliv och föräldraskap. Det som saknas är en analys av inbördes samband mellan olika element inom själva könsstrukturen. Britt-Marie Thurén (1996) har presenterat en komparativ ansats för en mer nyanserad analys av könsstrukturen⁶¹ som en ordningsstruktur. Det är viktigt, menar hon, att könsstrukturen analyseras utifrån teoretiska modeller som även fångar in styrkeförhållanden och makt. Thurén är en antropolog och föreslår nya jämförande begrepp och instrument för att belysa maktförhållandet mellan kvinnor och män när man beskriver olika samhällsbildningar. Denna ansats är emellertid användbar även för komparationer på organisationsnivå. Thurén har kommit med redskap med vilka könsstrukturella förhållanden kan studeras utifrån tre begrepp: räckvidd, styrka och hierarki. Dessa begrepp kan enligt Thurén (ibid, 81-82) operationaliseras till mätbara variabler. Räckvidden handlar om omfattningen av horisontell segregation. Beroende på hur många sysslor platser, livsområden etc som är könsbestämda varierar räckvidden mellan bred och smal. Styrkan beskriver hur viktigt kön är och hur avvikelser från kulturellt och socialt bestämda köns kategorier hanteras. Styrkan är stark om det finns många, starka och väldefinierade sanktioner mot överskridanden alternativt svag när det kulturella och sociala ”handlingsutrymmet för kön” är stort. Hierarkin gäller könsnära rangordning, dvs ojämlikhet ”på höjden” vad gäller exempelvis resurser, prestige och möjligheter. Den är hög om någon könskategori har mer makt och/eller tillskrivs större värde än den andra.

I stället för *en* analytisk kategori för könsstruktur presenteras här ett schema av tre analytiskt åtskilda aspekter av könsrelationer. Thuréns förslag är intressant i detta sammanhang för att det ligger nära mitt tankesätt. Det är dessutom förenligt med den kvalitativa komparativa metodens logik. Som dikotoma variabler skulle räckvidden, styrkan och hierarkin kunna översättas till boolska termer och matas in i analysmodellen. Genom kombination av dessa variabler kan man få en mer dynamisk och komplex, eventuellt motsägelsefull, bild av könsstrukturen.

9.5. Könskontrakten

Som ett led i strävan att förklara kvinnors och mäns handlande i förhållande till förvärvsarbete och familj har jag använt begreppet könskontrakt. Begreppet avser ett kontrakt mellan könen, som reglerar könsarbetsdelning på olika nivåer och i olika kontexter. Det är fråga om ett kontrakt mellan kvinnor och män som en grupp eller individer som syftar till att lösa spänningar skapade av en konflikt mellan arbetslivets och familjens krav. Vilken roll spelar arbetsplatsernas och

⁶¹ Thurén talar om ”genusordning”.

familjernas organisering samt kvinnors och mäns handlande för utformningen av detta kontrakt, var frågeställningen i denna studie.

Historiskt sett har faders- och modersrollerna påtagligt minskat i precision (se t ex Sandqvist 1993). Utvecklingen har gått mot en ökad överlappning av mäns och kvinnors handlingsområden och minskade skillnader mellan kvinnors och mäns strategier att förena arbete och familj (Näsman 1995a, 25). Männerna har utvidgat sitt deltagande i omsorgsarbete samtidigt som kvinnor har ökat sitt lönearbete. Mina resultat tyder emellertid på att vissa former av praktisk omsorg fortfarande i stor utsträckning är monopoliserade till kvinnorna. Detta visar att den teoretiska hypotesen om könskontrakt har evidens i materialet. Det är dock inte fråga om en enkel dikotom modell: kvinnorna anpassar arbetslivet till familjelivet, männen gör det inte. Den praktiska omsorgen om barnen är inte helt kvinnornas ansvar, bilden är mer komplicerad. Vid sidan av kvinnan har det tillkommit andra omsorgsgivare, staten, kommunen och mannen. Det rådande omsorgskontraktet innebär emellertid att omsorgsarbetet (både betalt och obetalt) *i stor utsträckning* är kvinnoarbete. För förvärvsarbetande kvinnor innebär detta att deras primära ansvar för omsorgsarbetet strukturerar arbetssituationen i större utsträckning än för männen. Det blir således huvudsakligen kvinnor som löser de inre spänningar i könskontraktet som den praktiska omsorgen om barnen skapar. Mäns lönearbete styrs i mycket mindre utsträckning av deras ansvar för barnen. Männerna trappar inte ner sitt yrkesarbete för att bättre passa ihop familj med arbetsliv i samma utsträckning som kvinnor gör. Därför blir deras rörelse mot familjen nästan omärklig (exempelvis i statistiken över deltidsarbete och föräldradighet – se SCB 1998; Riksförsäkringsverket 1999).

Även om man accepterar denna generella bild av det könsbestämda förhållandet mellan arbetsliv och familjeliv, är det intressant att se hur det könskontrakt, som kvinnor och män ingått med arbetsplatsen, varierar. Ur resultaten kan man tydligt se två linjer av skillnader: (1) skillnaderna mellan könen i möjlighetsstruktur varierar efter arbetsplatserna och yrkesgrupperna (2) skillnaden mellan könen inom yrkesgrupperna varierar mycket beroende på vilken form av anpassning det är fråga om.

Resultaten visar att könsskillnaderna manifesterar sig på olika sätt inom olika arbetsplatser och yrkesgrupper. De organisationsbaserade könskontrakten är således många. Det verkar finnas yrkesgrupper och arbetsplatser där ett traditionellt könskontrakt med en dualistisk asymmetrisk modell råder. Men det finns också exempel på mer jämställda förhållanden. Varför är den traditionella könsbestämda föräldraskapsmodellen fortfarande så legitim inom vissa typer av arbetsplatser och yrkesgrupper?

Ett första resultat i den genomförda empiriska analysen som ställer kvinnor och män mot varandra, är förändring av arbetssituationen. Det var omöjligt utifrån min ursprungliga analysmodell att säga vilka strukturella betingelser på arbetsplatserna som kunde förklara detta resultat. I analysen av denna anpassningsform ter sig nämligen kön som en anomali, som en logisk motsägelse: kvinnor och män som befinner sig i samma situationer på arbetsplatserna handlar olika som föräldrar.

Logiska motstridigheter figurerar även vid två andra anpassningsformer (vardagliga anpassningshandlingar och mindre inskränkningar i arbetssituationen), men i mycket mindre omfattning (endast på en rad). Hur skall denna anomali förklaras? Är det så att arbetets organisering underlättar för kvinnorna att yrkesarbeta – men också att stanna hemma eller förändra premisser för sitt lönearbete? Är detta då tecken på en intressekonflikt kring förhållandet mellan föräldraskap och förvärvsarbete mellan kvinnor och män?

En möjlig förklaring är att det verkar finnas en klyfta mellan strukturell mansdominans på samhälls nivå och vardagligt beteende. Många former av de förändringar av arbetssituationen jag har tittat på, exempelvis förkortning av arbetstiden, är utifrån ett strukturellt maktperspektiv en dålig lösning för kvinnor. Det innebär ju att bemöta arbetslivet genom att acceptera den rådande arbetsdelningen i hemmasfären. Ur resurssynpunkt förlorar kvinnor på lång sikt på detta. Men i vardagslivet kan däremot deltid vara en bra lösning. ”Kvinnors deltidsarbete är väl avvägt ifråga om tid, däremot kan inte detsamma sägas om lön” (Lindgren 1982, 44) och karriärmöjligheter. Om man vill se vardagen ur föräldrarnas perspektiv skulle en kortare arbetsdag för alla vara en bra allmän strategi (Julkunen 1989; Lindgren 1982). Ett annat alternativ är ett stort barnspecifikt handlingsutrymme, som tillåter att gränsen mellan arbetsliv och familjeliv kan flyttas av individen. Detta förutsätter ett annat flexibilitetsbegrepp än det som används av arbetsmarknadsparterna i den nuvarande diskussionen – en föräldrarelevant flexibilitet (se Lehto 1996; Lewis & Lewis 1996).

Med Rosabeth Moss Kanter (1977) kan man diskutera att vad som ser ut som könsskillnader i beteenden och attityder, i själva verket kan tolkas som effekter av strukturella förhållanden i arbetsorganisationen. Vad är det för arbetsorganisatoriska förhållanden som kan förklara kvinnors ”negativa arbetsmarknadsbeteende” av det slag, som blev synligt i min analys? Jag anser att om man vill fördjupa förståelsen av arbetsorganisationernas könslogik är det nödvändig att koppla det till vardagligt handlande i både arbetsliv och familjeliv, och speciellt till anpassningen dem mellan. Det till det ”kvinnliga” definierade föräldraskapsintresset (praktisk omsorg) regleras på arbetsplatsen i huvudsak på annat sätt än de generella löntagarintressena (t ex försörjning) (Petersen 1991; Stang Dahl 1991). Dessa mer komplicerade ”kvinnliga” intressen regleras ofta informellt, vilket gör att det mellan arbetsgivaren och de förvärvsarbetande kvinnorna finns en tredje part ”vid förhandlingsbordet”, familjen.

Flera forskare har hävdat att bekönade positioner i segregerade arbetsorganisationer skapar en viss typ av familjevänlighet för kvinnor vilket förstärker segregation och genererar en viss typ av livsform för kvinnor respektive män (Hirdman 1994, 191; Rantalaiho & Heiskanen 1997). Att kvinnor samlas inom den offentliga sektorn skulle ha den konsekvensen att handlingsramarna gentemot familjen skulle vara vida. Då skulle arbetsgivaren ha anpassat sig till kvinnors speciella karakteristika som lönearbetare (Lindgren 1982, 43). Resultatet skulle bli större barnspecifikt handlingsutrymme, deltidsarbete etc. Hypotesen om könsdominansens betydelse för det barnspecifika handlingsutrymmets storlek och för val av

olika anpassningsstrategier får enbart ett visst stöd i mitt material. Detta samband figurerar som en undertyp i ett mer komplext mönster av möjlighetsstrukturer. I ett flertal fall går inte sambanden i förväntad riktning. Vissa typer av arbetsplatser utesluter föräldraskapsinriktad flexibilitet, men det har inte på något systematiskt sätt med arbetsplatsens eller yrkesgruppens könsdominans att göra. Mina resultat visar således att kvinnodominans inte är ett tillräckligt villkor för goda möjligheter till anpassning mellan arbetsliv och föräldraskap.

Det skulle emellertid vara intressant att förфина denna analys av könsstrukturens betydelse för anpassning mellan arbetsliv och föräldraskap genom att ta med även den könsblandade arbetsplatstypen, som i denna studie föll bort vid dikotomisering av variabeln "könsdominans". Tidigare studier påvisar mer jämställda förhållanden inom blandade arbetsplatser och yrkesgrupper. Det framgår exempelvis av Marianne Skjortnes (1997) delstudie i det nordiska projektet att den största möjligheten att kombinera föräldraskap och förvärvsarbete finns på den mer könsblandade arbetsplatstypen, tidningsredaktionerna. Martha Blomqvist (1994) har beskrivit konsekvenser av en blandad könssammansättning i en organisation. Hon hävdar att i organisationer med jämnare könsfördelning innebär kvinnligt kön inte självklart en samtidig underordning. Det är av stor vikt att finna integrerade arbetsmiljöer för att kunna testa de teoretiska grundantagandena om könssegregering (t ex Kanter 1977; se Gregory 1990; Burchell 1996). På dessa arbetsplatser kan man eventuellt finna nya könskonstruktioner och öppningar i hittills relativt fasta segregeringsmönster (se Tyrkkö & Westberg, kommande). Att analysera de mekanismer som kan öppna möjligheter för nya typer av könskontrakt på könsblandade arbetsplatser är således en viktig fråga för fortsatt forskning.

I denna avhandling visade sig hemarbetets snäva könsfördelning vara en högst relevant förklaringsgrund till motsägelsefulla resultat baserade på arbetsorganisatoriska betingelser. Det är emellertid problematiskt att dikotomisering av könsstrukturen även här leder till en dualistisk bild av könsrelationerna. Mina resultat bör därför relateras till den kunskap vi har om könskontraktens utformning inom familjen. Genom att betrakta kön som en relation inom familjen fästs uppmärksamhet vid ett förhållande där en del alltid förutsätter/betingar den andra, där kvinnor och män utgör varandras möjligheter och begränsningar (Björnberg 1992a). Tidigare studier, som fokuserar på familjenivå, visar att familjelivets organisering i ökad utsträckning har blivit föremål för förhandlingar. Gamla mönster för könsarbetsdelning finns emellertid kvar samtidigt som nya mönster etableras (Ahrne & Roman 1997). Om exempelvis båda parterna har krävande yrkesroller kan det traditionella könskontraktet ifrågasättas. Då krävs det "omförhandling" av kontraktet för att lösa dessa inre spänningar skapade av en konflikt mellan arbetsmarknadens och familjens krav (Roman 1994; Skjortnes 1997; Tyrkkö 1997). Upplösningen av de asymmetriska familjerelationerna kan således vara en homogeniserande faktor för livsformerna i tvåförsörjarfamiljerna. Att utveckla analytiska redskap för att studera den ömsesidiga relationen mellan

jämställdhet i arbetslivet och mera jämställda förhållanden i familjen är en utmaning för detta forskningsområde.

Förutom de institutionaliserade hindren och möjligheterna finns också ett informellt tryck mot kvinnorna och även mot männen. Den samhälleliga ideologin betonar jämställdhet och accepterar att föräldraskap och yrkesarbete förenas. Lagarna är riktade till föräldrarna i allmänhet (Widerberg 1991; Åström 1990) men föräldraskapets handlingsramar är på sätt och vis kulturellt angivna. Specifika handlingsnormer tillåter vissa handlingsalternativ och utesluter eller begränsar andra. Kön är en faktor som traditionellt innebär olikhet i förväntningar och handlingsmöjligheter. Mäns individuella handlingsutrymme och handlingsutrymme som en grupp är större men mer slutet än kvinnors vad gäller föräldraskap. Kvinnors handlingsutrymme öppnar sig mer mot föräldraskap än mot hög lön och karriär. Föräldraskap i form av praktisk omsorg om barnen är en flexibel och förhandlingsbar rättighet för män, medan kvinnors föräldraskap är en skyldighet, ett faktum som måste lösas (Bekkengen 1997, 110). De normativa rättigheterna och skyldigheterna förknippade med moderskap och faderskap verkar således vara relativt klart formulerade även idag. Hur stark den här latent kulturella strukturens kausala inverkan på arbetsvillkoren är och hur den modifieras mellan olika verksamheter är en fråga för fortsatt forskning.

9.6. Yrkesgrupper och arbetsorganisationer

Jag har valt att ha en yrkesgrupp uppdelad på kön som en observationskategori i denna undersökning. Detta har som en konsekvens att mina resultat avspeglar den existerande köns- och yrkesmässiga differentieringen i arbetslivet. Yrken intar välkända positioner i topp och botten av en hierarki på arbetsplatsen. De intar också välkända positioner i den könsmässiga arbetsdelningen inom arbetsorganisationer och i samhället i stort. Det som kan sägas vara nytt i denna undersökning är att dessa olika typer av positioner kopplas ihop och att en koppling görs också mellan den strukturella lokaliseringen och föräldraskapets handlingsutrymme på arbetsplatsen och det av föräldraskapet motiverade handlandet.

I och med att jag har använt yrkesgrupp och kön som ett instrument att sortera data, kan resultaten direkt relateras till empiriska studier och teorier som hänvisar till denna typ av differentiering. Vissa av undersökningens yrkesgrupper kan således hänföras till arbetaryrken. Textilarbetare, verkstadsmekaniker och metallarbetare representerar traditionella industriarbeten. För arbetaryrkena som helhet sammanhänger de kausala förhållandena på ett tydligt och förväntat sätt. De bildar en möjlighetsstruktur som inte ger utrymme för föräldraskap under arbetsdagen. Karakteristiskt för dessa yrken är att också det generella utrymmet för inflytande och autonomi är litet. Arbetsdagen är därmed i stor utsträckning organiserad på lönearbetets villkor. Det är endast manliga textilarbetare som avviker. De faller ur ramen på grund av arbetsledande uppgifter och mycket praktisk handling. När denna grupp särskiljs från de övriga grupperna erhålls hela det förväntade mönstret. Inom dessa arbetsplatser och yrkesgrupper sammanhänger således

samtliga fyra element med varandra på just det sätt som livsformsanalysen och klassforskningen beskriver lönearbetarlivsformen respektive arbetarklassen.

När man relaterar möjlighetsstrukturerna till utfallet förtydligas de könsmässiga skillnaderna, som analysmodellen i dess nuvarande form inte förklarar. Resultaten visar emellertid att när en smidig integrering mellan yrkesarbete och familj inte är möjligt tar könen bestämda positioner i det nödvändiga omsorgsarbetet. Gränsen mellan arbetsliv och familjeliv är tydlig för männen i dessa löntagarpositioner i och med att anpassningshandlingar görs i mindre utsträckning. Det är alltså fråga om separata sfärer i den mening att aktören inte själv står för den handling som behövs för att ta hand om den praktiska omsorgen om barnen.

I den traditionellt mansdominerade industrin (metallindustrin) gäller att det för männen handlar om att ägna sig åt lönearbete och stå för familjens försörjning. Omsorgsansvar ingår inte i kontraktet. ”En fortsatt könsprägling av föräldraskapet minskar arbetsgivarens behov av att utvidga ett sådant kontrakt till att omfatta frågan om reproduktionen av arbetskraften också utöver försörjningen” (Näsman 1997, 159). Detta innebär också att det traditionella faderskapet inte blir synligt på arbetsplatsen.

I kvinnors vardag däremot strukturerar omsorgsarbetet arbetsvillkoren på ett tydligt sätt. För kvinnor med barn begränsas arbetsmarknaden till arbeten som tillåter anpassning. Där det traditionella könskontraktet gäller är det kvinnorna som står för av föräldraskapet motiverade ändringar av arbetssituationen.

Inflytande och autonomi i arbetet är relevanta element med tanke på att vissa former av praktisk omsorg om barnen sker både under och i anslutning till arbetstiden. De skapar ett visst handlingsutrymme, som kan användas för att sköta uppgifter relaterade till familjen. En handlingsmodell som i högsta grad är utmärkande för de högre hierarkiska positionerna med större möjligheter till inflytande och autonomi är att olika anpassningstrategier kombineras. Gränsen mellan arbetets och familjens praktiker är inte tydlig eftersom vissa former av praktisk omsorg lättare kan integreras i arbetsdagen. Det gäller de vardagliga handlingar som inte inskränker arbetet. Denna integrerade modell mellan arbetsliv och familjeliv, som också kännetecknas av mindre skillnader mellan könen, gäller yrkesgrupperna läkare, journalist och kontorist. Deras arbetsposition stämmer väl med Holters och Aarseths (1994, 171) beskrivning av ”gränsöverskridaren”, som kan utnyttja lediga stunder på arbetet till privata angelägenheter.

På grundval av resultaten av jämförelser mellan olika yrkesgrupper och verksamheter kan jag konstatera att ett distinkt system för en bra möjlighetsstruktur inte tycks existera. Den empiriska möjlighetsstrukturen omfattar närvaro av kausala villkor som teoretiskt inte kunde förväntas höra dit. Sambandsmönstret mellan kausala villkor inom fallen sammanhänger således bara delvis på ett teoretiskt förväntat sätt. Ett stort barnspecifikt handlingsutrymme och en ledande position hänger ihop och påverkar anpassningshandlingarna ungefär på ett förväntat sätt, medan arbetsplatsens kvinnodominans tenderar att avvika från det förväntade mönstret. De strukturella förhållandena i arbetsorganisationen förklarar

bättre variation i vardagliga anpassningshandlingar och mindre inskränkningar i arbetssituationen än stora förändringar i arbetssituationen.

9.7. Vardagslivets serier och cirklar

I arbetslivets organisationer ses föräldraskapet som ett individuellt problem, och av tradition då i första hand ett kvinnligt problem (Bekkengen 1997, 108; Acker 1994, 15-16). Det är något som individen måste ordna själv. Det finns institutionaliserade anpassningsstrategier, exempelvis deltid och föräldraledighet, men föräldraskap tas inte hänsyn till i kollektiva avtal. Detta är ett sätt att undvika konflikter och förhindra att anpassningsproblemen ses som gemensamma. De formella möjligheterna förverkligas på arbetsplatserna och kompletteras med informella möjligheter. Villkoren på denna nivå är mer beroende av relationen mellan den enskilda arbetsgivarens och föräldrarnas agerande.

Det blir följaktligen föräldrarnas privata problem hur praktisk omsorg om barnen ska ordnas. Det är inte fråga om kollektivt handlande, fastän vissa former av interaktion mellan föräldrar har identifierats på arbetsplatserna bl a i nordiska arbetsplatsstudier (Holt 1994; Näsman 1997). Man kan inte säga att föräldrars handlande är orienterat mot ett för alla gemensamt projekt. Det som de andra föräldrarna gör hjälper inte det jag själv gör. Föräldrarna befinner sig således i seriella situationer på arbetsmarknaden.

Begreppet serialitet (Sartre 1976) hänvisar till det vardagliga handlandets individuella karaktär. I denna studie hänvisar detta begrepp speciellt till en serie där föräldrarna oftast befinner sig parvis. Uppgiften att vara förälder leder till differentiering på parnivå. Det ger upphov till en arbetsdelning inom familjen. Om inte bägge föräldrarna har stora handlingsramar, måste föräldraskapets handlingsområden delas upp: den ena tar hand om försörjning, medan den andra tar ansvar hemma. Olika insatser syftar till ett gemensamt mål, men föräldraskap får olika innehåll för de inblandade parterna. Det seriella situationsbundna handlandet ser jag emellertid som målinriktad handling på individ- eller på parnivå. Det är inte bara rutiner som följer vissa givna regler. Sökandet efter nya former för kombinerad av arbete och föräldraskap är en aktiv vardaglig process.

Utifrån den enskilde föräldrarnas synvinkel är det emellertid i stor utsträckning andra som bestämmer villkoren för föräldraskapets utövande. Olika tendenser i arbetslivet har ofta konsekvenser som inskränker familjelivet. De genererar förändringar i handlingsmöjligheter och strategier och påverkar därigenom de lösningar för vardagliga problem som är tillgängliga för föräldrar att använda sig av. Samhällets och organisationernas sätt att organisera tidsrummet strukturerar i mångt och mycket individens tillvaro.

Ulrich Beck (1992) skriver om möjligheternas spelrum, där det finns tre huvudalternativ till hur den framtida lösningen på dilemmat mellan arbetsliv och familjeliv kan se ut: 1) traditionell könsfördelning, 2) män som förebild, 3) nya livsformer bakom mans- och kvinnoroller. Enligt Beck är det frågan om vilka institutionella och organisatoriska lösningar som kan utvecklas för en familje-

vänlig arbetsmarknadspraxis, vilket är förutsättningen för det tredje alternativet. Utifrån mitt perspektiv är föräldraskapets seriella framträdelseform i marknads-ekonomi ett hinder för nya sätt att organisera relationen mellan förvärvsarbete och föräldraskap. I serialiteten tvingas var och en i sin maktlöshet till ett individualistiskt synsätt (jfr Östberg 1991, 69).

Jag har valt att beskriva förhållandet mellan arbetsliv och familjeliv med en cirkelmetafor. Min analys har riktats mot att förankra det konkreta, vardagliga handlandet samtidigt till två cirklar, arbetsliv och familjeliv. Vardagsstruktureringen i vidare mening är inbyggd i olika anpassningsformer mellan dessa cirklar.

Simmels (1908) vision var att man från en skärningspunkt mellan flera cirklar kunde få insikter om livet som helhet. Det var där den moderna människans unika identitet skulle kunna få sin bekräftelse. Detta förhållningssätt innebär i denna studie att partiella livsformer, som sätter antingen yrkesarbete eller familjeliv i fokus, inte är något att eftersträva. Genom att inte helt hänga sig åt sitt förvärvsarbete eller sin familj, genom att hålla en viss distans till dem, kan den enskilde få möjlighet att uppnå en balans.

Resultaten av denna studie ger ingen entydig bild av hur anpassningen mellan arbetsliv och familjeliv ser ut. Cirklarna skär varandra på många olika sätt. Analysen har lett fram till ett komplicerat mönster av anpassningsstrategier sammanförda med olika typer av handlingssituationer. Detta resultat kan ses som en konsekvens av föräldraskapets seriella framträdelseform på arbetsplatserna. De organisationsbaserade seriella situationerna resulterar i flera alternativa anpassningsmodeller mellan arbetsliv och familjeliv. Begränsningarna och möjligheterna i en förälders handlingsutrymme på arbetsplatsen visar sig ha stor betydelse för vilken anpassningsstrategi föräldern väljer, men premisserna för föräldrars handlande är inte enbart organisatoriskt givna. Kön visar sig i många fall vara "en situation" med olika handlingsramar för kvinnor och män som föräldrar.

Min avhandling visar alltså att arbetsorganisatorisk tillhörighet har betydelse för hur anpassningen mellan förvärvsarbete och föräldraskap ser ut. Detta gäller först och främst situationer där föräldraskapet förutsätter tillgänglighet för barnen på arbetsplatsen och mindre inskränkningar i arbetssituationen. Vad som också har blivit tydligt är att när familjelivets cirkel blir mer omfattande, när det t ex krävs frånvaro från arbetet, ökar könsdimensionens betydelse. Kön som en olik situation för kvinnor och män kan då ses som ett uttryckt för ett mer generellt könskontrakt.

Teoretiskt sett tyder resultaten på att det är befogat att kombinera olika ansatser i forskningen om relationen mellan arbetsliv och familjeliv. I denna studie relateras handlings-, organisations- och könsperspektiv till varandra med den kvalitativa komparativa metoden, som integrerar dem till en mångfacetterad förklaringsgrund. Vardagens villkor för kvinnor och män vävs in i växelverkan mellan arbets- och familjeförhållandena och bildar en komplex bild av anpassningen mellan yrkesarbete och föräldraskap.

Summary

Tyrkkö, Arja (1999) *The Intersection Between Working Life and Parenthood. A Study of Life-Modes in Sweden in the 1990s*. *Arbete och Hälsa* 1999:17, Stockholm: National Institute for Working Life.

This dissertation aims at questioning the complex interplay between working life and parenthood in an effort to sort out what is interesting to discuss and study further. The purpose is to contribute to the development of theoretical and methodical tools which can be used in the study of the relationship between working life and parenthood.

- The most important purpose is to develop an analytical strategy, the validity of which is determined by the extent to which it can consider, take stock of, and cover the complexity of the conditions and actions of everyday life for working parents.
- Starting from an understanding of the concept life-mode as a sensitizing concept (Blumer 1954), an analytical model and a Boolean approach (Ragin 1987) is used to study the complex relationship between working life and parenthood.

In the dissertation, the relationship between working life and parenthood is studied focusing on the workplace. The main question is how the work situation is adjusted to parenthood. Parenthood puts into focus the extent to which there is a room for adjusting to demands from other life spheres when engaged in paid work. Looking at women and men tied to different types of workplaces and occupations, the dissertation studies which working conditions that are relevant from the perspective of parenthood and which forms of adjustment between work and parenthood that parents choose.

Theoretical Points of Departure

One starting-point of this dissertation is the life-mode theory, developed by two Danish ethnologists, Thomas Højrup and Love Rahbek Christensen, in the 1980s. The life-mode theory aims at providing a coherent theoretical understanding of working life and family life on the basis of basic social structures. It also stresses essential contrasts in the populations everyday life as mirrored in different ways of combining paid work with family and leisure (cf Højrup 1983; Rahbek Christensen 1987).

To clarify this theoretical starting point, the dissertation starts with a critical examination of the life-mode concept. This examination is supplemented with a

comparison between the life-mode concept and other sociological concepts used in the research into those areas that are of interest in the life-mode analysis. The concept analysis leads up to a questioning of the capacity and the relevance of the life-mode concept in the study of everyday life: a life-mode is a phenomenon difficult to capture and its value as a sociological category could be questioned. A survey of earlier life-mode studies, yield as a result that the thinking within the life-mode analysis is problematic also for empirical research. My conclusion is that the life-mode theory, despite these problems, could be useful in the research of the organization of everyday life. Instead of using life-mode as a definite concept, it could be put to use in empirical research as a sensitizing concept (Blumer 1954), as a guidance in the development of a more substantial theoretical understanding and empirical research. Strategically speaking, this means that the theory, to be useful for empirical research, needs to be broken down into smaller, more manageable proportions and more specific areas and problems.

The development of a conceptual framework for the study of parents practices vis-à-vis the workplace and the family, yields in this study, an analytical tool which is more flexible than the original life-mode concept.

The focus of this dissertation is on the situation of working parents in working life. I see working parents as a category on the labour market and at the workplace, based upon some common denominators but no substantial integration or consensus. The concept seriality (Sartre 1976; Young 1994) is useful in this connection since it refers to what is common in terms of external similarities in individual parents situation.

The distinction between working life and family life is looked upon from the perspective of the individual's membership in both a work and family organization, as an intersection of cross-cutting circles (Simmel 1908; Blau & Schwartz 1984). These two concepts, seriality and cross-cutting circles, work as leading metaphors in the concept discussion and the empirical analysis. With the help of these concepts, I seek to look at the situation of working parents as a complex phenomenon that can take on varying forms in different contexts. Parenthood, organization and gender are three key concepts which direct the analysis of the organization of everyday life.

The theoretical understanding of the adjustments between working life and parenthood, takes its startingpoint in the gendered structures and practices of both the work organization and the family. Parenthood I define as taking practical care of the children, a task which demands time, availability and (spatial) presence. Parenthood is the basis for deciding which work conditions that are interesting to study as possibilities for adjusting work and family life. The organizational perspective implies that the basic structuring of everyday life is conditioned by the positions and relationships between people in working life and within the family. The research on life-modes should primarily be attached to the organizations and the everyday actions which bind them together. To explain women's and men's actions with regard to paid work and family, I use the concept gender contract. It is a non-spoken contract between the sexes which determine the distribution of

work between the sexes at various levels and in different contexts (Hirdman 1990). The role played by the organization at the workplace and in the family, and by women's and men's actions, for the formation of this contract, is an important issue in this study.

Analytical Model

To bind together the situation determined by the organization and the actions of working parents, an analytical model is developed which provides the foundation for an empirical analysis of the importance of work organizational conditions for parents' actions. The sexual division of labour and hierarchical structures at the workplace, supplemented with the scope of action for parenthood, are the work conditions focused on in my analysis. These organization-based factors together create an opportunity-structure for actions related to parenthood at the workplace. The use of opportunities for adjustments I call individual adjustment strategies. The individual adjustment strategies refer to women's and men's real actions when they try to form their own working conditions to suit the needs of the family. These concepts are defined in a way which makes it possible to analyse the concrete and specific factors that influence the formation of everyday life.

- The concept *hierarchical position*, intends to get at the stratification of the work organization. The work organization puts different demands on employees in different positions. These demands also intervene in the family life. The hierarchical organization of work thus creates differences in working conditions at the workplace and these differences to a bigger or smaller extent express different conditions for parenthood. In the analytical model the job position is described as a dichotomous variable: the respondent has/does not have leading work tasks.
- A *gender structure*, which is based upon the distribution of work tasks and positions between women and men in the organizations, contribute to a social order which leads to different conditions for women and men. The concept gender structure is here operationalized as the relative number of men and women at the workplaces. This is a rough compass, which shows proportions assumed to reflect the gendered substructure of the organization (Acker 1998, 6). The sexual division of labour in the family is analysed to see its consequences for parents' actions at the workplace with regard to bigger changes in an individual's work situation motivated by parenthood.
- *The scope of action* refers to what is accepted at the workplace. It consists of different factors that directly influence the possibilities for parents to do things linked to the care of the children. To create a more compressed and easy way to account for the conditions, two indexes were constructed which comprise different aspects of the parents' working conditions. The index of the respective type of flexibility measure the number of opportunities that are available at the workplace. *The children-specific scope of action* describes the extent to

which it is possible to be available at work, i.e. the possibility for children to get in contact with the parent, the possibilities for bringing children along to the workplace and the possibilities for coming late or leaving early due to daycare problems. *The general scope of action* describes the possibilities for changing workshift or worktime, to run personal errands and/or handle these over the phone during office hours.

- *Action* is the outcome variable of the model. The question is how much space the work allows for actions tied to parenthood. The adjustment strategies are supposed to vary according to the different combinations of values that the independent variables (hierarchical position, gender structure and scope of action), described above, take. The analytical distinction between the adjustment strategies lies in the manner in which the working conditions are affected. The adjustment strategies are described with the aid of three cumulative indexes which measure the number of actions undertaken by parents due to the needs of the family. *Changes of the work situation* is an index which measure bigger changes undertaken by the individual to be able to combine working life and family life when the children are ten years or younger. This includes changing the working hours, shortening the working time, changing work, staying at home (beyond the parental leave) and/or voluntarily becoming unemployed. *Smaller restrictions of the work situation* describes actions such as refusing to work overtime, to go on business journeys, to take part in occupational training and/or to take on new work tasks. *Everyday action* is a third type of adjustment strategy which is directly motivated by the needs for taking practical care of children. Here I discuss the availability during and in connection to the working time: to leave early and/or come late, to take children along due to day-care problems and/or to keep in contact with the children while at work.

Since the dissertation aims at studying the complexity of the relationship between working life and parenthood, the single factors become more interesting as part of a systematic model. The above mentioned factors are therefore mutually related and their relations are studied empirically with a qualitative comparative method.

Data and Method

The empirical data in this dissertation comes from a questionnaire survey in the Swedish part of the Nordic study "Tilpasningsmuligheder mellem arbejdsliv og familieliv i udvalgte kvinde- og mandefag" (Adjustment possibilities between working life and family life in some female and male occupations) (cf Bonke 1997). The aim of the project was to study how working life and family life can be combined within the existing formal and informal regulations at workplaces dominated by men, by women, or at mixed workplaces. The questions of this thesis had not been formulated at the time when the project was planned and the data collected. This study is therefore a secondary analysis of the collected material.

I have analysed data from a questionnaire survey carried out in Sweden in 1992. The sample was taken from the Census of 1990 (Folk- och bostadsräkningen 1990). A total of 3150 persons were selected. The final analysis comprised responses from 1969 gainfully employed parents with children, 18 years old or younger, living at home. In the material, there are nine different occupational groups divided in women and men. The occupational groups are physicians, nurses, non-skilled employees in care work, journalists, office assistants, police assistants, skilled industrial workers and non-skilled industrial workers in the metal engineering and the textile industry.

The occupational groups were selected since they were represented at certain workplaces (hospital, police station, daily newspaper, metal engineering industry and textile industry). The data was not randomly selected but stratified according to, among other things, occupational group and sex. In this study it is not the questionnaire, directed to single individuals, that constitute the basic analytical unit. Instead the individuals are categorized according to occupational group and sex. It is thus 18 different groups of women and men, tied to different occupations and workplaces, that form the basic units in this qualitative analysis.

I use a qualitative comparative method capable of making comparisons in a systematic and ordered way by working with a material that consists of a limited number of units. The method was first introduced by Charles C Ragin (1987) in his book *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. The qualitative comparative method aims at overcoming the differences between a case-oriented and a variable-oriented research strategy. The method imitates the quantitative approach in that it studies causal relations between dependent and independent variables. The research object is understood as on the one hand, causal conditions, and on the other, an "outcome". The method is qualitative in that it is based upon units treated as different cases. In this particular study, the cases are 18 different groups (nine occupational groups divided in women and men). The method assumes that in each and every case, the causal conditions can either be realized or not, and an outcome can either happen or not happen. In the use of the qualitative comparative method, the single cases are transformed into combinations of variables, which makes them possible to measure and compare.

The method aims at formulating hypotheses with regard to discernible structures and units, and to systematically interrelate these within the framework of a formalized logical design. This means that each characteristic should be interpreted with a view to the other characteristics of the unit, in a holistic manner. The qualitative comparative method is based upon Boolean algebra.⁶² The factors in the analytical model are presented in binary form and are tested against empirical data. The analysis starts with the construction of a truth table based upon the study's raw data. The results are presented as equations that reflect the complexity of the interrelations between working life and parenthood through conjunctures of causal conditions, i.e. leading position, the dominance of one of the sexes at de-

⁶² Boolean algebra is also known as "algebra of logic" and "algebra of sets" (Ragin 1987, 15).

partmental level, children-specific scope of action, general scope of action, and the outcome, i.e. different adjustment strategies.

Results

The empirical results describe the main issues in this dissertation from different perspectives. Firstly, they show that the boundary between working life and family life looks different in different situations. How the organizational opportunity-structure could be said to explain differences in the lines of action is also shown. Secondly, the results indicate that the gender dimension is significant. The analytical model is not able to explain the variations with regard to changes of the work situation. Thirdly, the empirical results are put to use in an evaluation of theoretical arguments regarding the balancing of working life and parenthood.

Working life and family life constitute coherent circles, where the distribution of time, presence, availability and other resources between the circles, may differ. The division of the adjustment strategies in three degrees of imposed restrictions upon the paid work – everyday actions, smaller restrictions and bigger changes of the work situation – is an attempt to account for the size of the work and family circles. To summarize the results I have classified various combinations of these adjustment strategies in four adjustment models, which have been placed on an axis with the following extremes: an integration model and a separate spheres model. The results show that the different adjustment models exist side by side. They cannot be tied only to certain work organizations. The integration model was seen as feasible for certain professional and white collar occupations, and most often irrespective of gender. In positions where the opportunity-structure is big, there is scope for everyday actions and smaller restrictions of the work situation, i.e. actions which don't have to imply any greater changes in the individual's life situation. Bigger changes, for instance restricting one's labour market participation rate as the only adjustment strategy, is a model realized only in certain female groups, where a small children-specific scope of action is a common condition. Everyday actions or smaller restrictions in the work situation is part of the adjustment strategies used by men in leading positions at male dominated workplaces where there is a small children-specific scope of action. The separate spheres model is shown to be most common among men working at workplaces with a limited opportunity-structure, as within industrial work and in care work.

The results show that there exist work situations where the adjustment between work and family life becomes clearly gendered. This is the case for groups working at places with limited opportunity-structures. Mothers in these situations tend to change only the conditions for their paid work. When the needed everyday flexibility is lacking, parenthood becomes visible in an altered work situation, i.e. shorter working hours, a prolonged leave of absence and/or a change of work. In these situations the family sphere is growing in size at the expense of the paid work sphere. Fathers in similar situations end up doing the opposite. Non-action is

their strategy. This in its turn, leads to a growth of the work circle at the expense of the family circle.

Bigger changes of the work situation is an adjustment strategy that I haven't been able to explain on the basis of work organizational conditions. Because of this, I went on to include the distribution of homework between women and men in the analysis. When this variable is dichotomized it becomes clear that women are responsible for most of the homework and the practical care of the children in every occupational group. The results of the analysis of this adjustment strategy show that women and men balance work and family life in dramatically different ways, even when they work in workplaces with a similar opportunity-structure. Women and men can have similar work situations but very different conditions in the family. This picture is well-known from other investigations into the gendered character of both paid and unpaid work in society at large. The gendered parenthood and the restricted division of the homework are conditions which are clearly visible as gendered traits in most occupational groups.

To what extent new opportunities are being created cannot be estimated on the basis of these results. When the results were evaluated against the theoretical arguments regarding the significance of positive adjustment possibilities, it was possible to see which combinations of conditions that were not theoretically expected as positive opportunity-structures. An adjustment situation where a single positive condition was typical for the work situation (leading position), was shown to be a weak spot in the theoretical reasoning. Theoretically speaking, in this situation it is possible to go beyond what seems to be possible.

In my analytical model, complexity with regard to both context and parents' actions are in focus. The results do not point at any coherent "structure" or "system" for balancing working life and parenthood. The "whole" is both full of nuances and fragmentary. A certain type of adjustment strategy can come about in many different ways, i.e. be the result of many different combinations of circumstances. The various combinations of working conditions cannot be reduced to such constant couplings of different factors as argued by single theories.

Based on the results from the comparison of different occupational groups and workplaces, I draw the conclusion that a distinct system of positive opportunity-structures, seems not to exist. The patterns of causal conditions within the cases, only show the expected theoretical results to a certain extent. A large children-specific scope of action and a leading position is coupled and do influence the adjustment strategies in a positive way. The female dominance at certain workplaces is not a sufficient explanation for the form chosen for the adjustment of working life and family life. The work organization's structural conditions can better explain the variation of everyday adjustments and smaller restrictions imposed on the work situation than bigger changes of the work situation.

Discussion

The Analytical Model

The forms of the various life-modes are affected by several factors (e.g. laws, local conditions) which haven't been given any room in my empirical analysis. The analytical model thus covers only a small part of society's organizational structure that have an impact on the relationship between working life and family life. The emphasis in my analysis is put on the working conditions. A variation in the restrictions imposed on working life due to demands from the family, is tied to among other things the life-cycle of the family: parents of small children are more limited in their action possibilities than are, for instance, parents of teenagers. My definitions of the variables children-specific scope of action and everyday action are biased towards a bit older children. If I had included also the use of parental leave, and the work organizational aspects tied to this, in my analysis, I would have been better able to cover different stages in the family life-cycle. This type of flexibility and action differ, however, from those I have studied in that there exists laws in these areas (Näsman 1992). I have limited myself to three adjustment strategies that have an obvious connection to informal scopes of action at the workplace (bigger and smaller changes of the work situation and everyday action). These in their turn are coupled to certain structural circumstances in working life.

The Boolean Method

According to Ragin (1987) there is no basic conflict between case oriented and variable oriented research strategies, but these can be mutually related to one another. The combination of these approaches is, however, not the result of a triangulation of several different methods, but a construction of a new flexible method, based upon certain basic traits of case- and variable-oriented methods. The empirical research praxis within sociology has to quite some extent come to include explicit causal models such as for instance path analysis, regression analysis and Lisrel (Abell 1990; Therborn 1991, 178). In contrast to these methods, Ragin's qualitative comparative method is built upon a holistic research design, which integrate the case oriented methods sensitivity for complexity with the statistical methods ability to generalize. What is most important in this analysis is not quantity or representativity, but the consequences of an interplay between different factors.

It could be argued that my empirical analysis and my interpretation of causality differ from Ragin's original ideas in his presentation of the method (cf Ragin 1987). The analytical units are not, as in Ragin's examples, countries, which he looks upon as homogeneous macro-social units, but aggregated groups. The different applications in earlier studies however point to the method's flexibility with regard to the data and that it can be used in studies of various types of social phenomena (cf Ragin, Mayer & Drass 1984; Ragin 1994; Ragin et al 1993).

My analysis seeks to explain differences in parents actions on the basis of their different working conditions. Individuals in the same or similar situations in working life, are expected to act in the same way. The theoretical analytical unit

(the explanatory unit, Ragin 1987, 7-9) in my study is an adjustment situation in a work organization, which can be open for influences from different types of changes in working life. The causal reasoning in this dissertation takes its point of departure in the view that a work organization comprises a set of conditions which to some extent makes it possible or prevents parents from choosing between different adjustment strategies.

A prerequisite of the qualitative comparative analysis is that both the independent and the dependent variables are simplified into binary form (see Ragin 1987, 86). That I have dichotomized the variables, is something which could be argued against. It means that I have tried to capture the complexity of both the adjustment situations and the adjustment actions, not by observing degrees of various phenomena (e.g. the fluid borders between hierarchical positions), but by adding more variables to the analysis. It is a matter of balancing between simplifying at the level of the variables and showing the complexity in the relationships among the variables.

Another question is where to put the emphasis in the understanding of parents' conditions in various organizations. My analysis points at a number of different possible interpretations. To get a closer hold on reality the analysis can be supplemented with other methods. The results can be combined with a traditional case-study of the particular workplaces and occupational groups that are included. Another alternative is to use workplace studies instead of questionnaires in the data collection. That would put the empirical unit (e.g. the employees at a certain workplace) closer to the level defined as most interesting.

The results show that the qualitative comparative method is flexible with regard to different types of data and research questions. It is a valuable instrument in analyses of such complex phenomena as the adjustment between working life and family life.

Gender as a Theoretical Concept, an Analytical Category and an Observation Unit

I stress the possibility of combining different approaches with regard to the research on the importance of the gender dimension. I have found it worthwhile to apply three different ways of analysing the importance of gender in the adjustment between working life and parenthood. Gender can be looked upon as a theoretical concept, an analytical category and an observation unit. As a theoretical concept, gender is a "morphological variable", i.e. it carries a meaning, a conceptual dimension that is embedded in all the concepts and categories that are used in this study. In the interpretation, this latent dimension is explicitly discussed in terms of the gender contract. In treating gender as an analytical category I study a structural relationship which has its own causal measurable influence. The sex segregation is fundamental for the understanding of some of the conditions which shape women's and men's opportunities in the work organization. Gender is an observation unit at the occupational level in the construction of aggregated data units.

Gender Contracts

The results show that the sex/gender differences manifest themselves in different ways at different workplaces and in different occupational groups. The gender contracts at organizational level are thus numerous. There seems to exist workplaces and occupational groups where a traditional gender contract, based on a dualistic and asymmetrical model, is at hand. There are however also indications of more equal opportunities. The existing (general) gender contract however stipulates that caring for children is first and foremost women's work. For working women this means that their responsibility for care work within the family, structures also their paid work situation to a greater extent than for men. Women thereby become those who solve the internal conflicts in the gender contract which the practical care of the children gives rise to. Men's paid work is to a much smaller extent influenced by their responsibility for the children.

A possible explanation for these results is that there exists a gap between structural male dominance at societal level and everyday actions. Many of the various changes of the work situation which I have studied, e.g. shortening of the working hours, is a bad solution for women as looked upon from a structural power perspective. It implies that women accept the existing distribution of unpaid work within the family and adjust their working conditions with this in mind. Looked at from a resource perspective, this is something women lose on in the longer run, but looked at from the perspective of everyday life, it might be a good solution (cf Lindgren 1982, 44). If we wish to look at everyday life from the perspective of the parents, shorter working time for everyone would be a good solution. Another alternative is the creation of a large child-specific scope of action, which allows for the boundary between working life and family life to be adjusted by the individual. This demands another flexibility concept than the one currently used by the labour market parties – a flexibility relevant for parenthood (cf Lehto 1996; Lewis & Lewis 1996).

With Rosabeth Moss Kanter (1977) one can argue that what looks like gender differences in behaviour and attitudes, may in fact be interpreted as effects of structural conditions in the work organization. It is my belief, that if we are to gain a better understanding of the gendered work organizations, it is necessary to link the analysis to an understanding of the everyday actions in both working life and family life, and especially the balancing between the two areas. The parental interests in working life are often defined as "female" interests, and they are most often informally regulated. This means that in negotiations between women and the employer, there is a third party present: the family.

Many researchers have argued that gendered positions in segregated work organizations create a family positive atmosphere, which strengthens the segregation and gives rise to particular life-modes for women and men (see Bonke 1997; Rantalaiho & Heiskanen 1997). The fact that women are gathered in the public sector would thus lead to a widening of the family-specific scope of action. My results show that female dominance is not a sufficient condition for good opportunities to combine working life and parenthood. It would be interesting to

develop this analysis of the importance of the gendered structure for the adjustment between working life and parenthood by including also mixed workplaces as a third alternative. At mixed workplaces we might find new gender constructions and openings in the so far rather rigid segregation patterns.

In this dissertation the limited distribution of the homework between the sexes proved to be a highly relevant explanation for contradictory results based on work organizational conditions. Earlier studies, which focus on the family, has shown that the organization of family life to an increasing extent it being subjected to negotiations. Old patterns of job distribution between the sexes however exist parallel to the new patterns (Ahrne & Roman 1997). To develop analytical tools for the study of the mutual relationship between sex-equality in working life and more equal relationships within the family, is a challenge for this field of research.

Apart from the institutionalized obstacles and possibilities there are also informal pressure on both women and men. The social/political ideology stresses equality and that parenthood and paid work should be possible to combine, but the scope of action for parents is also culturally decided. The respective normative rights and obligations that are tied to mother- and fatherhood seem to be clearly formulated. How strong the causal influence of this latent cultural structure is on the working conditions, and how it is modified in different contexts, is a question for future research.

References to the English summary

- Abell, Peter (1990) Methodological Achievements in Sociology Over the Past Few Decades with Special Reference to Interplay of Quantitative and Qualitative Methods, pp. 94-116 in Bryant, Christopher G. A. & Becker, Henk A. (eds) *What Has Sociology Achieved?* Hampshire/London: Macmillan.
- Acker, Joan (1998) "The Future of 'Gender and Organizations': Connections and Boundaries". Plenary Talk for Gender, Work and Organizations Conference. Manchester, January 9, 1998.
- Ahrne, Göran & Roman, Christine (1997) *Hemmet, barnen och makten. Förhandlingar om arbete och pengar i familjen*. SOU 1997: 139. Stockholm.
- Blau, Peter and Schwartz, Joseph (1984) *Crosscutting Social Circles. Testing Macrostructural Theory of Intergroup relations*. Orlando: Academic Press.
- Blumer, Herbert (1954) What is wrong with social theory? *American Sociological Review*, 19 (1), pp. 3-10.
- Bonke, Jens (ed.) (1997) *Dilemmæt arbejdsliv - familieliv i Norden*. Nordisk Ministerråd TemaNord 1997:534, Socialfoskningsinstituttet 97:5. København.
- Hirdman, Yvonne (1990) Genussystemet, pp. 73-116 in *Demokrati och makt i Sverige*. Maktutredningens huvudrapport. SOU 1990:4. Stockholm.
- Højrup, Thomas (1983) The Concept of Life-Mode. A Form-Specifying Mode of Analysis Applied to Contemporary Western Europe. *Ethnologia Scandinavica*, pp. 15-50.

- Kanter Moss, Rosabeth (1977) *Men and Women of the Corporation*. New York: Basic Books.
- Lehto, Anna-Maija (1996) *Työolot tutkimuskohteena. Työolotutkimusten sisällöllistä ja menetelmällistä arviointia yhteiskuntatieteen ja naistutkimuksen näkökulmasta*. (Working conditions as a research subject. The conceptual and methodological evaluation of Quality of Work Life surveys from the social and feminist research perspectives.) Research Reports 222. Helsinki: Statistics Finland.
- Lewis, Suzan & Lewis, Jeremy (eds) (1996) *The Work-Family Challenge. Rethinking Employment*. London: Sage.
- Lindgren, Gerd (1982) Anpassning och protest. Om deltidarbete i det kapitalistiska patriarkatet. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 4 (2), pp. 33-45.
- Näsman, Elisabet (1992) *Parental Leave in Sweden - a Workplace Issue?* Stockholm Research Reports in Demography No. 73. Stockholm University. Demography Unit.
- Ragin, Charles C. (1987) *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. London: University of California Press.
- Ragin, Charles C. (1994) A qualitative comparative analysis of pension systems, pp. 320-345 in Janoski, Thomas & Hicks, Alexander M. (eds) *The Comparative Political Economy of the Welfare State: New Methodologies and Approaches*. New York: Cambridge University Press.
- Ragin, Charles C., Gran, Brian, Shulman, David & Weinberg, Adam (1993) Mellom kompleksitet og generalisering: En kvalitativ komparativ analyse av Village Republics. *Sosiologi i dag* 23 (4), pp. 67-87.
- Ragin, Charles C., Mayer, Susan E. & Drass, Kriss A. (1984) Assessing Discrimination: A Boolean Approach. *American Sociological Review*, Vol. 49, April, pp. 221-234.
- Rahbek Christensen, Lone (1987) *Hver vore veje. Livsformer, familietyper og kvindeliv*. Odense: Etnologisk Forum.
- Rantalaiho, Liisa & Heiskanen, Tuula (eds) (1997) *Gendered Practices in Working Life*. New York: St. Martin's Press.
- Sartre, Jean-Paul (1976) *Critique of Dialectical Reason*. Volume I. Theory of Practical Ensembles. London: Verso.
- Simmel, Georg (1908) *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Therborn, Göran (1991) Cultural Belonging, Structural Location and Human Action. Explanation in Sociology and in Social Science. *Acta Sociologica* 34 (3), pp. 177-191.
- Young, Iris Marion (1994) Gender as Seriality: Thinking about Women as a Social Collective. *Signs* 13 (19), pp. 713-738.

Referenser

- Abell, Peter (1989) Foundations for a Qualitative Comparative Method. Recention av Ragin, Charles C. (1987) *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. London: University of California Press.
- International Review of Social History*, XXXIV, s. 103-109.
- Abell, Peter (1990) Methodological Achievements in Sociology Over the Past Few Decades with Special Reference to the Interplay of Quantitative and Qualitative Methods, s. 94-116 i Bryant, Christopher G. A. & Becker, Henk A. (eds) *What Has Sociology Achieved?* Hampshire/London: Macmillan.
- Acker, Joan (1973) Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism. *American Journal of Sociology* 78 (4), s. 936-945.
- Acker, Joan m fl (1992) *Kvinnors och mäns liv och arbete*. Stockholm: SNS Förlag.
- Acker, Joan (1994) Om ”administrative man” vore kvinna, s. 11-28 i Sjöstedt, Lise (red) *Om man vore kvinna... Ekonomi, organisation och genus*. Rapport 94:5. Stockholm: Forskningsrådsnämnden.
- Acker, Joan, Barry, Katy & Esseveld, Johanna (1994) ”Afterword to ‘Objectivity and truth: problems in doing feminist research’”. Efterskrift till en artikel av samma författare från 1991. Stencil.
- Ahrne, Göran (1981) *Vardagsverklighet och struktur*. Göteborg: Korpen.
- Ahrne, Göran (1988) Arbetstid, fritid, livstid, s. 723-738 i Himmelstrand, Ulf & Svensson, Göran (red) *Sverige – vardags och struktur. Sociologer beskriver det svenska samhället*. Stockholm: Norstedts.
- Ahrne, Göran (1993) Delvis människa, delvis organisation. *Sociologisk forskning* 30 (1), s. 59-78.
- Ahrne, Göran (1994) *Social Organizations*. London: Sage.
- Ahrne, Göran & Roman, Christine (1997) *Hemmet, barnen och makten. Förhandlingar om arbete och pengar i familjen*. SOU 1997: 139. Stockholm.
- Alasuutari, Pertti (1994) *Laadullinen tutkimus* (”Kvalitativ forskning”). Tampere: Vastapaino.
- Allvin, Michael (1997) *Det individualiserade arbetet. Om modernitetens skilda praktiker*. Stockholm: Symposion.
- Althusser, Louis & Balibar, Etienne (1970) *Reading Capital*. London: New Left Books.
- Alvesson, Mats (1994) Kön, sexualitet och identitet i arbetet, s. 29-58 i Sjöstedt, Lise (red) *Om man vore kvinna... Ekonomi, organisation och genus*. Rapport 94:5. Stockholm: Forskningsrådsnämnden.
- Alvesson, Mats & Billing, Yvonne Due (1997) *Understanding Gender and Organizations*. London: Sage.
- Andersson, Gunnar (1993) *Leva för jobbet och jobba för livet. Om chefsfamiljernas vardag och samlevnadsformer*. Stockholm/Stehag: Symposion.

- Anttonen, Anneli (1997) *Feminismi ja sosiaalipolitiikka. Miten sukupuolesta tehtiin yhteiskuntateoreettinen ja sosiaalipolittinen avainkäsite* ("Feminism och socialpolitik. Hur kön gjordes till ett samhällsteoretiskt och socialpolitiskt nyckelbegrepp"). Tampere: Tampere University Press.
- Asplund, Johan (1987) *Det sociala livets elementära former*. Göteborg: Korpen.
- Barley, Stephen R. & Tolbert, Pamela S. (1997) Institutionalization and Structuration: Studying the Links between Action and Institution. *Organization Studies* 18 (1), s. 97-117.
- Baude, Annika (1992) *Kvinnans plats på jobbet*. Stockholm: SNS Förlag.
- Bauman, Zygmunt (1992) *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Baumgartner, Thomas, Burns, Tom R. & DeVille, Philippe (1985) Actor and System: Toward a Theory of Social Action and System Structuring, s. 28-49 i Burns, Tom R., Baumgartner, Thomas & DeVille, Philippe *Man, Decisions, Society. The Theory of Actor-System Dynamics of Social Scientists*. New York: Gordon and Breach.
- Bech-Jørgensen, Brite (1988) Hvorfor gør de ikke noget?, s. 68-123 i Bloch, Charlotte m fl *Hverdagsliv, kultur og subjektivitet*. København: Akademisk Forlag.
- Bech-Jørgensen, Brite (1994) Hverdagsliv: Upåagtede aktiviteter og kønsmaessige forskelle. *Dansk Sociologi* 5 (1), s. 4-22.
- Beck, Ulrich (1992) *The Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bekkengen, Lisbeth (1996) *Mäns föräldradighet – en kunskapsöversikt*. Arbetsrapport 96:12. Samhällsvetenskap. Högskolan i Karlstad. Jämställdhetscentrum.
- Bekkengen, Lisbeth (1997) *Flexibel och förhandlingsbar eller ett faktum? Ett genusperspektiv på föräldradighet inom arbetsorganisationer*. Arbetsrapport 97:6. Samhällsvetenskap. Högskolan i Karlstad. Jämställdhetscentrum.
- Berger, Peter, Berger, Brigitte & Kellner, Hansfried (1973) *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness*. New York: Penguin Books.
- Birkelund, Gunn Elisabeth & Rose, David (1997) Women and social class – towards a more complete picture. *Sociologisk tidsskrift* 5 (2), s. 145-167.
- Bjerén, Gunilla (1991) Livsformer och samhällsförändring i Sverige. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 12 (2), s. 18-30.
- Björberg, Ulla (1992a) Tvåförsörjarfamiljen i teori och verklighet, s. 153-218 i Acker, Joan m fl (1992) *Kvinnors och mäns liv och arbete*. Stockholm: SNS Förlag.
- Björberg, Ulla (1992b) Recention av Leifsrud, Håkon (1991) Det familjära klassamhället. En teoretisk och empirisk studie av blandklassfamiljer. Lund: Arkiv, Avhandlingsserie 38. *Sociologisk Forskning* 29 (1), s. 84-87.
- Björberg, Ulla (1994) Mäns familjeorientering i förändring, s. 49-71 i Björberg, Ulla, Kollind, Anna-Karin & Nilsson, Arne (red) *Janus och genus*. Stockholm: Brombergs.
- Björberg, Ulla & Bäck-Wiklund, Margareta (1986) Klass, familj och föräldraskap. *Sociologisk forskning* 23 (2), s. 84-100.

- Björnberg, Ulla & Bäck-Wiklund, Margareta (1987) *Vardagslivets organisering i familj och närsamhälle*. Göteborg: Daidalos.
- Blalock, Hubert M. (1989) The Real and Unrealized Contributions of Quantitative Sociology. *American Sociological Review*, Vol. 54 (June), s. 447-460.
- Blau, Peter M. & Schwartz, Joseph E. (1984) *Crosscutting Social Circles. Testing a Macrostructural Theory of Intergroup Relations*. Orlando: Academic Press.
- Blau, Peter M. (1987) Contrasting Theoretical Perspectives, s. 71-85 i Alexander, Jeffrey C. et alia (eds) *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press.
- Blomqvist, Martha (1994) *Könshierarkier i gungning. Kvinnor i kunskapsföretag*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Sociologica Upsaliensia 39. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Blomqvist, Martha (1997) *Sekreterares och laboratorieassistenters psykosociala arbetsmiljö*. En undersökning av Uppsala universitets jämställdhetskommitté. Uppsala: Uppsala universitet.
- Blumer, Herbert (1954) What is wrong with social theory? *American Sociological Review* 19 (1), s. 3-10.
- Bonke, Jens (red) (1997) *Dilemmat arbetsliv - familjeliv i Norden*. Nordisk Ministerråd TemaNord 1997:534, Socialforskningsinstitutet 97:5. Köbenhavn.
- Bourdieu, Pierre (1977) *Outline of Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (1984) *The Distinction. A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, Pierre (1986) *Kultursociologiska texter*. I urval av Donald Broady och Mikael Palme. Stockholm: Salamander.
- Bourdieu, Pierre (1996) On the Family as a Realized Category. *Theory, Culture & Society* 13 (3), s. 19-26.
- Brante, Thomas (1994) Teori och typologi: Om förhållandet mellan makrosociologi, institutionella sfärer och social handling. *Sociologisk forskning* 31 (2), s. 3-25.
- Broady, Donald (1990) *Sociologi och epistemologi: om Pierre Boudieus författarskap och den historiska epistemologin*. Stockholm: HLS Förslag.
- Broady, Donald & Palme, Joakim (1986) Utgivarnas förord, s. 7-18 i Bourdieu, Pierre *Kultursociologiska texter*. I urval av Donald Broady och Mikael Palme. Stockholm: Salamander.
- Burchell, Brendan J. (1996) Gender Segregation, Size of Workplace and the Public Sector. *Gender, Work and Organization* 3 (4), s. 227-235.
- Burns, Tom R. & Flam, Helena (1987) *The Shaping of Social Organization. Social rule system theory with applications*. London: Sage
- Bäck-Wiklund, Margareta & Lindfors, Hans (1990) *Landsbygd, livsform och samhällsförändring*. Göteborg: Daidalos.

- Carchedi, Guglielmo (1977) *The Economic Identification of Social Class*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Carchedi, Guglielmo (1987) Class Analysis and the Study of Social Forms, s. 347-366 i Morgan, Gareth (ed) *Beyond Method. Strategies for Social Research*. London: Sage.
- Carlsson Wetterberg, Christina (1992) Från patriarkat till genussystem – och vad kommer sedan? *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 13 (3), s. 34-48.
- Cela, Camilo José (1989) *Pascual Duarte's familj*. Stockholm: Atlantis.
- Chodorow, Nancy (1978) *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of California Press.
- Cockburn, Cynthia (1991) *In the Way of Women: Men's Resistance to Sex Equality in Organizations*. London: Macmillan.
- Connell, Robert W. (1983) *Which Way is up? Essays on Sex, Class and Culture*. Sydney: George Allen & Unwin.
- Connell, Robert W. (1987) *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, Robert W. (1995) *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.
- Crompton, Rosemary (1996) Gender and class analysis, s. 115-126 i Lee, David J. & Turner, Bryan S. (ed) *Conflict about Class. Debating Inequality in Late Industrialism*. London & New York: Longman.
- Crompton, Rosemary & Sanderson, Kay (1990) *Gendered Jobs and Social Change*. London: Unwin Hyman.
- Dahlerup, Drude (red) (1989) *Køn sorterer. Kønsopdelning på arbejdspladsen*. Nord 1989:1. Nordisk Ministerråd. Det nordiske BRYT-projekt 7/1989. Stockholm: Graphic Systems.
- Dahlström, Edmund (1992) Debatten om kön och familj under svensk efterkrigstid, s. 17-53 i Acker, Joan m fl (1992) *Kvinnors och mäns liv och arbete*. Stockholm: SNS Förlag.
- Djurfeldt, Göran (1989) *Nya begrepp i socialstatistiken. Livsformer och socialgrupper i danska "Fritidsundersøgelsen 1987"*. Arbejdsrapport nr 2/89. København: Sociologisk Institut. Københavns Universitet.
- Drass, Kriss A. (1992) *Qualitative Comparative Analysis QCA 3.0*. Center for Urban Affairs and Policy Research. Northwestern University. Stencil.
- Dumont, Richard G. & Wilson, William J. (1967) Aspects of concept formation, explication, and theory construction in sociology, s. 40-53 i Forcese, Dennis P. & Richer, Stephen (eds) *Stages of Social Research. Contemporary Perspectives*. New Jersey: Prentice Hall.
- Döös, Marianne (1997) *Den kvalificerade erfarenheten. Lärande vid störningar i automatiserad produktion*. Arbete och Hälsa 1997:10. Solna: Arbetslivsinstitutet.
- Eduards, Maud & Manns, Ulla (1987) Om genus och genussystem. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 8 (4), s. 61-64.

- Einarsdóttir, Torgerdur (1995) *Könets mångfald. Om könet som strategisk analysvariabel*. Forskningsrapport Nr 116. Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Einarsdóttir, Torgerdur (1997) *Läkaryrket i förändring. En studie av den medicinska professionens heterogenisering och könsdifferentiering*. Monograph from the Departement of Sociology No 68. Gothenburg: University of Gothenburg.
- Ekström, Mats (1991) Metodologi och svensk sociologi – några kritiska reflektioner. *Sociologisk forskning* 28 (2), s. 65-74.
- Elias, Norbert (1978) Zum Begriff des Alltags, s. 22-29 i Hammerich, Kurt & Klein, Michael (hrg) *Materialien zur Soziologie des Alltags. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft 20/1978. Oplagen: Westdeutscher Verlag.
- Elias, Norbert (1989) *Sedernas historia*. Del I av Norbert Elias civilisationsteori. Stockholm: Atlantis.
- Ellingsæter, Anne Lise (1995) *Gender, Work and Social Change. Beyond Dualistic Thinking*. Report 95:14. Oslo: Institute for Social Research.
- Erikson, Robert & Goldthorpe, John H. (1988) Women at Class Crossroads: A Critical Note. *Sociology* 22 (4), s. 545-553.
- Eriksson, Björn (1997) *Praktiker, värden, vägval. Två diskussioner kring sociologins och socialvetenskapens metodologiska praktiker*. Stockholm: Carlssons.
- Eriksson, Kristina (1995) ”Normer, ‘normpendling’ och tidsanvändning. Ett försök till teori- och metodutveckling för studier av kvinnors arbetsvillkor”. Avhandlingsskiss. Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Forsberg, Gunnel (1989) *Industriomvandling och könsstruktur. Fallstudier på fyra lokala arbetsmarknader*. Geografiska regionstudier Nr 20. Uppsala: Kulturgeografiska Institutionen, Uppsala universitet.
- Friberg, Tora (1990) *Kvinnors vardag. Om kvinnors arbete och liv. Anpassningsstrategier i tid och rum*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner. Lund: Lund University Press.
- Friberg, Tora (1994) Livsform och genus. En recension av Jakobsen, Liselotte & Karlsson, Jan Ch (1993) *Arbete och kärlek. En utveckling av livsformsanalys*. Lund: Arkiv förlag. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 15 (2), s. 77-80.
- Friedlander, Frank (1994) Toward Whole Systems and Whole People. *Organization* 1 (1), s. 59-64.
- Garfinkel, Harold (1967) *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Gellner, Ernest (1985) Positivism against Hegelianism, s. 4-67 i Gellner, Ernest *Relativism and the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gerson, Judith M. & Peiss, Kathy (1985) Boundaries, Negotiation, Consciousness: Reconceptualizing Gender Relations. *Social Problems* 32 (4), s. 317- 331.
- Gibson-Graham, J. K. (1996) *The End of Capitalism (as we knew it). A Feminist Critique of Political Economy*. Cambridge: Blackwell.

- Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Glucksmann, Mirriam A. (1995) Why 'Work'? Gender and the 'Total Social Organization of Labour'. *Gender, Work and Organization* 2 (2), s. 63-75.
- Goffman, Erving (1969) *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Gregory, A. (1990) Are Women Different and why are Women Thought to Be Different? Theoretical and Methodological Perspectives. *Journal of Business Ethics*, Vol. 9, s. 257-266.
- Gronow, Jukka (1995) Maun sosiologia ("Smakens sociologi"), s. 96-119 i Rahkonen, Keijo (red) *Sosiologisen teorian uusimmat virtaukset* ("De senaste strömningarna i sociologisk teori"). Helsinki: Gaudeamus.
- Haastrup, Lisbeth (1993) Mad som vor mor lavede den. *Kvinder, Køn og Forskning* 2 (2), s. 62-76.
- Haavind, Hanne (1982) Makt og kjærlighet i ekteskapet, s. 138-171 i Haukaa, Runa, Hoel, Marit & Haavind, Hanne (red) *Kvinneforskning: Bidrag till samfunnssteori*. Festskrift till Harriet Holter. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hallberg, Margareta (1992) *Kunskap och kön. En studie av feministisk vetenskapsteori*. Göteborg: Daidalos.
- Hawkesworth, Mary (1997) Confounding Gender. *Signs* 22 (3), s. 649-685.
- Hearn, Jeff & Morgan, David (ed) (1990) *Men, Masculinities & Social Theory*. London: Unwin Hyman.
- Heiskala, Risto (1996) *Kohti keinoitekoista yhteiskuntaa* ("Mot ett artificiellt samhälle"). Helsinki: Gaudeamus.
- Heller, Agnes (1984) *Everyday Life*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hirdman, Yvonne (1987) Makt och kön, s.188-206 i Petterson, Olof (red) *Maktbegreppet*. Stockholm: Carlssons.
- Hirdman, Yvonne (1988) Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 9 (3), s. 49-63.
- Hirdman, Yvonne (1990) Genussystemet, s. 73-116 i *Demokrati och makt i Sverige*. Maktutredningens huvudrapport. SOU 1990:4. Stockholm.
- Hirdman, Yvonne (1994) Kvinnorna i välfärdsstaten, s. 180-192 i Thullberg, Per & Östberg, Kjell (red) *Den svenska modellen*. Lund: Studentlitteratur.
- Hirdman, Yvonne (1996) "Genus – arbete, introduktion till ett nytt forskningsområde". Stencil. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Hirschman, Albert O. (1970) *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline Firms* Cambridge: Harvard University Press.
- Hjorth Andersen, Bjarne (1993) *Kan man spørge mennesker om deres livsform? – i surveys vel at mærke!* Socialforskningsinstituttet. Rapport 93:4. København.
- Hobson, Barbara (1990) No Exit, No Voice: Women's Economic Dependency and the Welfare State. *Acta Sociologica* 33 (3), s. 235-250.

- Hoff, Jens (1988) *Arbejdstid, fritid og familie – livsformer og rådata*. Rapport 7 fra projekt Klassestruktur, klassebevidsthed og sociale modsætningsforhold. København. Institut for Samfundsfag og Forvaltning, Københavns Universitet.
- Holm, Ulla M. (1993) *Modrande och praxis. En feministfilosofisk undersökning*. Göteborg: Daidalos.
- Holmwood, J.M. & Stewart, A. (1983) The Role of Contradictions in Modern Theories of Social Stratification. *Sociology* 17 (2), s. 234-254.
- Holt, Helle (1994) *Forældre på arbejdspallden. En analyse af tilpasningsmulighederne mellem arbejdsliv og familieliv i kvinde- og mandefag*. Rapport 94:8. København: Socialforskningsinstituttet.
- Holter, Øystein Gullvåg (1990) *Arbeid og familie. En studie av teknologkulturen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Holter, Øystein Gullvåg & Aarseth, Helene (1994) *Mäns livssammanhang*. Stockholm: Bonnier Utbildning.
- Härenstam, Annika m fl (1996) *Lust att vårda eller vårdförlust? En studie av vårdarbetare ur ett internt och externt perspektiv*. MOA-projektet. Rapport 1996: 9. Stockholm: Karolinska institutet, Yrkesmedicinska enheten.
- Højrup, Thomas (1983a) *Det glemte folk. Livsformer och centraldirigering*. Institut for europæisk folkelivsforskning og Statens Byggeforskningsinstitut. Lyngby.
- Højrup, Thomas (1983b) The Concept of Life-Mode. A Form-Specifying Mode of Analysis Applied to Contemporary Western Europe. *Ethnologia Scandinavica*, s. 15-50.
- Højrup, Thomas (1989) *Det glemte folk. Livsformer och centraldirigering*. 4. oplag med Förord och Efterskrift. Hørsholm.
- Højrup, Thomas (1995) *Omkring livsformsanalysens udvikling*. Museum Tusulanums forslag. Københavns Universitet.
- Ilmonen, Kaj (1995) Anthony Giddensin rakenteistumisteoria ja sen kritiikki (Anthony Giddens struktureringssteori och dess kritik), s. 316-347 i Heiskala, Risto (red) *Sosiologisen teorian nyksuuntauksia* ("Sociologiska teorins moderna inriktningar"). Helsinki: Gaudeamus.
- Jakobsen, Liselotte och Karlsson, Jan Ch (1993) *Arbete och kärlek. En utveckling av livsformsanalys*. Lund: Arkiv förlag.
- Jenkins, Richard (1986) Recention av Bourdieu, Pierre (1984) *The Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge & Kegan Paul. *Sociology* 20 (1), s. 103-105.
- Jenkins, Richard (1992) *Pierre Bourdieu*. London: Routledge.
- Jensen, Per H. (1996) *Komparative velfærdssystemer. Kvinders reproduktionsstrategier mellem familien, velfærdsstaten og arbejdsmarkedet*. Institut for Organisation og Arbejdssociologi. Handelshøjskolen i København. København.
- Johansson, Ingvar (1993) Recention av Hallberg, Margareta (1992) *Kunskap och kön. En studie av feministisk vetenskapsteori*. Göteborg: Daidalos. *Sociologisk forskning* 30 (1), s. 98-104.

- Jónasdóttir, Anna G. & Björk, Gunnela (1994) *Teorier om patriarkat. Betydelser, begränsningar och utvecklingslinjer*. Kvinnovetenskapligt forums skriftserie nr 2. Örebro: Högsskolan i Örebro.
- Julkunen, Raija (1989) Nainen, palkkatyö ja työajan lyhentäminen ("Kvinna, lönearbete och arbetstidsförkortning"), s. 33-46 i *Yhteensovittuuko perhe och työaika?* ("Går det att förena familj och arbetstid?") Raportti Nr 3/1989. Helsinki: Sosiaalhallitus
- Julkunen, Raija (1994) Suomalainen sukupuolimalli – 1960-luku käänteenä ("Finsk könsmodell – 60-talet som brytningspunkt"), s. 179-201 i Anttonen, Anneli, Henriksson, Lea & Nätkin, Ritva (red) *Naisten hyvinvointivaltio* ("Kvinnornas välfärdstat"). Tampere: Vastapaino.
- Julkunen, Raija (1995) Feministiseen analyysiin ("Mot feministisk analys"), s. 15-28 i Eräsaari, Leena, Julkunen, Raija & Silius, Harriet (red) *Naiset yksityisen ja julkisen rajalla* ("Kvinnor på gränsen mellan det privata och det offentliga"). Tampere: Vastapaino,
- Julkunen, Raija (1997) Minun Marxini kohtaa feminismin (My Marx meets feminism). *Kvinnoforskning – Naistutkimus* 10 (1), s. 40-54.
- Julkunen, Raija & Nätti, Jouko (1995) *Muuttuvat työajat ja työsuhteet* (Changing working times and employment contacts). Työpoliittinen tutkimus nro 104. Helsinki: Työministeriö.
- Julkunen, Raija & Rantalaiho, Liisa (1989) Hyvinvointivaltion sukupuoli-järjestelmä ("Välfärdstatens könssystem"). Working papers No. 86. Jyväskylä: Department of Social Policy, University of Jyväskylä.
- Kangas, Olli (1994) The politics of social security: on regressions, qualitative comparisons and cluster analysis, s. 346-364 i *Janoski, Thomas & Hicks, Alexander M. (eds) The Comparative Political Economy of the Welfare State: New Methodologies and Approaches*. New York: Cambridge University Press.
- Kanter, Rosabeth Moss (1977) *Men and Women of the Corporation*. New York: Basic Books.
- Kasvio, Antti (1994) *Uusi työn yhteiskunta. Suomalaisen työelämän muutokset ja kehittämismahdollisuudet*. ("Det nya arbetssamhället. Förändringar och utvecklingsmöjligheter i det finska arbetslivet"). Helsinki: Gaudeamus.
- Kaul, Hjørdis (1991) Who Cares? Gender Inequality and Care Leave in the Nordic Countries. *Acta Sociologica* 34 (2), s. 115-125.
- Kinnunen, Merja & Korvajärvi, Päivi (red) (1996) *Työelämän sukupuolistavat käytännöt* ("Bekönade praktiker i arbetslivet"). Tampere: Vastapaino.
- Kivimäki, Riikka (1997) Lønnet arbejde, husligt arbejde og kønsspecifikke strukturer i tidsforbrug, s. 187-213 i Bonke, Jens (red) *Dilemmæt arbejdsliv - familieliv i Norden*. Nordisk Ministerråd TemaNord 1997:534, Social-foskningsinstituttet 97:5. København.
- Kivinen, Markku (1989) The New Middle Classes and the Labour Process. *Acta Sociologica* 32 (1), s. 53-74.

- Knorr-Cetina, Karin D. & Cicourel, Aaron V. (eds) (1981) *Advances in Social Theory and Methodology. Toward a integration of micro- and macro-sociologies*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Koivunen, Anu & Liljeström, Marianne (red) *Avainsanat* ("Nyckelorden"). Tampere: Vastapaino
- Kortteinen, Matti (1992) *Kunnian kenttä. Suomalainen palkkatyö kulttuurisena muotona*. ("Heders fält. Finskt lönearbete som kulturell form"). Hämeenlinna: Karisto.
- Korvajärvi, Päivi (1986) Naisten yhteisöt – kahleita ja mahdollisuuksia ("Kvinnogemenskaper – hinder och möjligheter"), s. 181-207 i Rantalaiho, Liisa (red) *Miesten tiede, naisten puuhut. Yhteiskuntatieteen kritiikkiä naisten työn näkökulmasta*. ("Mäns vetenskap, kvinnors sysslor. Kritik av samhällsvetenskap utifrån ett perspektiv med kvinnors arbete"). Tampere: Vastapaino.
- Korvajärvi, Päivi (1997) Working Within and Between Hierarchies, s. 66-80 i Rantalaiho, Liisa & Heiskanen, Tuula (eds) *Gendered Practices in Working Life*. New York: St. Martin's Press.
- Korvajärvi, Päivi (1998) *Gendering Dynamics in White-Collar Organizations*. Acta Universitatis Tamperensis 600. Tampere: University of Tampere.
- Kugelberg, Clarissa (1993) Kvinnor och män, mammor och pappor på en arbetsplats, s. 71-86 i Agell, Anders, Arve-Parés, Birgit, Björnberg, Ulla *Om modernt familjeliv och familjeseparationer*. En antologi från ett forskarseminarium. Socialvetenskapliga forskningsrådet. Stockholm: Norstedts tryckeri.
- Kyllönen, Riitta (1993) *Work/Family Interface: Perspectives and Solutions. A Literature Review*. Working Papers 37/1993. University of Tampere. Work Research Centre.
- Lambert, Susan J. (1990) Process Linking Work and Family: A Critical Review and Research Agenda. *Human Relations* 43 (3), s. 239-257.
- Lefebvre, Henri (1997) Arbete och fritid i vardagslivet. (Ur Critique de la vie quotidienne, I, 1958) *Zenit*, Nr 135/136, s. 103-113.
- Lehto, Anna-Maija (1996) *Työolot tutkimuskohteena. Työolotutkimusten sisällöllistä ja menetelmällistä arviointia yhteiskuntatieteen ja naistutkimuksen näkökulmasta*. (Working conditions as a research subject. The conceptual and methodological evaluation of Quality of Work Life surveys from the social and feminist research perspectives). Research Reports 222. Helsinki: Statistics Finland.
- Leithäuser, Thomas (1977) Kapitalistisk produktion og samfundsmæssiggørelse af hverdagen. I Leithäuser, Thomas & Heinz, W.R. *Produktion, arbejde, socialisation*. København: Medusa.
- Leiulfssrud, Håkon (1991) *Det familjära klassamhället. En teoretisk och empirisk studie av blandklassfamiljer*. Avhandlingsserie 38. Lund: Arkiv.
- Lenski, G. E. (1954) Status crystallization: a non-vertical dimension of social status. *American Sociological Review*, Vol. 19, s. 405-414.

- Levine, Andrew, Sober, Elliott & Wright, Erik Olin (1987) Marxism and Methodological Individualism. *New Left Review*, 162 (March/April), s. 67-84.
- Lewis, Suzan & Lewis, Jeremy (eds) (1996) *The Work-Family Challenge. Rethinking Employment*. London: Sage.
- Lie, Terje & Tunglund, Else M. (1994) *Familien i arbeid. Om tilpasning mellom arbeid og familie*. Rogaland Research Rapport RF 108/94. Stavanger: Rogalandsforskning.
- Lilja, Eva (1994): Skaldinnans rörelser på fältet. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 15 (1), s. 40-48.
- Liljeström, Marianne (1996) Sukupuolijärjestelmä ("Könssystem"), s. 111-138 i Koivunen, Anu & Liljeström, Marianne (red) *Avainsanat* ("Nyckelorden"). Tampere: Vastapaino.
- Liljeström, Rita (1973) *Uppväxtvillkor. Samspelet mellan vuxna och barn i ett föränderligt samhälle*. Stockholm: Allmänna Förlaget. Publica.
- Liljeström, Rita (1986) Individen och paret. *Sociologisk forskning* 23 (2), s. 3-16.
- Linde-Laursen, Anders (1989) Produktionsmåde – Livsform – Praksis. Nogle refleksjoner. *NordNytt*, nr. 37, s. 92-107.
- Lindgren, Gerd (1982) Anpassning och protest. Om deltidsarbete i det kapitalistiska patriarkatet. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 4 (2), s. 33-45.
- Lindgren, Gerd (1985) *Kamrater, kollegor och kvinnor – en studie av könssegregeringsprocessen i två mansdominerade organisationer*. Research Reports No. 86. Umeå universitet: Sociologiska institutionen.
- Lindgren, Gerd (1989) I broderskapets skugga. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 10 (3-4), s. 75-84.
- Lindgren, Gerd (1992) *Doktorer, systrar och flickor*. Stockholm: Carlssons.
- Lindgren, Gerd (1996) Broderskapets logik. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 17 (1), s. 4-29.
- Little, Daniel (1998) *An Experiment in Causal Reasoning*. En artikel publicerad på internet: <http://www.facstaff.bucknell.edu/dlittle/causexp.htm>.
- Lockwood, Daniel (1958) *The Blackcoated Worker*. London: Allen and Unwin.
- Lundén Jacoby, Ann & Näsman, Elisabet (1989) *Mamma, pappa, jobb. Föräldrar och barn om arbetets villkor*. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Lundgren, Eva (1993) *Det får da være grenser for kjønn. Voldelig empiri og feministisk teori*. Oslo: Univeristetsforlaget.
- Löfgren, Orvar (1988) Vardagskultur och livsform, s. 55-82 i Himmelstrand, Ulf & Svensson, Göran (red) *Sverige – vardags och struktur. Sociologer beskriver det svenska samhället*. Stockholm: Norstedts.
- Mann, Susan A. & Kelley, Lori R. (1997) Standing at the Crossroads of Modernist Thought. Collins, Smith, and the New Feminist Epistemologies. *Gender & Society* 11 (4), s. 391-408.
- Merton, Robert K. (1957a) The Role-Set: Problems in Sociological Theory. *British Journal of Sociology*, June, s. 106-120.

- Merton, Robert K. (1957b) *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Moi, Toril (1994) Att erövra Bourdieu. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 15 (1), s. 3-25.
- Månson, Per (1995) Marxism, s. 99-144 i Månson, Per (red) *Moderna Samhällsteorier Traditioner, riktningar, teoretiker*. 4. upplagan. Stockholm: Rabén Prisma.
- Mærkedahl, Inge (1995) Gendericed Strategies and Workplace Cultures, s. 97-104 i Arve-Parès, Birgit (ed) *Building Family Welfare. Contributions from Seminar on Family, Gender and Welfare Policies in the Nordic Countries*. Swedish National Committee on the International Year of the Family. Stockholm: Norstedt.
- Nilsson, Arne (1992) Den nye mannen – finns han redan?, s. 219-243 i Acker, Joan m fl (1992) *Kvinnors och mäns liv och arbete*. Stockholm: SNS Förlag.
- Noro, Arto (1989a) Pieni kartoistus postmodernista ("En liten kartläggning om det postmoderna"). *Tiede & Edistys* 14 (3), s.164-169.
- Noro, Arto (1989b) Yksilöityvä palkkayhteiskunta kyllä, entä postraditionaalit yhteisöt? ("Individualiserade lönesamhälle – ja, men de posttraditionella gemenskaperna?") *Sosiologia* 26 (1), s. 2-5.
- Noro, Arto (1991) *Muoto moderniteetti ja "kolmas"*. Tutkielma Georg Simmelin sosiologiasta ("Form, modernitet och 'det tredje'. En studie om Simmels sociologi"). Jyväskylä: Tutkijaliitto.
- Noro, Arto (1996) Georg Simmel – muotojen sosiologiasta moderniteetin diagnoosiin ("Georg Simmel – från formernas sociologi till modernitetens diagnos"), s. 213-261 i Gronow, Jukka, Noro, Arto & Töttö, Pertti *Sociologian klassikot* ("Sociologins klassiker"). Helsinki: Gaudeamus.
- Näsman, Elisabet (1992) *Parental Leave in Sweden – a Workplace Issue?* Stockholm Research Reports in Demography No. 73. Stockholms universitet. Demografiska avdelningen.
- Näsman Elisabet (1995a) Balans mellan kvinnors roller – en fråga om mäns arbete?, s. 24-29 i *Hinder och möjligheter. Hur kan man ådstadskomma balans mellan kvinnors olika roller i yrkesliv och familjeliv?* Dokumentation av ett seminarium. Folkhälsoinstitutet 1995:57. Stockholm.
- Näsman, Elisabet (1995b) On Workplace Options and Labour Market Demands, s. 113-117 i Arve-Parès, Birgit (ed) *Building Family Welfare. Contributions from Seminar on Family, Gender and Welfare Policies in the Nordic Countries*. Swedish National Committee on the International Year of the Family. Stockholm: Norstedt.
- Näsman, Elisabet (1997) Föräldraskapets synlighet i arbetsplatskulturer, s. 55-107 i Bonke, Jens (red) *Dilemmaet arbeidsliv - familieliv i Norden*. Nordisk Ministerråd. TemaNord 1997:534. Socialforskningsinstitutet 97:5. København.
- Näsman, Elisabet & Bengtsson, Gunilla (1994) "Arbetsorganisatoriska förutsättningar och arbetsplatskulturens betydelse för möjligheten att kombinera familj och arbete". Utkast till nationell rapport. Stockholms universitet. Demografiska avdelningen.

- Näsman, Elisabet, Bengtson, Gunilla, Magnusson-Granqvist, Monica & Tyrkkö, Arja (1993) Nordisk arbetsplatsstudie om föräldraskap och arbetsliv. Arbetsorganisatoriska förutsättningar och arbetsplatskulturens betydelse för möjligheten att kombinera familj och arbete, s. 245-257 i Agell, Anders, Arve-Parés, Birgit, Björnberg, Ulla *Om modernt familjeliv och familjeseparationer*. En antologi från ett forskarseminarium. Socialvetenskapliga forskningsrådet. Stockholm: Norstedts tryckeri.
- Näsman, Elisabet, Nordström, Kerstin & Hammarström, Rut (1984) *Föräldrars arbete och barns villkor. En kunskapsöversikt om hur förhållanden i arbetslivet påverkar barns och ungdomars uppväxtvillkor*. Forskningsrapport 41. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Pakulski, Jan (1993) The Dying of Class or Marxist Class Theory? *International Sociology* 8 (3), s. 279-292.
- Papakostas, Apostolis (1997) Staten: sociologiska perspektiv. *Sociologisk forskning* 34 (3), s. 25-45.
- Pateman, Carole (1988) *Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press.
- Petersen, Hanne (1991) *Informel ret på kvindearbejdspladser – en retsteoretisk og empirisk analyse*. København: Akademisk Forlag.
- Poulantzas, Nicos (1978) *Classes in Contemporary Capitalism*. London: Verso.
- Przeworski, Adam & Teune, Henry (1970) *The Logic of Comparative Social Inquiry*. New York: John Wiley & Sons.
- Prokop, Ulrike (1981) *Kvinnors livssammanhang. Begränsade strategier och omåttliga önsknings*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Ragin, Charles C. (1987) *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. London: University of California Press.
- Ragin, Charles C. (1989) New Directions in Comparative Research, s. 34-56 i Kohn, Melvin L. (ed) *Cross-National Research in Sociology*. London: Sage.
- Ragin, Charles C. (1994a) *Constructing Social Research. The Unity and Diversity of Method*. London: Sage.
- Ragin, Charles C. (1994b) A qualitative comparative analysis of pension systems, s. 320-345 i Janoski, Thomas & Hicks, Alexander M. (eds) *The Comparative Political Economy of the Welfare State: New Methodologies and Approaches*. New York: Cambridge University Press.
- Ragin, Charles C., Gran, Brian, Shulman, David & Weinberg, Adam (1993) Mellom kompleksitet og generalisering: En kvalitativ komparativ analyse av Village Republics. *Sosiologi i dag* 23 (4), s. 67-87.
- Ragin, Charles C., Mayer, Susan E. & Drass, Kriss A. (1984) Assessing Discrimination: A Boolean Approach. *American Sociological Review*, Vol. 49, April, s. 221-234.
- Rahbek Christensen, Lone (1987) *Hver vore veje. Livsformer, familietyper og kvindeliv*. Odense: Etnologisk Forum.
- Rahbek Christensen, Lone (red) (1989) *Livsstykker. 12 studier af livsformer og vilkår*. Ringe: Kulturbøger.

- Rahbek Christensen, Lone (1991) Strukturell livsformsanalys – kvinnoliv och motsatt riktade villkor. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 12 (2), s. 4-15.
- Rahbek Christensen, Lone & Højrup, Thomas (1989) Strukturel livsformsanalyse. *Nord-Nytt*, nr. 37, s 53-91.
- Rantalaiho, Liisa (1986) Reproduktion maisema ("Reproduktionens landskap"), 19-56 i Rantalaiho, Liisa (ed) *Miesten tiede, naisten puuhat. Yhteiskuntatieteen kritiikkiä naisten työn näkökulmasta* ("Mäns vetenskap, kvinnors sysslor. Kritik av samhällsvetenskap utifrån ett perspektiv med kvinnors arbete"). Tampere: Vastapaino.
- Rantalaiho, Liisa (1994) Sukupuolisopimus ja Suomen malli ("Könskontraktet och den finska modellen"), s. 9-30 i Anttonen, Anneli & Henriksson, Lea & Nätkin, Ritva (red) *Naisten hyvinvointivaltio* ("Kvinnornas välfärdsstat"). Jyväskylä: Vastapaino.
- Rantalaiho, Liisa & Heiskanen, Tuula (eds) (1997) *Gendered Practices in Working Life*. New York: St. Martin's Press.
- Riksförsäkringsverket (1999) "Statistik/Familjer och barn". <http://www.rfv.se/stati/famba>
- Ritsert, Jürgen (1987) Braucht die Soziologie noch den Begriff der Klasse? – Über Max Webers Klassentheorie und neuere Versuche, sie loszuwerden. *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 15 (1), s. 4-38.
- Roman, Christine (1994) *Lika på olika villkor. Könnssegregering i kunskapsföretag*. Stockholm: Symposion Graduale.
- Roos, J. P. (1983) Yhteiskunnan muutos ja arkielämä ("Samhällelig förändring och vardagsliv") *Tiede & Edistys* 8 (3), s. 6-15.
- Rose, David & Marshall, Gordon (1986) Constructing the (W)right Classes. *Sociology* 20 (3), s. 440-455.
- Rose, Sonya O. (1997) Class Formation and Quintessential Worker, s. 133-166 i Hall, John R. (ed) *Reworking Class*. New York: Cornell University Press.
- Rupp, Jan C. C. (1997) Rethinking Cultural and Economic Capital, s. 221-241 i Hall, John R. (ed) *Reworking Class*. New York: Cornell University Press.
- Salmi, Minna (1993) Tänker du på vardagarna? Vardagsliv och medvetet handlande, s. 137-152 i Simonson, Birger & Thörnquist, Annette (red) *Arbete, Genus, Fackförening*. Skrifter från Historiska institutionen. Nr 3. Göteborgs universitet.
- Sandqvist, Karin (1993) *Pappor och riktiga karlar. Om mans- och faderroller i ideologi och verklighet*. Stockholm: Carlssons.
- Sandstedt, Eva (1988) *Vad menas med en vetenskaplig förklaring? – en jämförelse av Mario Bunges och Henrik von Wrights ståndpunkter*. Research Reports from The Department of Sociology. Vol 1988:3. Uppsala University.
- Sartre, Jean-Paul (1976) *Critique of Dialectical Reason*. Volume I. Theory of Practical Ensembles. London: Verso.
- Sayer, Andrew & Walker, Richard (1992) *The New Social Economy: Reworking the Division of Labor*. Cambridge: Blackwell.

- SCB (1993) ”Teknisk rapport för undersökningen ‘Arbetsliv och familjeliv’”. Stencil. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (1996) *Statistisk årsbok '96 för Sverige*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (1998) *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Schmid, Herman (1993) *Lönearbetet – en historisk form i förändring*. En uppsats skriven för Nordisk konferens för historisk arbetslivsforskning. Helsingfors-Kiljava 16-19 september 1993.
- Schutz, Alfred (1962) Common-sense and scientific interpretation of human action, s. 3-47 i *Collected Papers I*. Boston: South End Press.
- Sederblad, Per (1993) *Arbetsorganisation och grupper. Studier av svenska industriföretag*. Lunds Dissertations in sociology 4. Lund: Lund University Press.
- Silius, Harriet (1992) *Den kringgårdade kvinnligheten. Att vara kvinnlig jurist i Finland*. Åbo: Åbo Akademis Förlag.
- Silverman, Lawrence (1991) Beyond the micro/macro distinction. *European Journal of Political Research*, Vol. 19, s. 375-397.
- Simmel, Georg (1908) *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Simmel, Georg (1983) *Philosophische Kultur*. Berlin.
- Skjortnes, Marianne (1995) On Gender Strategies for Integrating Work and Family Life, s. 105-111 i Arve-Parès, Birgit (ed) *Building Family Welfare. Contributions from Seminar on Family, Gender and Welfare Policies in the Nordic Countries*. Swedish National Committee on the International Year of the Family. Stockholm: Norstedt.
- Skjortnes, Marianne (1997) Fra kollektive strategier til individuelle løsninger. Om hvordan kvinner og menn kobler arbeidsliv og familieliv, s. 215-249 i Bonke, Jens (red) *Dilemmæt arbeidsliv - familieliv i Norden*. Ministerråd. TemaNord 1997:534. Socialforskningsinstituttet 97:5. København.
- Smith, Dorothy E. (1987) *The Everyday World as Problematic. A Feminist Sociology*. Boston: Northeastern University Press.
- Smith, Dorothy E. (1990) *The Conceptual Practices of Power – A Feminist Sociology of Knowledge*. Toronto: University of Toronto Press.
- Sommestad, Lena (1995) Kvinnor, industrialisering och välfärd. Argument för en komparativ genusforskning. *Häftet för kritiska studier* 28 (1), s. 16-29.
- Stang Dahl, T. (1991) Likestilling og fødselrett, s. 15-40 i Haukaa, Runa (red) *Nye kvinner, nye men*. Oslo: Ad Notam.
- Starrin, Bengt, Larsson, Gerry, Dahlgren, Lars & Styrborn, Sven (1991) *Från upptäckt till presentation. Om kvalitativ metod och teorigenerering på empirisk grund*. Lund: Studentlitteratur.
- Strandell, Harriet (1983) ”Kvinnosocialisation och lönearbetets betydelse. Licentiatarbete i sociologi”. Stencil.Helsingfors universitet.

- Ståhle, Bertel (1985) Om utvärdering av forskning och evaluering av evaluering – en nordisk introduktion, s. 7-70 i *Utvärdering av forskning. Nordiska erfarenheter*. FPR-publikation nr. 2 Köbenhavn: Nordiska ministerrådet.
- Suárez, Pablo (1994) ”The Boolean Approach to Qualitative Causal Analysis”. Lecture notes. Uppsala University: Departement of Sociology.
- Suárez, Pablo (1996) ”The Nomenclature of the Visible. A Requiem for Neo-Marxist Class Schemata”. Under publicering. Uppsala University: Departement of Sociology.
- Sundin, Elisabeth (1989) Kvinnors felaktiga ekonomiska beteende, s. 169-197 i Sjeldrup, Kerstin (red) *Kvinnors makt och inflytande. Forskningsöversikt och forskningsbehov*. JÄMFO. Rapport nr 15. Stockholm: Regeringskansliets offsetcentral.
- Sztompka, Piotr (1979) *Sociological Dilemmas. Toward a Dialectic Paradigm*. New York: Academic Press.
- Sørensen, Aage B (1994) The Basic Concepts of Stratification Research: Class, Status, and Power, s. 229-241 i Grusky, David B. (ed) *Social Stratification. Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press.
- Sørensen, Bjørg Aase (1982) Ansvarsrasjonalitet: Om mål-middeltenkning blant kvinner, s. 392-402 i Holter, Harriet (red) *Kvinner i fellesskap*. Kvinnens levekår og livslop. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tancred, Peta (1995) Women’s Work: A Challenge to the Sociology of Work. *Gender, Work and Organization* 2 (1), s. 1-20.
- Therborn, Göran (1983) Den nymarxistiska klassanalysens uppkomst och problem. *Häftet för kritiska studier* 16 (2), s. 30-57.
- Therborn, Göran (1986) Class analysis: history and defence, s. 96-132 i Himmelstrand, Ulf (red) *Sociology from Crisis to Science?*. Vol. 1. The Sociology of Structure and action. London: Sage.
- Therborn, Göran (1990) Ska sociologer förklara någonting? Hur gör de då i så fall? *Sociologisk forskning* 27 (3), s. 35-46.
- Therborn, Göran (1991) Cultural Belonging, Structural Location and Human Action. Explanation in Sociology and in Social Science. *Acta Sociologica* 34 (3), s. 177-191.
- Therborn, Göran (1993) ”Identitet som ett sociologiskt nyckelbergepp”. Föredrag på den 17. Nordiska Sociologkongressen i Gävle 1993.
- Thurén, Britt-Marie (1996) Om styrka, räckvidd och hierarki, samt andra genusteoretiska begrepp. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 17 (3-4), s. 69-85.
- Tåhlin, Michael (1996) Marknad, organisation och kontroll. Omvandling av arbetskraft till arbete, s. 112-147 i le Grand, Carl, Szulkin, Ryszard & Tåhlin, Michael (red) *Sveriges arbetsplatser. Organisation, personalutveckling, styrning*. Stockholm: SNS Förlag.
- Tyrkkö, Arja (1997) Anpassning mellan arbetsliv och familjeliv i Sverige och i Finland, s. 109-156 i Bonke, Jens (red) *Dilemmæt arbeidsliv - familjeliv i Norden*. Ministerråd. TemaNord 1997:534. Socialforskningsinstituttet 97:5. Köbenhavn.

- Tyrkkö, Arja & Westberg-Wohlgemuth, Hanna (kommande) ”Förskjutningar i segregeringsmönster på yrkesnivå – bearbetning av Folk- och bostadsräkningarna 1970-1990 och Arbetsmiljöundersökningarna 1989-1995”. Manuskript. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Wahl, Anna (1992) *Könsstrukturer i organisationer. Kvinnliga civilekonomers och civilingenjörers karriärutveckling*. Ekonomiska forskningsinstitutet. Handelshögskolan i Stockholm
- Walby, Sylvia (1994) Methodological and theoretical issues in the comparative analysis of gender relations in Western Europe. *Environment and Planning*, Vol. 26, s. 1339-1354.
- Westberg-Wohlgemuth, Hanna (1996) *Kvinnor och män märks. Könsmärkning av arbete – en dold lärandeprocess*. Arbete och Hälsa 1996:1. Solna: Arbetslivsinstitutet.
- Widerberg, Karin (1991) Reform for Women – On Male Terms – The Example of the Swedish Legislation on Parental Leave. *International Journal of the Sociology of Law*, Vol. 19, s. 27-44.
- Widerberg, Karin (1992) Teoretisk verktøykasse – angrepsmåter og metoder, s. 285-299 i Taksdal, Arnhild & Widerberg, Karin (red) *Forståelser av kønn*. Oslo: Ad Notam.
- Villa, Marianne (1995) Bygdehushald-livsform og strategi. Forskningstema, begrep og problemstillinger. Den 18. Nordiska Sociologkonferensen, Helsingfors 9-11/6-1995.
- Winkvist, Marianne (1999) *Vuxna barn med hjälpbehövande förälder – en livsformsanalys*. Uppsala universitet: Sociologiska institutionen.
- Wright, Erik Olin (1978) *Class, Crisis and the State*. London: Verso.
- Wright, Erik Olin (1985) *Classes*. London: Verso.
- Wærness, Kari (1996) ”Omsorgsrationalitet”. Reflexioner över ett berepps karriär, s. 203-220 i Eliasson, Rosmari (red) *Omsorgens skiftningar. Begreppet, vardagen, politiken, forskningen*. Lund: Studentlitteratur.
- Young, Iris Marion (1994) Gender as Seriality: Thinking about Women as a Social Collective. *Signs* 19 (3), s. 713-738.
- Åquist, Ann-Cathrine (1990) Vart tog patriarkatteorin vägen? *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 11 (1), s. 53-57.
- Åsberg, Cecilia (1998) Debatten om begreppen – ”genus” i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1980-1998. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 19 (2), s. 29-41.
- Åström, Gertrud (1990) Föräldraförsäkring och vårdnadsbidrag – om förhållandet mellan ideologi och verklighet. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 11 (2), s 37-48.
- Östberg, Viveca (1994) Barns levnadsvillkor, s. 28-58 i Fritzell, Johan & Lundberg, Olle (red) *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm: Blombergs.
- Østerberg, Dag (1991) *Sociologins nyckelbegrepp och deras ursprung*. Göteborg: Korpen.

Bilagor

Bilaga 1

Beskrivning av projektet Nordisk arbetsplatsstudie om föräldraskap och arbetsliv

Avhandlingen bygger vidare på projektet ”Nordisk arbetsplatsstudie om föräldraskap och arbetsliv”. Projektet utgjorde den svenska delen i ett nordiskt samarbetsprojekt ”Tilpasningsmuligheter mellem arbejdsliv og familieliv i kvinde- og mandefag”. Här presenteras först kortfattat projektets dataunderlag. Sedan presenterar jag den handlingsteoretiska modell över föräldraskap och arbetsliv som utgjorde en gemensam tankeram för samarbetet i det nordiska projektet. Därefter tar jag upp några huvudresultat från projektet. De resultat jag redovisar här, är huvudsakligen sorterade utifrån den praktiska omsorgens synvinkel, vilket är föreliggande studies perspektiv på föräldraskapet.

Projektet kombinerade fallstudier med en rikstäckande enkätundersökning. Fyra huvudprinciper användes för urvalet till både fallstudier och enkät: föräldraskap, anställning, könsdominans samt kön. (Se Näsman & Bengtsson 1994.)

Föräldraskap: Utgångspunkten för projektet var föräldraskapet. Vi valde att ta med hela perioden som vårdnadshavare för barnen och valde därför ut personer med hemmavarande barn 0-18 år gamla. Som praktisk avgränsning valde vi också bara dem som vid slutet av 1991 var under 55 år. De tillfrågade har alltså inte samma åldersprofil som respektive yrkesgrupp som helhet. I övrigt styrde vi inte urvalet vad gäller familjestruktur.

Anställning: I urvalet ingick alla som hade en anställning vid registrets upprättande, dvs år 1990. Genom frågor i enkäten sorterade vi bort dem som vid enkät-tillfället år 1992 var arbetslösa, studerande och de övriga som inte var anställda samt anställda som var långtidssjuksskrivna.

Könsdominans: Urvalet av arbetsplatser och yrkesgrupper styrdes av frågan om könsdominansens betydelse för föräldraskapets handlingsutrymme. Vi ville undersöka könsmässigt segregerade arbetsplatser och yrkesgrupper och valde därför ut branscher där arbetskraften var dominerad av ett kön och sedan könssegregerade yrkesgrupper inom dessa. För jämförelsens skull hade vi också med en grupp med jämnare fördelning. Dagstidningen och journalistyrket togs med som könsmässigt mer blandade. Läkarna var visserligen mansdominerade (66 % män, SCB 1996, 184), men hade mest blandad könsfördelning i jämförelse med de övriga med en mycket sned könsfördelning. I enkäten frågade vi om en könssegregering på avdelningsnivå där man arbetar.

Kön: Enkätens urval stratifierades för att få en tillräcklig och lika stor grupp av vardera könet för jämförelse mellan minoritets- och majoritetskönet. Stratifieringen efter kön gjorde att urvalet inte speglar könssegregeringen av yrkesgruppen

som helhet. Att slå samman de två könen inom respektive yrkesgrupp och tala om t ex journalisterna som en grupp blir inte därför könsmässigt representativt för yrkesgruppen som helhet. Ett problem i enkäten var att det i urvalsbasen inte fanns tillräckligt många manliga textilarbetare. Denna grupp fick därför med nödvändighet bli mindre i urvalet än vi tänkt oss.

Övriga urvalsgrunder: Inom ramen för de fyra urvalsprinciperna, föräldraskap, anställning, könsdominans och kön, valdes yrkesgrupper så att vi fick exempel från såväl offentlig som privat sektor, såväl tjänstemän som arbetare och olika typer av arbetstidens förläggning. I valet av branscher ingick också en bedömning av arbetets innehåll. Vi har med både tillverkningsindustri och arbeten inriktade mot människor och med mans- och kvinnodominerade yrkesgrupper inom båda-dera. I urvalet finns vidare olika hierarkiska nivåer representerade (tjänstemän, arbetare; utbildningsnivåer; ledande arbetsuppgifter).

För enkäten valde yrkesgruppsbeteckningar enligt NYK-koder på 5-siffrersnivå. Vi har dock i analysen slagit ihop enskilda yrken till yrkesgrupper.

Bilagetabell 1.1. Brutto- och nettourvalet samt antalet män och kvinnor enligt yrkesgrupp i nettourvalet i enkätundersökningarna i Sverige, Norge, Danmark och Finland.

		Sverige	Norge	Danmark	Finland
Bruttourval		3 150	3 500	3 207	2 722
Nettourval		1 969	2 260	2 516	1521
därav					
Läkare	Män	128	139	183	87
	Kvinnor	147	180	194	104
Sjuksköterska	Män	141	228	182	124
	Kvinnor	132	160	183	101
Polis	Män	137	160	193	158
	Kvinnor	133	43	130	37
Verkstadsmechaniker	Män	106	133	166	60
	Kvinnor	85	30	48	68
Kontorist	Män	99	132	183	82
	Kvinnor	114	139	185	97
Journalist	Män	116	233	174	89
	Kvinnor	119	102	196	101
Undersköterska	Män	84	206	87	90
	Kvinnor	118	134	130	69
Metallarbetare	Män	101	118	136	63
	Kvinnor	84	123	146	63
Textilarbetare	Män	47	-	-	64
	Kvinnor	78	-	-	64
Samtliga	Män	959	1349	1304	817
	Kvinnor	1010	911	1212	704

Projektets samlade material utgör en gemensam nordisk databas av både kvantitativa och kvalitativa data. Materialet består av 15 fallstudier genomförda på olika typer av arbetsplatser och fyra rikstäckande enkäter i Sverige, Norge, Danmark

och Finland. Jag har i denna studie analyserat data från den enkätsundersökning som genomfördes i Sverige.

Det nordiska projektet utarbetade några teoretiska analysredskap för att organisera och analysera det insamlade materialet. En handlingsteoretisk tankemodell utvecklades utifrån resultat av tidigare studier (t ex Lundén Jakoby & Näsman 1989; Näsman, Nordström & Hammarström 1984). I denna modell beskrivs föräldraskapets handlingsområden, möjligheter och individuella strategier. Inom ramen för föräldraskapets handlingsområden beskrivs arbetsplatsernas arbetsorganisatoriska förutsättningar (möjligheterna) och föräldrarnas strategier i samspelet mellan familj och arbetsliv. Modellen ger exempel utifrån tidigare forskning på vad som kan rymmas under de olika begreppen utan att problematisera kopplingarna mellan enskilda aspekter under respektive begrepp.

I denna modell urskiljs de tre handlingsområden som är centrala delar av föräldraskapet oavsett vem som står för det faktiska handlandet: familjens försörjning, praktisk och socio-emotionell omsorg om barnen. Det utrymme för anpassning mellan föräldraskap och arbetsliv som finns på arbetsplatserna beskrivs utifrån dessa aspekter. Individuella strategier pekar på de faktiska val och handlingar aktörerna gjort för att lösa problem som uppstår i skärningspunkten mellan familj och arbetsliv (Skjortnes 1997, 218).

Bilagesammanställning 1.1. En handlingsteoretisk tankemodell för föräldraskapet och arbetslivet.

Handlingsområde	Handlingsutrymme Möjligheter	Individuella strategier
* Försörjning	* fast anställning * karriärstege	* visa lojalitet * arbeta över
* Praktisk omsorg	* flextid * tillgänglighet på arbetstid * föräldraledighet	* komma sent/gå tidigt * ringa hem * ta ledigt
* Socio-emotionell omsorg	* debriefing * karriärplanering	* minska engagemanget * ta paus i karriären

Källa: Näsman 1997, 57.

Handlingsutrymmet för försörjning handlar framför allt om arbetsvillkor som anställningstrygghet, lön/inkomst, karriär och möjligheter att genom extra insatser öka inkomsten. Obekvämt arbetstid kan också vara ett sätt att öka sin timersätt-

ning. Handlingsutrymmet för praktiska omsorg handlar mycket om tid och tillgänglighet. Det handlar om möjlighet att förkorta arbetstiden, att ta ledigt, om flexibilitet i arbetstidens förläggning och utrymmet för egen kontroll över planering och utförande av arbetet med de möjligheter det ger till töjman i vardagen för behov av tid för föräldraskapet. Den socio-emotionella omsorgen om barnen ger behov av tid men också av ett arbete som ger positiv, eller i varje fall inte omfattande negativ, avfärgning in i familjen (Lundén Jakoby & Näsman 1989).

När föräldrarna förvärvsarbetar kan dessa tre handlingsområden kräva utrymme på arbetsplatsen och peka ut vilka villkor som utgör hinder eller ger möjligheter för föräldraskapet. Dessa tre aspekter av föräldraskapet medför särskilda villkor för yrkesarbete, liksom yrkesarbetet har speciella konsekvenser för omsorgen. Handlingsutrymmet kan i olika hög grad täcka de olika handlingsområdena och erbjuda en mångfald av möjliga handlingsmönster (Näsman 1997).

Med den här handlingsteoretiska tankemodellen analyserades individers strategier och deras handlande i interaktion med de andra i arbetsplatsens vardag. Arbetsplatsens gemensamma uppfattningar om dessa villkor och deras betydelse för vad man kan göra på arbetsplatsen utgjorde en gemensam arbetsplatskultur. Ambitionen var att se samspelet mellan organisationsvillkor, arbetsvillkor och kvinnors och mäns handlande.

Min analys följer bara delvis den handlingsteoretiska tankemodellens struktur. Projektets begrepp rör sig huvudsakligen på handlingsnivå, vilket beror på att studierna fokuserade på vad som händer på avdelningsnivån inom arbetsplatserna. Min avsikt är att kombinera projektets handlingsorienterade tillvägagångssätt med en strukturalistisk analys. De handlingsorienterade faktorer som urskildes i den handlingsteoretiska tankemodellen (handlingsområden, föräldraskapets handlingsutrymme och individuella strategier) har jag länkat ihop med de strukturella faktorer som visat sig ha betydelse för arbetets och familjelivets organisering för förvärvsarbetande föräldrar. Jag fokuserar på de möjligheter och individuella strategier, som är kopplade till praktisk omsorg om barnen.

Projektets huvudresultat kan sammanfattas i några punkter:

- En del av resultaten från arbetsplatsstudierna visar att arbetsplatsens könsammansättning har betydelse för rummet för föräldraskap. Näsman special-studerade faderskapets villkor på olika typer av arbetsplatser. Enligt hennes resultat var det barnspecifika handlingsutrymmet för praktisk omsorg större på kvinnodominerade arbetsplatser vad gällde faders arbetsvillkor. Den generella flexibiliteten däremot var större på mansdominerade arbetsplatser och yrkesgrupper (Näsman 1997). Slutsatsen i Mærkedahls (1995) studie var att könsdominansen har betydelse för både kvinnor och män: skillnaden mellan kvinno- och mansdominerade arbetsplatser avspeglade arbetsgivarnas olika ”kontrakt” för kvinnliga och manliga anställda.
- Bilden av könsdominansens betydelse är dock inte lika entydig när de olika faktorerna vägdes mot varandra i de kvantitativa studierna (Lie & Tunglund 1994; Holt 1994) och i arbetsplatsstudier genomförda i Finland (Kivimäki

1997). Könnsdominansen på avdelningsnivån visade sig inte ha avgörande betydelse för anpassningsmöjligheterna.

- Enligt resultaten fanns det avsevärda skillnader i anpassningsmöjligheterna mellan olika hierarkiska positioner inom arbetsorganisationen (Holt 1994; Tyrkkö 1997).
- Yrket visade sig också ha stor betydelse för rummet för föräldraskap och dess utnyttjande (Lie & Tunglund 1994; Skjortnes 1997; Näsman 1997; Kivimäki 1997; Holt 1994; Tyrkkö 1997). Professionell tillhörighet länkar samman människor genom specifika arbetsuppgifter, arbetets karaktär, graden av autonomi och skapar en likartad situation för de anställda på de enskilda arbetsplatserna.
- Vilka individuella strategier man valde och vilka kombinationer man gjorde mellan familjeliv och yrkesarbete växlade och sammanhängde med det informella rummet för föräldraskap på arbetsplatsen (ibid). Ju större möjligheter för anpassning föräldrar hade, i desto större omfattning utnyttjade de dessa möjligheter (Skjortnes 1995, 107). I detta sammanhang var emellertid könsskillnaderna relativt stora. Männerna hade generellt sett pga av sin högre position i arbetsplatsernas hierarkiska struktur bättre formella möjligheter till anpassning, men de utnyttjade inte dessa möjligheter för praktisk omsorg om barnen. Istället utökade de sina insatser som ”breadwinners” (t ex Holt 1994).
- Kvinnor och män inom samma yrke använde de möjligheter de hade på olika sätt. Kvinnors strategier förändrade ofta premisserna för förvärvsarbetet (t ex deltidsarbete), medan männens strategier innebar att rycka in i hemarbetet vid behov (Tyrkkö 1997; Skjortnes 1997). Männerna löste i stor utsträckning anpassningsproblemen i familjen, medan kvinnor gjorde det på arbetsplatsen (Holt 1994).
- Det fanns stora skillnader mellan de nordiska länderna (t ex inom den mansdominerade metallindustrin) vad gäller flexibilitet i förhållande till familjen. Detta kan ses som en tidsskillnad i utvecklingen (se Näsman 1997).

Bilaga 2

Enkätfrågor och variabelspecifikationer

Hierarki

Ingår arbetsledande uppgifter i Ditt arbete?

Svarsalternativen: Ja – Nej

Variabelspecifikation: Ledande position – Icke-ledande position

Könsstruktur

Hur är fördelningen ungefär mellan kvinnor och män på den avdelning Du arbetar?

Svarsalternativen: Flest kvinnor – Ungefär lika många kvinnor som män – Flest män

Variabelspecifikation: Kvinnodominans – Mansdominans

Könsmässig arbetsfördelning i familjen

Hushållsarbete:

Nedan står en rad arbetsuppgifter i hemmet. Kryssa i hur stor andel Du själv gör av var och en av dem.

- a) Matlagning
- b) Disk
- c) Städning
- d) Tvätt, laga/vårda kläder
- e) Inköp
- f) Underhåll av bostad
- g) Underhåll av bil, båt mm.

Svarsalternativen: Gör allt/nästan allt – Gör c:a $\frac{3}{4}$ – Gör c:a $\frac{1}{2}$ – Gör c:a $\frac{1}{4}$ – Gör nästan ingenting – Detta gör ej någon i hushållet

Variabelspecifikation: Summaindex

Sysslor med anknytning till barn:

Hur fördelar Du och Din partner följande sysslor, som har anknytning till barnen, mellan er?

- a) Ser till att det köps nya kläder till barnen, när de behöver det
- b) Håller reda på vad som händer i barnomsorg/skola
- c) Klär barnen och hjälper dem passa tiden på morgonen
- d) Hämtar och lämnar barn i barnomsorgen
- e) Hämtar och lämnar barn till fritidsaktiviteter
- f) Leker med barnen
- g) Hjälper barnen med läxor
- h) Nattar barnen
- i) Tar ledigt från jobbet när barnen är sjuka

Svarsalternativen: Min partner mest – Ungefär lika – Jag mest – Inte aktuellt
Variabelspecifikation: Summaindex

Det barnspecifika handlingsutrymmet

Hur stor del av en arbetsdag är Du normalt tillgänglig för barn via telefon, meddelanden och liknande?

Svarsalternativen: Hela arbetsdagen – Större delen av arbetsdagen – En mindre del av arbetsdagen – Bara i nödfall – Barnet/barnen kan inte alls nå mig under arbetsdagen

Accepterar arbetskamraterna att man tar med barn på jobbet (en timmes tid) på grund av barnomsorgsproblem?

Svarsalternativen: Nej – Nej, det går inte på grund av arbetets art – Ja, någon enstaka gång – Ja, under en begränsad period – Ja, också om det blir som regel

Accepterar arbetskamraterna att man går tidigare och/eller kommer för sent på grund av barnomsorgsproblem?

Svarsalternativen: Nej – Ja, en enstaka gång – Ja, under en kort period – Ja, också om det blir som regel

Variabelspecifikation: Summaindex

Det generella handlingsutrymmet

Kan Du och Dina arbetskamrater byta pass?

Svarsalternativen: Ja – Nej – Ej aktuellt i mitt arbete

Är det accepterat att Du, någon gång under arbetsdagen, går privata ärenden t ex inköp, går på banken eller posten?

Svarsalternativen: Ja – Nej

Är det accepterat att Du under arbetsdagen sköter privata ärenden per telefon, t ex med läkare, hantverkare, kommunen, ringer hem?

Svarsalternativen: Nej, det är det inte – Nej, men jag gör det – Ja, det är det, men jag gör det aldrig – Ja, jag gör det dagligen – Ja, jag gör det varje vecka – Ja, men jag gör det sällan

Variabelspecifikation: Summaindex

Förändrat arbetssituationen

Har du eller Din partner gjort någon av följande förändringar för att bättre passa ihop familj och arbetsliv, medan barnet var under 10 år? a) Ändrat arbetstidens förläggning; b) Förkortat arbetstiden; c) Bytt arbete; d) Valt att stanna hemma (utöver föräldraledighet); e) Valt att vara arbetslös.

Svarsalternativen: Du själv – Både Du och Din partner – Din partner – Ingen av Er

Variabelspecifikation: Summaindex

Mindre inskränkningar i arbetssituationen

Har Du eller Din eventuella make/maka/sambo behövt säga nej till något av följande (under de senaste 5 åren) av hänsyn till familjen? a) Övertidsarbete; b) Tjänsteresor; c) Vidareutbildning; d) Nya arbetsuppgifter

Svarsalternativen: Du själv – Både Du och Din partner – Din partner – Ingen av Er

Variabelspecifikation: Summaindex

Praktisk handling

Händer det att Du går tidigare och/eller kommer för sent på grund av barnomsorgsproblem?

Svarsalternativen: Nej, jag har inte haft behov av det – Nej, jag tycker inte att det passar sig – Ja, någon enstaka gång – Ja, under en begränsad period – Ja, regelbundet

Händer det att Du själv tar med barn på jobbet på grund av barnomsorgsproblem?

Svarsalternativen: Nej, jag har inte haft behov av det – Nej, jag tycker inte att det passar sig – Ja, någon enstaka gång – Ja, under en begränsad period – Ja, regelbundet

Hur ofta har Du normalt kontakt med Dina barn när Du är på jobbet?

Svarsalternativen: Flera gånger om dagen – En gång om dagen – Flera gånger i veckan – Sällan – Bara vid speciella tillfällen – Aldrig – Det är inte aktuellt, har bara små barn

Variabelspecifikation: Summaindex

Bilaga 3

Det totala antalet kombinationer och de eliminerade tomma raderna

Bilagetabell 7.1. Totala antalet kombinationer för utfallet ”praktisk handling” (P)^a.

Rad	K	L	B	G	P	Antal
1	1	1	1	1	1	1
2	1	1	1	1	0	0
3	1	1	1	0	1	1
4	1	1	1	0	0	0
5	1	1	0	1	1	0
6	1	1	0	1	0	2
7	1	1	0	0	1	0
8	1	1	0	0	0	0
9	1	0	1	1	1	1
10	1	0	1	1	0	1
11	1	0	1	0	1	1
12	1	0	1	0	0	0
13	1	0	0	1	1	0
14	1	0	0	1	0	0
15	1	0	0	0	1	0
16	1	0	0	0	0	2
17	0	1	1	1	1	1
18	0	1	1	1	0	0
19	0	1	1	0	1	1
20	0	1	1	0	0	0
21	0	1	0	1	1	0
22	0	1	0	1	0	1
23	0	1	0	0	1	1
24	0	1	0	0	0	0
25	0	0	1	1	1	1
26	0	0	1	1	0	0
27	0	0	1	0	1	0
28	0	0	1	0	0	0
29	0	0	0	1	1	0
30	0	0	0	1	0	0
31	0	0	0	0	1	0
32	0	0	0	0	0	4
Totalt						18

a K = Kvinnodominans, L = Ledande position, B = Barnspecifikt handlingsutrymme,
G = Generellt handlingsutrymme

Bilagetabell 7.2. De eliminerade tomma raderna för utfallet ”praktisk handling” (P)^a.

De eliminerade raderna	K	L	B	G	P	Antal
2	1	1	1	1	0	0
4	1	1	1	0	0	0
5	1	1	0	1	1	0
7	1	1	0	0	1	0
8	1	1	0	0	0	0
12	1	0	1	0	0	0
13	1	0	0	1	1	0
14	1	0	0	1	0	0
15	1	0	0	0	1	0
18	0	1	1	1	0	0
20	0	1	1	0	0	0
21	0	1	0	1	1	0
24	0	1	0	0	0	0
26	0	0	1	1	0	0
27	0	0	1	0	1	0
28	0	0	1	0	0	0
29	0	0	0	1	1	0
30	0	0	0	1	0	0
31	0	0	0	0	1	0

a K = Kvinnodominans, L = Ledande position, B = Barnspecifikt handlingsutrymme,
G = Generellt handlingsutrymme

Bilaga 4

Sanningstabeller m m till kapitel 7

Boolsk minimering av ekvation för P, ”mycket praktisk handling”

I det följande minimeras ekvationen av de olika kombinationer av karakteristika som ger en hög nivå av praktisk handling (P). Hela ekvationen

$$(1) P = K L B G + K L B g + K l B g + k L B G + k L B g + k L b g + k l B G$$

kan då stegvis förenklas enligt den första minimeringsregeln på följande sätt:

- Jämförelse mellan kombinationer där alla fyra villkor är närvarande med kombinationer där tre av villkoren är närvarande och ett frånvarande

$$K L B G + k L B G \rightarrow L B G$$

$$K L B G + K L B g \rightarrow K L B$$

- Jämförelse mellan kombinationer där tre av villkoren är närvarande och ett frånvarande med kombinationer där två villkor är närvarande och två är frånvarande

$$k L B G + k l B G \rightarrow k B G$$

$$K L B g + K l B g \rightarrow K B g$$

$$k L B G + k L B g \rightarrow k L B$$

$$K L B g + k L B g \rightarrow L B g$$

- Jämförelse mellan kombinationer där två villkor är närvarande och två är frånvarande med kombinationer där ett villkor är närvarande och tre frånvarande

$$k L B g + k L b g \rightarrow k L g$$

- Fortsatt reduktion på basis av de ovanstående stegen

$$K L B + k L B \rightarrow L B$$

$$L B G + L B g \rightarrow L B$$

- Resultatet blir

$$(4) \quad P = L B + k B G + K B g + k L g$$

Analys av anpassningsformerna ”mindre inskränkningar” respektive ”stora förändringar i arbetssituationen”

Mindre inskränkningar i arbetssituationen betecknas i det följande med boolsk term N. Förändring av arbetssituationen betecknas med boolsk term F.

Bilagetabell 7.3. Sanningstabell för utfallet ”mindre inskränkningar i arbetssituationen” efter eliminering av tomma rader.

Köns- dominans (K) 1=kvinnodom. 0=mansdom.	Kausala förhållanden				Urfall Mindre inskränkningar (N) 1=mycket 0=lite	Enhet Antal Yrkesgrupp och kön
	Ledande position (L) 1=ja 0=nej	Barnspecifikt handlings- utrymme (B) 1=stort 0=litet	Generellt handlings- utrymme (G) 1=stort 0=litet	Mindre inskränkningar (N) 1=mycket 0=lite		
1	1	1	1	1	1	Manliga läkare
1	1	1	0	1	1	Kvinnliga läkare
1	1	0	1	0	2	Kvinnliga och manliga sjuksköterskor
1	0	1	1	?a	2	Manliga undersköterskor, kvinnliga journalister
1	0	1	0	0	1	Kvinnliga kontorister
1	0	0	0	0	2	Kvinnliga textilarbetare, kvinnliga undersköterskor
0	1	1	1	1	1	Manliga journalister
0	1	1	0	0	1	Manliga kontorister
0	1	0	1	1	1	Manliga poliser
0	1	0	0	0	1	Manliga textilarbetare
0	0	1	1	1	1	Kvinnliga poliser
0	0	0	0	0	4	Kvinnliga och manliga metallarbetare, kvinnliga och manliga verkstadsmekaniker

a Frågetecken hänvisar till ett motstridig utfall: utfallet (N) får värdet 1 hos kvinnliga journalister och värdet 0 hos manliga undersköterskor.

Bilagetabell 7.4. Sanningstabell för utfallet ”förändring av arbetsituationen” efter eliminering av tomma rader.

		Kausala förhållanden			Utfall	Enhet	
Köns- dominans (K) 1=kvinnodom. 0=mansdom.	Ledande position (L) 1=ja 0=nej	Barnspecifikt handlings- utrymme (B) 1=stort 0=litet	Generellt handlings- utrymme (G) 1=stort 0=litet	Förändring av arbetsituationen (F) 1=mycket 0=lite	Antal	Yrkesgrupp och kön	
1	1	1	1	1	1	1	Manliga läkare
1	1	1	0	1	1	1	Kvinnliga läkare
1	1	0	1	? ^a	2	2	Kvinnliga och manliga sjuksköterskor
1	0	1	1	? ^a	2	2	Manliga undersköterskor, kvinnliga journalister
1	0	1	0	1	1	1	Kvinnliga kontorister
1	0	0	0	1	2	2	Kvinnliga textilarbetare, kvinnliga undersköterskor
0	1	1	1	1	1	1	Manliga journalister
0	1	1	0	1	1	1	Manliga kontorister
0	1	0	1	0	1	1	Manliga poliser
0	1	0	0	0	1	1	Manliga textilarbetare
0	0	1	1	1	1	1	Kvinnliga poliser
0	0	0	0	? ^a	4	4	Kvinnliga och manliga metallarbetare, kvinnliga och manliga verkstadsmekaniker

a Frågetecken hänvisar till ett motstridig utfall: utfallet (F) får både värdet 1 och 0.

Bilagetabell 7.5. Karta över primära implikanter för utfallet ”mindre inskränkningar i arbetssituationen”.

Primitiva uttryck

		KLBG	kLBG	kIBG	kLbG	KLBg
Primära implikanter	LBG	X	X			
	KLB	X				X
	kBG		X	X		
	kLG		X		X	

Ekvation för mycket utav ”mindre inskränkningar i arbetssituationen”:

$$(7) \quad N = K L B + k B G + k L G$$

Ekvation för lite utav ”mindre inskränkningar i arbetssituationen”:

$$(8) \quad n = k L g + K l g + K L b G + l b g$$

Bilagesammanställning 7.1. Verksamheter och kombinationer av kausala villkor med olika utfall på ”mindre inskränkningar i arbetssituationen”.

Verksamhet	Partiella produkter	Yrkesgrupp och kön
Sjukhus	$N = KLBG + KLBg$ $n = KLbG$ $n = KIBG^a + Klbg$	Manliga och kvinnliga läkare Manliga och kvinnliga sjuksköterskor Manliga och kvinnliga undersköterskor
Tidning	$N = kLBG + KIBG^a$	Manliga och kvinnliga journalister
Polisstation	$N = kLbG + kIBG$	Manliga och kvinnliga poliser
Textilindustri	$n = kLbg + Klbg$	Manliga och kvinnliga textilarbetare
Metallindustri	$n = klbg$ $n = klbg$	Manliga och kvinnliga verkstadsmekaniker Manliga och kvinnliga metallarbetare
Kontoristyrket	$n = kLBg + KIBg$	Manliga och kvinnliga kontorister

a Dessa kombinationer har i sanningstabellen 7.3 ovan ett motstridigt utfall (markerad med frågetecken). I denna sammanställning har de här fallen placerats separat i var sin verksamhet med var sitt utfall.

Koppling av primära implikanter till analysgrupperna:

- KL_B En ledande position kombinerad med ett stort barnspecifikt handlingsutrymme på en kvinnodominerad avdelning
- manliga och kvinnliga läkare
- kB_G Ett stort barnspecifikt och generellt handlingsutrymme på en mansdominerad avdelning
- manliga journalister, kvinnliga poliser
- kL_G En ledande position kombinerad med ett stort generellt handlingsutrymme på en mansdominerad avdelning
- manliga poliser
- kL_g En ledande position kombinerad med ett litet generellt handlingsutrymme på en mansdominerad avdelning
- manliga textilarbetare, manliga kontorister
- Kl_g En icke ledande position kombinerad med ett litet generellt handlingsutrymme på en kvinnodominerad avdelning
- kvinnliga textilarbetare, kvinnliga undersköterskor, kvinnliga kontorister
- KL_BG En ledande position kombinerad med ett litet barnspecifikt och stort generellt handlingsutrymme på en kvinnodominerad avdelning
- kvinnliga och manliga sjuksköterskor
- l_Bg En icke ledande position kombinerad med ett litet barnspecifikt och generellt handlingsutrymme
- kvinnliga och manliga verkstadsmekaniker, kvinnliga och manliga metallarbetare

Bilagetabell 7.6. Karta över primära implikanter för utfallet ”förändring av arbets-situationen”.

Primitiva uttryck

		KL _B G	kL _B G	kL _B G	KL _B g	kL _B g	Kl _B g	Kl _B g
Primära implikanter	LB	X	X		X	X		
	kB _G		X	X				
	KB _g				X		X	
	Kl _g						X	X

Ekvation för mycket förändring av arbetssituationen:

$$(9) F = L B + k B G + K l g$$

Ekvation för lite förändring av arbetssituationen:

$$(10) f = k L b$$

Koppling av primära implikanter till analysgrupperna:

- LB En ledande position kombinerad med ett stort barnspecifikt handlingsutrymme
- kvinnliga och manliga läkare, manliga journalister, manliga kontorister
- kBG Ett stort barnspecifikt och generellt handlingsutrymme på en mansdominerad avdelning
- manliga journalister, kvinnliga poliser
- Klg En icke ledande position kombinerad med ett litet generellt handlingsutrymme på en kvinnodominerad avdelning
- kvinnliga undersköterskor, kvinnliga textilarbetare, kvinnliga kontorister
- kLb En ledande position kombinerad med ett litet barnspecifikt handlingsutrymme på en mansdominerad avdelning
- manliga textilarbetare, manliga poliser

Sammanställning av verksamheter och kombinationer av kausala villkor med olika utfall på "förändring av arbetssituationen" finns i avsnitt 8.2, sammanställning 8.2.

Bilaga 5

Hantering av motstridiga fall

I de genomförda analyserna har de motstridiga fallen kodats som icke-existerande. Detta leder till ett stort bortfall av intressant information, speciellt i analysen av utfallet ”förändring av arbetssituationen” (se bilagetabell 7.4. ovan). En närmare granskning av de motstridiga fallen kan enligt Ragin (1987, 113-118) göras på olika sätt. Det bästa sättet är att titta närmare på de enskilda fallen som befinner sig i denna situation och teoretiskt identifiera de möjliga kausala villkor som saknas i analysen. Det saknade kausala villkoret kan då tas med redan när man konstruerar en sanningstabell. Ett sätt att korrigera denna bias i mina resultat är att ta med arbetsdelning av hemarbetet som ett ytterligare kausalt villkor. Hittills har familjesfärens påverkan inte synliggjorts: jag har implicit antagit att förhållande är likadana för grupperna. Nu tas familjesituation med i analysen som en andrahandsförklaring. Jag har konstruerat två index (1) arbetsdelning av hemarbete som består av traditionellt hushållsarbete (disk, tvätt, lagning och vård av kläder, matlagning, inköp, städning) samt av vård av hus, bil och båt, (2) fördelning av praktiska sysslor som har anknytning till barnen (att köpa kläder, hålla reda på vad som händer i barnomsorg/skola, leka med barnen, natta, klä på barnen, hjälpa att passa tiden på morgonen, hjälpa till med läxor, hämta och lämna barn i barnomsorgen/fritidsaktiviteter) (se bilaga 2). Efter dikotomisering av dessa fördelningar visar det sig att båda indexen sammanfaller med könsvariabeln i alla yrkesgrupper. Sysslor som har med barn att göra är mer jämlikt fördelade än det övriga hemarbetet, men den samlade bilden visar att det är kvinnor som gör mest inom alla yrken. Skillnaderna mellan yrkesgrupperna är mindre än skillnaden mellan könen inom yrkesgrupperna.

Minimering av summan av produkterna vad gäller utfallet ”förändring av arbetssituationen” har resulterat i ekvationen 9 (från bilaga 4):

$$(9) \quad F = L B + k B G + K l g.$$

Efter att variabeln arbetsdelning av hemarbete (boolsk term Q) förts in i sanningstabellen får man efter minimeringsprocessen fram följande ekvation för ”mycket förändring i arbetssituationen”:

$$(13) \quad F = l B G Q + K B g Q + L B G q + k L B q + l b g Q + K L b G Q$$

Detta ytterligare kausala villkor komplicerar den första versionen mycket. Alla motstridiga rader försvinner, men tolkningen försvåras av att komplexiteten och mångfalden av konfigurationer ökar.